
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
·LIBRARIES·
1817

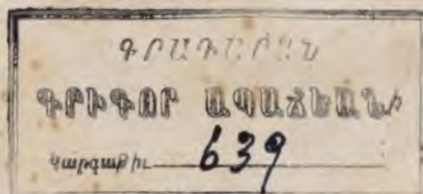

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
·LIBRARIES·
1817

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՆԱԽՆԵԱՑ

ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ

Vardan, Arewelts'i, ca. 1198-1271

ՀԱՒԱՔՈՒՄՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

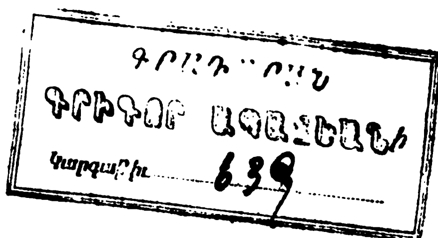
ԼՈՒՍԱԲԱՆԵԱԼ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

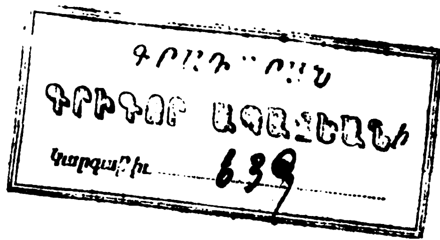
1862

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Թախանձեալք 'ի բազմաց յառտնին և յօտարազգի բանասիրաց՝ շարայարել տպագրութեամբ զկարգ պատմագրաց մերոց, անտես առնելով առ վայր մի զընտրութեամբ ոճոյ և բանակարգութեան Հայերէն խօսիցն, ուր ունել ծանօթութեան անցից և դիպաց, մանաւանդ միջին անուանեալ դարուց ժամանակաց, յոր առաւել իմն սերտիւ ընդութեամբ դեգերին այժմուս պատմաբանք և հնախօսք, ձեռն արկաք նախ յ' առ 'ի բազմաց ըղձացեալն և 'ի չև ևս տպագրեալ[1], 'ի Վարդան պատմիչ, որոյ համբաւ մեծ հռչակի յազգիս, որպէս գերազանցելոյ առ ժամանաշրջակցօքն և անհաւասար մնացելոյ առ 'ի յետնոցն: Յոր սակս, միանգամայն և յորջումն յայլոց համանուանցն մերձաւորաց ժամանակաւ, Մեծ կոչի Վարդանս այս վարդապետ, և ամենապատիւ մակադրական անուամբք մեծարի յամենայն յիշատակագրաց. որպէս, Ամենագով, արդիւնական, պանծապայծառ, հոգիապայծառ, մեծիմաստ, իմաստախոհ, եռամեծ, գիտնական, տրամաբան, աստուածաբան, մեծ ռաբունի, աշխարհաշուք, աշխարհաքարոզ, տիեզերալոյս, սուրբ, և այլն: Բայց այս ամենայն կոչմունք պատուականք չեղեն բաւական առ անխառն պահել զգործս և զգրուածս նորին ընդ այլոցն. և յոլովից յարանուանց վաստակք պիտանի և անպէտ՝ միոյս այսմ վերընծայեցան: Եւ ոչ միայն յիրս և 'ի

1. Մինչ 'ի պատրաստել էաք քաղաքի տպագրեալ է պատմիչս, զգործս զայս՝ լուաք զի 'ի Մոսկով այլ չև ևս հանդիպեցաք մատենին:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Նախանձեալք 'ի բազմաց յառաջնոց և յօտարազգի բանասիրաց՝ չարաչարել տպագրութեամբ զկարգ պատմագրաց մերոց, անտես առնելով առ վայր մի զընտրութեամբ ոճոյ և բանակարգութեան հայերէն խօսիցն, ուշ ունել ծանօթութեան անցից և դիպաց, մանաւանդ միջին անուանեալ դարուց ժամանակաց, յոր առաւել իմն սերտիւ պնդութեամբ դեգերին այժմուս պատմաբանք և հնախօսք, ձեռն արկաք նախ յ' առ 'ի բազմաց ըղձացեալն և 'ի չև ևս տպագրեալ[1], 'ի Վարդան պատմիչ, որոյ համբաւ մեծ հռչակի յազգիս, որպէս գերազանցելոյ առ ժամանակակցօքն և անհաւասար մնացելոյ առ 'ի յետնոցն։ Ցոր սակս, միանգամայն և յորջորջումն յայլոց համանուանցն մերձաւորաց ժամանակաւ, Մեծ կոչի Վարդանս այս վարդապետ, և ամենապատիւ մակադրական անուամբք մեծարի յամենայն յիշատակագրաց. որպէս, Ամենագով, արդիւնական, պանծապայծառ, հոգիապայծառ, մեծիմաստ, իմաստախոհ, եռամեծ, գիտնական, տրամաբան, աստուածաբան, մեծ սոփեստոս, աշխարհաշուք, աշխարհաքարոզ, տիեզերալոյս, սուրբ, և այլն։ Բայց այս ամենայն կոչմունք պատուականք չեղեն բաւական առ անխառն պահել զգործս և զգրուածս նորին ընդ այլոցն. և յոլովից յարանուանց վաստակք պիտանի և անպէտ՝ միոյս այսմ վերընծայեցան։ Եւ ոչ միայն յիրս և 'ի

1. Մինչ 'ի պատրաստել էաք զաղաքս տպագրել է պատմիչս, զգործս զայս՝ լուաք զի 'ի Մոսկով այլ չև ևս հանդիպեցաք մատենին։

գիրս, այլ ինձ Թուի և 'ի հայրեննեացն կոչումն սխալեալ, որոց Բարձրբերդցի զսա ասեն. քանզի ոչ ոք 'ի նախնեաց անտի կոչէ զնա այսպէս, այլ մանաւանդ բանք նոցին ցուցանեն յարեւելից Մեծաց Հայոց լինել զնա, և ամս ինչ պանդխտութեամբ կեցեալ 'ի Հռոմկլայ և ոչ 'ի Բարձրբերդ. զայլ ումն Վարդան Բարձրբերդցի ցուցանելով ժամանակակից նորին կրսեր, որպէս յիշէ մատենագիծ ումն յամի 1286, որ է իբր վեշտասան ամաւ յետոյ քան զմահ մեծիս այսորիկ Վարդանայ։ Իսկ զմիւսն զայն զկրսեր՝ Երկրորդ Վարդան կոչէ Ղազար Ջահկեցի կաթուղիկոս, և նմա ընծայէ զՀամառօտ մեկնութիւն չորից աւետարանաց, զԱռակսն, զՀամառօտ աշխարհագրութիւնն, զՄեկնութիւն քերականի. որոց յետինքդ կարծին երրորդի ուրումն կրսերագունի Վարդանայ գործք։

Արդ մերս այս պատմագիր Թուի հայրեննեօք յարևելեայ Հայոց 'ի սահմանակցութենէ Աղուանից տան, ուր և աշակերտեցաւ Վանականայ վարդապետի, և նախապատուեցաւ քան զերեսին և աշակերտակիցս իւր ձեռամբն հաշակերոյ վարժապետին, (յորոց մի պատմիչն Կիրակոս, և միւս Յովսէփ արքեպիսկոպոս առաջնորդ Թադէի վանաց), և առ կենդանեաւ իսկ նորուն համբաւեցաւ զգօնութեամբն և հմտութեամբ. որպէս զի յերթն յերուսաղէմ ուխտագնացութեան աղագաւ հանդիպելով 'ի Կիլիկիա, բազում մեծարանօք ոչ միայն ընկալեալ եղև 'ի Հեթմոյ Թագաւորէ և 'ի Կոստանդեայ կաթուղիկոսէ, այլ և զամս հինգ և աւելի բանադատեալ առանձնականեցաւ 'ի յետնոյս, յօժանդակութիւն կարևոր գործոց հայրապետանոցին. որպէս և խոստովանի զովութեամբ կաթուղիկոսն 'ի շրջաբերականի թղթին՝ զոր առաքեացն առ արևելեայս 'ի ձեռն նորին ինքեան Վարդանայ. «Առաքեցի առ
» ձեզ զարդիւնական վարդապետն զՎարդան՝ փոխանակ
» անձին իմոյ, զոր ետ նախախնամութիւնն Աստուծոյ ձգե-
» լով առ իս 'ի կողմանց ձերոց, 'ի հինգ ամաց հետէ.
» զոր փրկել տեսի՝ ճանաչելով ըստ կարի՝ կացեցի զդա
» միջնորդութեամբ Աստուծոյ ընդ անձին իմոյ կենօք և մա-
» հուամբ, մեծաւ հարկիւ և սիրով կալեալ ընդ իս յա-
» ւիտեան ... որ ունի զիմ տեղի և զբան յամենայն իրս»։
Ընդ թղթոյն տարաւ յարևելս և զկանոնս ժողովոյն Սսոյ՝ գումարելոյ յամի 1243, յորում բազմէր և ինքն ընդ եպիս-

կապոսունս և ընդ վանահարս Կիլիկիոյ . և թուի 'ի նշանակեալ թուականէդ յետս երթալով հասանել 'ի սկիզբն հնգամեայ բնակութեանն յարևմտեան Հայս , 'ի թագաւորութեան Հեթմոյ . յորոյ խնդրոյ արար մեկնութիւնս և լուծմունս , որպէս և գրէն առ նա ինքն . « Ցինչեւ զոր 'ի » ձեռն Թորոսի հրամայեցիք , վասն Եղաբերիցն կանանցն » գրել ձեզ , և 'ի խորհուրդ պատարագին . և ապա երեսօք » յանդուգն հրամայեցիք , որ գրէաք ձեզ ժղլանք 'ի մեկ- » նութենէն քերականին . և ես այլ աւելի սիրով գրել » ձեզ ձեռամբ լուծմունս յաւետարանէն և յարարածոցն » . այսպիսի պարզ և ռամկական ոճով գրեալ են լուծմունքդ և ժղլանքդ (գրոյցք) իբր վաթսուն և վեց թուով . և մեծաւ համարձակութեամբ իբրև ընտանի առ ընտանի , կամ դաստիարակ առ արքայ մանուկ , որում ասէ , « Աստու- » ծով տղայահասակ և մտօք և աչօք զօրաւոր էք » , առ 'ի կարող լինել ընթեռնուլ զիւր իսկագիր անսեթևեթ գրածն. զոր և աղերսէ մնալ առ դշխոյին Զապելայ յիւր յիշատակ . « Թող թագուհի պահէ , և 'ի պիտոյ ժամս առնուք 'ի նըմանէ » :

Զգիր կաթուղիկոսին և զկանոնս ժողովոյն բերեալ յարևելս յամի 1246, և ընկալեալ զձեռնագիր հաւանութեան առաջնորդաց տեղւոյն՝ դարձաւ եբեր առ հօգևոր տէրն , և այլ ևս ժամանակս ինչ յամեալ առ նմա , յայսմ նուագի յամի 1248 թարգմանեաց կամ յերիւրեաց 'ի հայ զփոխեալն յասորւոյն զընդհանուր Պատմութիւն Միխայէլի պատրիարքի , 'ի ձեռն Իշոխայ ուրումն երիցուի Ասորւոյ[1] : Յետ երկրորդ անգամ դարձին 'ի Կիլիկիոյ՝ եկեալ յարևելս դադարեաց յԱնդրէի վանս 'ի Զորն Կայենոյ . և անդ , կամ այնուհետև յօրինեաց զգլխաւորս 'ի մատենագրութեանցն զոր արդ 'ի ձեռին ունիմք . և զի յառաջ քան զայն հռչակեալ էր անուն նորա , հարկ է թէ և յառաջագոյն հրատարակեալ էր այլ գիրս և ճառս , որք կամ չհասին առ մեզ կամ ոչ անուամբ նորին : Կարևոր վաստակք Վարդանայ են մեկնութիւնք սուրբ գրոց , հաւաքեալք յառաջնոց մեկնչաց , յորս ժամանակի երիցութեամբ , թուի Ա . Գաբրիէլի մեկնութիւնն համառօտ , 'ի խնդրոյ եղբարց միաբանից . Բ . Սաղմոսաց

1. Ի յիշատակարանի Թարգմանութեանն՝ զոր 'ի ձեռին ունիմք , չէք անուն Վարդանայ , բայց վկայէ Ղազար կաթուղիկոս , և բազում հետևողութիւն իսկ հեղինակիս պատմելոցն 'ի Միքայէլէ :

մեկնութիւն, համառօտ քան զԼամբրոնացւոյն, 'ի խնդրոյ առաջնորդին Հաղբատայ՝ տեառն Յովհաննու, որ ոմանց նախորդն Համազասպայ կարծի, և ինձ յաջորդ նորուն, որ նոյնպէս Յովհաննէս կոչիւր. Գ. Մեկնութիւն Հնգամատենին Մովսէսի, 'ի խնդրոյ տեառն Համազասպայ, աւարտեալ յամի 1261. Դ. Մեկնութիւն Երգոց երգոյն, 'ի խնդրոյ աշակերտակցին իւրոյ Կիրակոսի վարդապետի պատմչի, գրեալ յամի 1265, եօթն ամաւ յառաջ քան զմահ իւրեանց, յորոյ վերջաբանին մտերիմ խանդաղատանօք խօսի ընդ ուսմնակցին և ծերակցին. «Իսկ դու մշակդ մորենեաց և
» աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց, անոյշ մեզ ճաշակ յարա-
» ժամ և յոյս յԱստուած, վարդապետ Կիրակոս, որ հար-
» կեցուցիչ հրամանաւ և զուժիւն մահու քեզ՝ ասել զմերն
» մերձակայ, մուծեր զմեզ 'ի տուն գինւոյ և իւղոյ, խնձո-
» րոյ և նռնենեաց, շղթայից արժանաւոր ոտիւք, հայել
» լսել և խօսել, հոտոտել և շօշափել զկեանս և զանմա-
» հութիւն»։ Առ այսոսիկ որք ծանօթք են մեզ և բազմաց, յաւելույր ոմն և զմեկնութիւնս Դատաւորաց և Յեսուայ, և զմարգարէիցն Եսայեայ և Երեմիայ, զոր այլուստ չէ մեր լուեալ յանուն Վարդանայ։ Կրկնակի պատուական են մեզ գրուածքդ. մի, զհարց նախնեաց, զորոց զոմանց չունիմք արդ լիովին զգործս, 'ի սմա գտանելով գէթ զհատուկտիրս բանից, յորս սիրելագոյն մեզ Եղիշեայ բանքն 'ի մեկնութեան գրոց Մովսիսի. և միւս՝ չափ և կուռ համառօտութիւն իմաստից և լուծմանց յորում ոչ սակաւ զգօնութիւն և ճարտարութիւն երևի հաւաքողին. և յառաջաբանք և վերջաբանք գրոցն, որպէս և պատմագրութեանն, խոհականք են և գորովականք, և ախորժագոյնք յընթերցումն. յորոց և քաջիկ մարթ է 'ի վերայ կալ հանճարոյ և ոճոյ արձակ գրութեան հեղինակին, քան 'ի սեղմ և 'ի համառօտ մեկնողական բանիցն, որպիսիք են վերոյիշեալքդ, և Մեկնութիւն տէրունական աղօթիցն, Հաւաքածոյ 'ի Հարանց վարուց, և այլն։ Իսկ ճառիցն և խրատական բանից՝ յորոց մարթ էր լիովին գտանել զնա, ընդ երկբայութեամբ է հարազատութիւնն. վասն որոյ և զանց առնեմք զնոքօք առ տեղեաւս. բայց 'ի Ներբողէ Լուսաւորչին, զոր գրեալ է 'ի խնդրոյ նախանշանակեալ տեառն Համազասպայ, որ և չափաւոր ճաշակօքն 'ի գովութիւն կրթի նորա։ Զնոյն առաւելութեամբ հաստատեն և շարականք նորին, Որ ճախիմացն.

ի յանուանմանն առաքելոցն, Թարգմանչացն և Ս. Սարգսին[1]. չորեքին ևս յառաջին կողմանէ ձայնի (Ակ), գանդաղագնացք յերգ և յ' եղանակ, թերևս հանգարտ բարուց երգողին ցոյցք. նմա ընծայեն ոմանք և զԱնթառամ ծաղիկ երեք տուն շարական պերճաբան, իսկ այլք զմեկնութիւն նորին: Վասն սորին Առաքէլ Սիւնեցի 'ի չափաբանեալ անուանակարգութեան յօրինողաց շարականի՝ կոչէ,

Սուրբըն Վարդան յուսոյ տեղին:

Այսորիկ հաւաստի երկասիրութիւնք Վարդանայ. իսկ գործք և անցք կենաց նորին յետ դարձին 'ի Կիւլիկիոյ, չեն նշանակեալք ըստ բաւականին. յիշատակի գովութեամբ յամի 1255 մեծ վարդապետ և աստուածազգեաց այրն Վարդան, նախ 'ի Վիրապին վանս նստեալ ուսուցչապետ, ապա 'ի Սաղմոսավանս և 'ի Թեղենիս, այլ ոչ ունիմք հաստատել՝ թէ սոյն իսկ մերս իցէ: Նոյնպէս և Վարդանն վարդապետ որ ընդ տեառն Գրիգորիսի Դադիվանից առաջնորդի գնաց 'ի հերքումն և 'ի յանդիմանութիւն Դաւթի դիւապատիր մոլորեցուցչի, ոչ է մերս այս, որպէս համարի նոր պատմահայրս Չամչեան[2], զի Կիրակոս պատմիչ իրացն՝ զՎարդանդ զայդ և զԳրիգորիս զայդ Ցօժարորդիս ասէ մականուանեալ: Քաջանշան և սխրալի դէպք կենացն այն է՝ զոր ինքնին պատմէ մերձ յաւարտ գրոցն, որ և վկայ է մեծի համբաւոյ նորա առ իւրսն և առ օտարս, մինչև 'ի դուռն աշխարհակալին արևմտից Ասիոյ՝ Հուլաղու ղանի, յորմէ և կոչեցաւ ընդ թագաւորս և ընդ աւագ իշխանս. և համարձակագոյն քան զամենայն ոք, ըստ շնորհաց իմաստութեանն և ալևոր հասակին՝ խօսեցաւ ընդ ահեղին այնմիկ, լուաւ զգաղտնիս նորա և թելադիր եղև խորհրդակցութեամբ: Բազում ինչ կարևոր և հետաքննելի իրք են յայս դէպս, որ և քան զամենայն մասունս պատմութեանն հաճոյագոյն գտանի դեգերելոցն 'ի քննութիւն արևելեան

1. Ոմանք ոչ համարին Վարդանայ զԱմենասուրբն Ս. Սարգսի, այլ հաւաստի նորա լինել եղանակաւն և վերջին տունքն, յորս յիշէ Գագ լեառնաբլուր, և իշխող կողմանցն, զոր Իշխան մեր կոչէ, և է Վահրամն յիշեալ 'ի պատմութեանն (յէջ 144) և յայտ է թէ յայն կողմանս յօրինեաց զերգն. որպէս և զՆախիմացն 'ի Կիւլիկիա, մաղթելով 'ի նմին զկենդանութիւն մերոյ Թագաւորին, Հեթմոյ, և զգաւազան իշխանութեան մերոյ հայրապետին, Կոստանդնի:

2. Պատմութիւն Հայոց. Գ. 233:

անցից այնր ժամանակի [1]: Ի դարձի անդ իւրում 'ի դրանէ ղանին՝ Թուի հանդիպել աւազակաց Հարամեաց, և անկանել գրենոյն 'ի ձեռս նոցա և յաջողութեամբ թափել զնոսին [2]: Զյետին ամս կենացն՝ հաւանօրէն՝ նկեաց 'ի Հաղբատ, ուր և գրեացն 'ի խնդրոյ Կիրակոսի զմեկնութիւն Երգոցերգոյն, յամի մահուան Հուլաղուի. յետ երկուց ամաց վախճան արար պատմագրութեանն, և յետ չորից ամաց, այն է յամի Տեառն 1271, յորում ամի և ամոլակիցն իւր Կիւրակոս, վախճանեալ Թաղեցաւ 'ի Հաղբատ. և զգերեզման սորա համարիմ իբրև ուխտատեղի կամ պատուելի յիշել Թումայի Վանանդեցւոյ ընդ այլոց հոյակապ արանց անդ թաղելոց,

Վարդան մեկնիչըն քաջաբան.

քանզի անդէն Թաղեալ է և այլ ոմն Վարդան վարդապետ նշանաւոր՝ երիցագոյն ժամանակաւ, այն՝ յորոյ խնդրոյ Ներսէս Շնորհալի գրեաց զմեկնութիւն բարձրացուցեաց ճառի:

Պատմագրութիւնս այս Վարդանայ, յետին գրաւոր վաստակ նորա, և գլուխ գործոց հեղինակին համարեալ 'ի յոլովից, Թերևս 'ի նախահռչակ համբաւոյն սատցեալ է զայդ վարկ, քան յիւր ուրոյն արժանեաց. զի ոչ գեղեցկաբան ինչ շարամանութեամբ լեզուին և ոչ մանրապատում ծանօթութեամբք կամ նկարագրութեամբք ախորժական ընծայի. զի Թէպէտ և 'ի համարակի չափաւոր, այլ և ուրեք ռամկօրէն վարի ոճով, որպէս 'ի պատմութեան անդ տեսաւորութեանն ընդ Հուլաղուի, Թերևս 'ի հասկացումն ծանօթից իւրոց աշխարհիկ իշխանաց գրեալ: Դարձեալ և ըստ քանակի գրոցն, զվեցհազար ամաց պատմութիւն ամփոփել կամելով յերկվեցեակ Թերթս, հարկաւորէր իմն կարգել ցամաք բանս և ուրեք լոկ շարս անուանց և Թուոց.

1. Ցորոց մի և հմուտն արևելագէտ Գ. Եդուարդ Տիւլորիէ, այժմս վարժապետ հայերէն խօսից 'ի կայսերական մատենադարանի Փռանկաց, 'ի Բարիզ. Թարգմանեալ է յիւր լեզու և հրատարակեալ զայս գէպս, որպէս և այլ հատուածս բանից 'ի պատմչէս յայլ ինչ գիրս իւր: Նոյնպէս և համազգի նորին Գ. Միքայէլ Գրոսէ պարագլուխ գիտնոց վրացի դպրութեան, բազում բանս 'ի հեղինակէս Թարգմանեալ և յեռեալ է 'ի յաւելուածս հաշակելեաց իւրոյ Պատմութեանն Վրաց: Ծանօթ է պատմիչս մեր և այլոց արևելագիտաց ոչ սակաւուց սկսեալ 'ի Սէն Մարգէնայ և 'ի Գադրըմէրէ:

2. Տես յէջ 161:

և զի այս ոճ պահանջէ աչալուրջ քննութիւն և ճշդութիւն ժամանակագիր թւոցն և կարգաց յաջորդութեան աթոռոց և գաւառաց, ոչ անփոյթ և յայսմ զատենի հեղինակս, կամ առ ծերութեան հասակին ոչ բաւեալ մանրախուզել 'ի սոյզ պատմչաց, կամ առաջնոց ընդօրինակողաց գրոցն ըն-նոյն տխալեալ. որով բազում ուրեք պակասաւորք են կարգք սոցա և հետեւաբ թագաւորաց և սխալ ամք իշխանութեան նոցին. զոր և ուրեք ուրեք ազդ. առնելով ծանօթու-թեամբք՝ զայլովքն զանց արարաք. զի ոչ համարիմք 'ի հե-ղինակէ սորի ուսանել զայնոցիկ կարգս, մինչդեռ առ-ձեռն պատրաստ գտանին խնդրողաց՝ այժմու ստուգագոյնին ժամանակագիրք: Բայց առաւելագոյն է 'ի յիշատակս ազ-գայնոց իրաց և դրացեաց մերոց, յորս են են արդարև և 'ի համառօտութեան անդ ոչ սակաւ կարեւոր գիտելիք, և դէպք աննշանակք առ 'ի յայլոց, արդասիք մեծի մասնա-նայած հմտութեան հեղինակին և ծանօթութեան գիտնոց տրանց ժամանակին, առ որս ընտանութիւն և մուտ և ել ունէր. և զարամբք հաշակեալ դիւանաց Հայրապետաց և Սա-նահնի և այլոց վանորէից Զորոյգետոյ և Աղուանից և տան կաթուղիկոսարանին՝ օժանդակք աննախանձք կային նմա. և ըստ այսմ երախտապարտ գտանիմք Վարդանայ, որ տայ մեզ ծանօթս և զոմանց կորուսելոց ազգ. պատմագրաց մերոց՝ յանուանէ կամ անանուն. յակն արկեալ իւր զգե-թէ զամենայն երիցագոյն պատմիչս մեր, զերկուց նախ քան զիւրն դարուց դէպս առնու յորովնակի 'ի Սամուէլէ և 'ի Մխիթարայ Անեցւոց, յՈւռհայեցւոյն Մատթէէ, յԱսո-րւոյն Միխայելէ, և 'ի Վրաց պատմութենէ և այլուստ. իսկ զիւրոյ՝ զ՝ ԺԳ դարու դէպսն՝ 'ի լրոյ և 'ի տեսութենէ: Այդքան բազումս ունելով օրինակագիրս և առաջնորդս, մեծարէ յաճախ անխտրապէս և զկարծիս նոցին. մանա-ւանդ որ ազգին և նշանաւոր կամ սրբազան անձանց չքոյ և պատուոյ և հրօնից վարդապետութեան իրք կայցեն, դիւ-րահաւան գտանի առ հաճոյն և պանծալին և առ հրաշանըն-չան երեւոյթս. զնոյն և յայլ գիրս նորին է տեսանել. իսկ 'ի պատմագրութեանս յայգափանց սակի են պատմեալքն ինչ զԼուսաւորչէն և զդաշնակցութեանց կամ թղթակցու-թեանց ընդ զերագոյն գահու Հռովմայ, և տեսիլք վարդա-պետաց ոմանց[1]. առ որովք հարկ համարեցաք ազդ ինչ առ-

1. Տես յէջս 40. 46. 48. 54. 78. 87. 101. 112. 134 154. 155:

նել կամ ծանօթաբանել ։ Զնոյն յայտ արարաք և երբեմն ընկով նշանակաւս (!), ուր զժողովոյն կամ զՀաւատոյ Քաղկեդոնի բանք էին, և սպրդեալ ինչ էր անճահ 'ի լուր՝ ոչ միայն մերումս ողջմտութեան, այլ և ոչ ինքեան՝ յայլսն ըզգուշաւոր և բարեպաշտ հեղինակին, եթէ յետնոցս հասեալ էր ժամանակաց, յորս պարզագոյն ևս բացատրի և ճանաչի դաւանութիւն սրբոյ ժողովոյն, համաձայն նախագումար երից ժողովոց և մերոց երիցագոյն Հարց եկեղեցւոյ. և եթէ կամեցեալ էր կամ կարող լեալ՝ առաւել անաչառապէս քան կանխակալ մեծարանօք զյառաջ քան զինքն կացեալ վարդապետսն քննել, յորոց ոչ սակաւք նախին Թերուզիող այլ անչար մտօք խաբեալք կամ անհասք նրբութեան խնդրոյն՝ խորշէին 'ի քաղկեդոնականաց, քստմնելով 'ի կարծեցեալ նեստորական բաժանմանց՝ որ յանձն և 'ի բնութիւնս աստուածայրականին Քրիստոսի ։ Բայց և զայս արժան է ազդել զբարեսէր հեղինակէս, զի Թէպէտ և իւր հարազատ բանս համարեսցուք զգրեալսն զքաղկեդոնականաց, տակաւին հեզագոյն և հանդարտ դատանի քան զյոլովս յայլախոհիցն, և ոչ Թերանայ 'ի մեծարելոյ զհարս ժողովոյն և զայլս նոցին հետևողս արժանաւոր անձինս ։ Գրելով զայսմ խնդրոյ առ Հեթում արքայ, յառաջաբերեալ զբանս Աթանասի և Կիւրղի և զԳրիգորի Աստուածաբանի, որք երկուս ասեն բնութիւնս, և ընդունելով զնոյնս՝ ասէ. « Ամէն բան տեղի և պատճառ ունի. զի
» որպէս լսողին և ժամանակին և կարեացն պէտք եղեալ՝
» խօսեցեալ են. զի այլ է կռուոյ բանն, և այլ է ճշմարիտ
» խոստովանութիւնն 'ի խաղաղ ժամու. զի Աթանաս ա-
» սացեալ է ընդդէմ Արիոսի երկու բնութիւն... իսկ Աս-
» տուածաբանին՝ որ ասէ 'ի ճառին որ առ Կղաւդոնիոս,
» Բնութիւնք երկու, քանզի Աստուած և մարդ, բայց որ-
» դիք ոչ երկու. և այս վէճ է ընդդէմ Ապողինարի, որ
» մի բնութիւն ասէր զՔրիստոս..։ իսկ Կիւրեղ ընդդէմ
» Նեստրի դիւաբերանի, որ առաջօք ասէր և կերպարանօք
» զատեալ երևումն և մի բնութիւն, այսինքն ոչինչ առեալ
» 'ի մէնջ, ասաց, Երկուք և ոչ մի »։ Արդ որպէս Կիւրղիդ՝ նոյնպէս և ժողովակցացն 'ի Քաղկեդոնի՝ են բանքն, ո՛վ վարդապետ. և թէ նոքին իսկ Հարքն որք յառաջ և որք յետոյ ժողովոյդ՝ զանազանելով մի կամ երկուս ասեն բնութիւնս, ըստ քո իսկ վկայելոյ՝ « Ամէն բան տեղի և պատ-

» ճառ ունի » ․ և որ կամի ոք քննել՝ իբրև զհաւատոյ սրբազան իրս ; որպէս և էնն իսկ ամենայն իրօք, պարտի քննել, յստակ և անկիր մտօք, և մի՛ ընդ եկեղեցւոյ վարդապետութեան խառնել զազգային խտիրս և խնդիրս, կամ ընդ Հոգւոյ Աստուծոյ՝ զհոգի մարդոյս, հակառակողի ընդ մարդոյ, որով և աստուածամարտ գտանի բազում անգամ։

Ձայսոսիկ առ յուշ ինչ արժան համարեցաք ազդել աստանօր, որպէս զի եթէ և յետ այսորիկ առ պատմական և ուսումնական օգտի հրատարակիցեմք և զայլս 'ի պատմչաց կամ 'ի գրչաց, առ որս շատ կամ սակաւ խծբիծք գտանիցին զայսմ՝ աստուածաբանական խնդրոյ, ծանիցեն քաջ հանդիպողք մատենիցն՝ զմերս տեսութիւն․ որոց՝ սիրելի է նախնեացս մատենագրութիւն և մատենագիրք՝ բարեկամք, այլ բուն սէր և բարի՝ ճշմարիտն միայն, որ է ուղիղ վարդապետութիւն․ զոր և ցանկամք և խնդրեմք ուխտիւք նոյնպէս լինել ամենեցուն, ևս առաւել մերոցս համազգեաց, որպէս և գիարդ ընկալցին զմեր իղձ։ — Եւ զի վերագոյնդ իբր երկբայութեամբ իմն ասէաք թէ արդարև հարազատ բանք հեղինակիդ իցեն ասացեալքն, և մի իբրու այլայլեալք յերահամարձակ և 'ի կողմնասէր գրչաց, ոչ եթէ խապառ օտար 'ի կարծեաց նորին համարիմք զայնս, մանաւանդ զի և օրինակք գրոցն հնագոյնք են, այլ զի և 'ի հինս անգ օրինակս մատենից հեղինակին՝ գոն խարդախեալ բանք։ Օրինակի աղագաւ, յԱրարածոց մեկնութեանն, ուր զՀոգւոյն սրբոյ ելումն և բղխումն յիշէ ըստ Եղիշեայ բանից ուղղափառ դաւանութեան, որում և ինքն հաւանի յիւրումն պատմութեան [1], և մատենագիր ոմն 'ի յաջորդ դարու սաստիկ նախանձայոյզ հռոմէական՝ բերէ գովութեամբ զնոյն վկայութիւն յըմբերանումն ոմանց հակառակողաց յիւրումն ժամանակի, զնոյն վկայութիւն գտանեմք ակներև և անհեդեդ այլայլեալ յօրինակս ինչ գրոցն, որք սակաւ ամօք զկնի մահուան հեղինակին են գրեալք [2]։ Ձայսր կողմնատար և թիւրեալ հոգւոյ առհաւատչեայ ընծայէին ուրեք և օրինակք պատմագրութեանս, ըստ իւրաքանչիւր

1 ․ Տես յէջ 148։

2 ․ Զբանն՝ « Երեք են․ առաջինն չէ ծնեալ յումեքէ․ երկրորդն՝ ծնունդ է առաջնոյն․ երրորդն՝ երկրորդին և առաջնոյն ելումն և բղխումն » ․ խարդաւանակ մատունք փոխեն, « Երրորդն ոչ երկրորդին՝ այլ առաջնոյն ելումն և բղխումն »։

կրից ընդարձակելով կամ սաստկացուցանելով զբանս հեղինակին. զոր արդարև ոչ է դիւրին ընտրել և ջոկել՝ որոյ այլուստ չիցեն հաւաստի վարք և մեռք հեղինակացն. և յայսմանէ խաբին ոմանք թանձրապէս (ընդ Գալանոսի), մինչև մերայս Վարդանայ վերագրել զանալի և զլուսական Թուղթ հոմանուանն Սեւալեռնցոյ, որ և յաւէտ Վահրամ կոչի, զգրեալն առ Հեթում, պարսաւանս Լատինաց, իբրև 'ի պատասխանի Թղթոյ քահանայապետին Հռովմայ, զոր եբեր առ արքայն Հայոց՝ սպանիացի Նուիրակն Տիմանէջ, յամի 1247 :

Արդ այսօրիկ բաւ, թէ շատ և թէ սակաւ՝ առ տեղեաւս. դարձցուք անդրէն առ պատմագիր մեր. և յաւելցուք ընդ թերութեանցն՝ 'ի գովութիւն, զնոյն ինքն իսկ զհամառօտութիւնն. այսինքն զճարտարութիւն՝ զայնքան հարուստ ամաց և զզանազան ազգաց և յեղանակաց դէպս զգլխաւորս՝ յեռուլ և 'ի չափ արկանել. որով յիրաւի յայս ոճ մեպատանից մերոց նախամեծար գտանի. զի և ոչ մի որ 'ի սոցանէ յետ Ժ դարու՝ այսքան ճոխ և 'ի համառօտութեանն՝ հաւաքեաց զընդհանուր պատմութիւն. և քաջ 'ի ճահ զործոյն յարմարի վերնագիրն, զոր ընտիր Բ օրինակս մեր ունէր. Հաւաքումն պատմութեան մեկնողաբար համառօտ և բավականով, դիւրահաս ընթերցողաց. յԱդամայ հետէ բուելով ըզժամանակսն. պատմելով զկերպս նոցին որ 'ի նմա. եւ և զ'ի բազմաց ստորակեան 'ի բազում տեղիս լուծեալ խորահասոյթեաց խորհրդով և քննմանց իմաստասիրաց, որոց պատմանիս յանձնեցան: Ոչ է յայտ երբ սկսեալ իցէ հաւաքել զհամառօտս զայս, այլ աւարտեալ է յամի 1265, որպէս և ասէն իսկ, յետոյ քան զերթն առ Հուլաղու ղան և զառաջնոց քան զայն երեսնից ամաց դէպս (1235–1265) համառօտիւ յոյժ նշանակեալ կամ 'ի բաց թողեալ, վասն աճոխ գրելոյ զայնս Վանականայ և Կիրակոսի յիւրեանց պատմագիրսն. սակայն յետ դարձին 'ի ճամբարէ Թաթարաց, վերստին ձեռն արկեալ է՝ զնշանաւորն զայն տեսութիւն և զրուցատրութիւն ընդ աշխարհակալին՝ յերիւրել 'ի կարգս բանիցն առաջնոցն, շաղկապ ընդ երկուսն արկանելով և զայլ հանդիպեալսն 'ի միջոց ժամանակին: Յետ այնորիկ դարձեալ յիշատակէ զմահ ղանին, և զհարուածս Կիւլիկիոյ յԵգիպտացւոց, և զմահ ասպնջականին իւրոյ մեծարողի՝ զԿոստանդեայ կաթողիկոսի, և սրտառուչ ող-

բովք 'ի նոյն՝ կնքէ զգիրսն . ոչ ժամանեալ նշանակել, թերևս և ոչ իսկ լսել՝ և զմահ մտերիմ մեկենասի իւրոյ՝ Թագաւորին Հեթմոյ, որ մեռաւ յելս հոկտեմբերի 1270 ամին, իսկ պատմիչս 'ի յետագայ տարւոջ յառաջ քան զհասարակել նորին, որպէս մեզ թուի :

Սուղ ինչ և զգրչագիր օրինակաց մատենի պատմագրութեանս ասասցուք, յորոց զտպագիրս ընծայեմք . զանց առարեալ զնորագիծ գաղափարօք՝ յերկուց հնագրաց եւեթ առարաք զընտրութիւն ընթերցուածոցն . յորոց մին՝ Ա. կամ Հ. և յոլովակի Հին Օ. (օրինակ) նշանակեալ 'ի ծանօթութիւնս, է արդարև հնագիր և հնատառ, և հնացեալ յըստէպ կիրառութենէ, որպէս երևի, այլոյ նշանաւոր պատմչի, Ստեփանոսի Ուռպելեան, վասն որոյ իսկ գրեալ է, իբր քսան ամօք աւելի կամ պակաս՝ յետ մահուան հեղինակին . որ և անթերի և բովանդակ ունի զպատմութիւնն . բայց յուղղագրութեանն և 'ի հարազատութեան ստորև գտանի քան զ' Բ Օ. այսինքն Բնագիր օրինակն կամ Երկրորդ . զի զսա յաւէտ կալաք մեզ առաջնորդ, վասն ճարտար և անսխալ գրչութեան և ուղղութեան թըւոց, և `գլխովին իսկ շարաքանութեանն . և սա իսկ հին է, գրեալ յամի 1307, որ է երեսուն և վեց ամ յետ մահու հեղինակին . և զի դադարէ սա, ուր նախ աւարտեալ էր Վարդանայ զպատմութիւնն[1], թուի թէ յիսկագրէ անտի յօրինողին կամ յայլմէ կանուխ ուրեմն գաղափարելոյ առեալ է հաւասար : Իսկ ՕՕ. նշանակէ զի երկոքին եւս կամ ամենայն օրինակք այնպէս ունէին զընթերցուածն :

1. Տես յէջ 147 :

ՎԱՐԴԱՆԱՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՀԱՒԱՔՈՒՄՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Յոլով քան զամենայն խնդիրս հայցեսցուք եղեալքս զԷն, և սկսեալքս զանսկիզբնն, և ստորնայինքս ըզվերնայինն. ոչ զորքանն զամէնն, որ ինքեան միայնոյն է, այլ յանհասական փառացն փայլակն ինչ երևման՝ որով ուղղեսցուք զքաղձանս մեր, և այն միջնորդիւ և ոչ անձամբ իշխեսցեալ. և է նա բարեկամն Աստուծոյ մեծն Մովսէս: Եւ զի հեզ է քան զամենայն մարդիկ, մի գարշեսցի 'ի մէնջ տալ մեզ զձեռն, և զգաւազանն որ Աստուծոյ, յորմէ բուռն հարեալ իմաստնասցուք: Որպէս նա 'ի հարցանել զանուն Տեառն լուաւ եթէ նա է Որ էնն, յորմէ բացան խորք իմաստից նորա, և անտի վստահացեալ կոչեաց զնա Աստուած և տէր, արարիչ և ստեղծող ամենայնի. զի թէպէտ և լուաւ 'ի նախնեաց զիւրաքանչիւրն, այլ էիւն հասկացեալ հաւատաց զի Աստուած է նա, որով Է է, զի աստ ածող է. և անուն նորա տէր է, զի յիւրմէ եղելոցն իշխան և դատաւոր է: Եւ զի միշտ Է է, ոչ է եղեալ. քանզի ըզգոյութիւնն յայտնէ Էն, և Աստուածն՝ զարարչութիւնն. որպէս և զանուն գրոյն առաջին՝ Արարածք և Ծնունդք կոչեաց, զի առինչք են սոքա, որպէս յայտնիչք և քարոզք, արարածք՝ արարչին, և ծնունդք՝ ծընողին: Եւ գիտաց թէ մի և միակ է Էն, քանզի եղեալքս բազումք են, և ոչ է բազմութիւն առանց միոյն, բայց միոյն է առանց բազմութեան. և ոչ թաքեաւ 'ի նախնեաց իմաստք Երրորդութեանն, քանզի ծանեաւ եթէ Էն երեք է, որպէս և յառնելն զմարդն և 'ի բաժանել լեզուացն և յայլսն՝ խոստովանի զերեքն: Եւ այլ եղեալքս կամ 'ի վեր են քան զմինն և կամ առելի են քան զերեքն, զի անկատարք են: Իսկ Էն երեք է, սկիզբն ունելով և միջոց և կատարումն. քանզի նա է

Աստուած՝ առաջին, միջին, և վերջին. և թէ այլ ինչ գտանին այսպիսիք՝ նմանութիւնք են, և ոչ իսկ հաւաստիք: Իմացաւ իսկ զԱյն սկիզբն ամենայնի քանզի ամենայն ինչ որ եղեալ է և լինի, նախ էութիւնն է սկիզբն և յԱյնէն էանայ: Այլ և գիտաց եթէ պարզ է Այն. որովհետև զեղեալքս պատմեաց, թանձր և մարմնականս ծանեաւ: Իսկ եթէ բարի է Այն, և անփոփոխ և անվախճան, և անորակ և անքանակ, և անորպիսութիւն. քանզի Այն բարի ոչ կամեցաւ միայն ունել զբարին, այլ արար բարի արարածս, վայելել յանծախելի բարիս արարչին: Որ սկսանի այսպէս:

Ա. Իսկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկիր: Ոչ պատմելով տոցա նիւթ, զի անկարօտ է արուեստաւորն, սակայն արար չորս սկզբունս. ջերմ և թեթև զհուր և զօդ. ցուրտ և ծանր, զջուր և զերկիր, ունելով ցամաքութիւն և գիջութիւն: Այլ իսկզբանէ ասաց, զի անժամանակ ցուցցէ զառնելն. քանզի երեք իրօք պատկերացոյց ինքեան զեղեալսն, անժամանակութեամբն և անքանութեամբն և անտեղութեամբն: Որ իսկզբանէն ոչ ունի ժամանակ, ոչ տարի և ոչ օր և ոչ ժամ և ոչ մասն հատածի, և ոչ ոք է բաւական գիտել զեղեալքս ամենայն. և ոչ է 'ի տեղւոջ վերայ. որպէս ինքն Աստուած է: Իսկ փոփոխմամբ և շարժմամբ և քանակաւ և որակութեամբ և եղելութեամբն, զատչին 'ի բնութենէ արարչին: Արդ իմաստութիւնն Աստուծոյ՝ արուեստ, և զօրութիւնն՝ առնող, և բարութիւնն՝ նիւթ անմարմին, զոր նիւթացոյց և տեսակացոյց կամքն առատ և հնարաւոր, և յոչէից ընչացոյց զձև երկնի և երկրի յանպատրաստ հիման վերայ եդեալ: Քանզի երեք կամարք են մի քան զմի վերագոյն, հրեղէն, և ջրեղէն 'ի վայր քան զնա, և օդեղէն՝ որ է հաստատութիւնդ: Որք երեքեան հողմով խառնեալ շուրջ գան բոլորեալ զերկրաւս, և երկիր 'ի վերայ ինքեան ունի զջուր՝ հաստատունն, հողմով անդուստ 'ի վեր փչեցեալ. զոր իւր բնական ծանրութիւնն 'ի վեր չթողու թռչել, և յանդնդոց 'ի վեր փրչումն 'ի վայր չթողու անկանել, և Բանն Աստուծոյ բարձեալ կրէ թեթևութեամբ զբոլորն: Այլ ընդ լինել երկնի, կենդանածնեցաւ հրեշտակք հրեղէնք,

որպէս և գաւառն է նոցա հրեղէն. տասնեակ դասուք զետեղեալք. տեղեաւ և փառօք և զօրութեամբ զանազանեալք, արտաքոյ չորից տարերց, ըստ որում անայլայլականք են, և անմահք. և է երկինն վերին վարագոյր ընդ մէջ նոցա և Աստուծոյ, որ է անասելի օրինակն:

Այլ ասեն իմաստունք՝ եթէ յառաջին շուրջն երկնից գոյացաւ Բնութիւնն, որ է արուեստն Աստուծոյ, արարող զօրութիւն յետ Աստուծոյ. թերևս ներգործութիւն տարերացս չորից:

Այլ երկրորդն շուրջ՝ կառոյց զհաստատութիւնն, և վերացոյց զկէս ջրոյն առ երկու իրս պիտանացու, զի բարձցէ զծանրութիւն երկրի զառաւելն, և զի արգելցէ զկիզողութիւն հրեղէն երկնիցն 'ի մարմնաւորացս:

Այլ երրորդ շուրջն՝ ակնարկելով կամացն Աստուծոյ՝ շարժեաց զբոյս և զբանջարս, որոյ սկիզբն բողբոջ հողոյն, և կատարումն սերմն որ 'ի նմա, և զծառս՝ որոյ սկիզբն մամուռան մօտ 'ի բոյսս, և կատարումն արմաւենին մերձ 'ի կենդանիս՝ յորս արու և էգ է:

Այլ 'ի չորրորդ շրջմանն եղև հրաման Տեառն 'ի վերայ լուսոյն, որ խզածն է յարփւոյն. և եհատ զնա յերիս մասունս, և յամանս բազումս, յարեգակն, և 'ի լուսին, և 'ի բազմութիւն աստեղաց. և երկոտասան կենդանատեսակք եղեն ճանապարհ արեգական և լուսնի, և եօթն այլ ևս աստեղաց. երիւքն առնէ արեգակն զարուն, և յայլ ևս յերիսն բարձրացեալ՝ առնէ ամառն, և 'ի կշիռն ելեալ ցածնու. և երիւքն գործէ աշուն. և ևս ցածեալ ընդ հարաւ կազմէ ձմեռն: Այլ յաղագս կարի բարձրութեան և ցածութեան աշխարհաց՝ աճէ տիւն մինչև 'ի քսաներորդ ժամն, և պակասի մինչև 'ի չորրորդն: Այլ որպէս ասեն իմաստունքն չորեքտասան կլիմ է աշխարհս, այսինքն բաժինս. և եօթն կլիմն անբնակ է մարդկան. զի վասն յոյժ ցածութեան երկրին՝ ցուրտ է և խաւար. զի միշտ վեց ամիսն տիւ է 'ի խոյէն մինչև 'ի կշիռն, և վեց ամիսն գիշեր 'ի կշռէն մինչ 'ի ձուկն: Իսկ խորին Հնդիկք[1]

1. Սառուցապատս չեալ մասն Հիւսկոյ աշխարհի զոյգ կշիռ ընդ հասարակածիւ, ուր հաւասար ժէ ժամք իւրեն տուընջեան և գիշերոյ. բայց եթէ Ափրիկէ իմացին Խորին Հնդիկք:

միշտ հասարակ է, ոչ աճեն ժամքն, և ոչ պակասեն, այլ միայն երկոտասանք ։

Իսկ 'ի հինգ շուրջն և 'ի վեցն, եւ հրամանն 'ի ջուր և յերկիր վասն կենդանեաց, սկսեալ 'ի կառաբոյսս և 'ի սողունս, և կատարեալ 'ի մարդն 'ի կատարեալ կենդանին բանաւորութեամբ, 'ի հաղոր ազգս, գլխաւորօքն իւրեանց լեւիաթանաւ[1] որ 'ի ջուրս, և բեհեմովթաւն որ 'ի ցամաքային անասունս. և այս է ըստ Սր- բխատուելի Հոգի ընդհանուր տուող գոյութեան ամենայնի ։

Այլ արդ բնութիւնն շարժէ զգունդն երկնից, և նա զժամանակն, և նա զտարրն, և նա զտունկս և զկենդանիս. և զհալական նիւթս, զոսկի և զարծաթ, և զակն, և զայլսն զոր գործէ բնութիւնն ծծմբով, և ժիպակաւ՝ որպէս ասեն գիտողք[2] ։

Իսկ 'ի գլուխն հաստուցեալ զանդամոցն յօրինուած, որպէս քաջ պատկերագիրքն՝ զի յատիցն սկսանին, հըրաշագործէ իմն նոր յօրինելով բնութիւնս յերկնէ և յերկրէ, և որ 'ի մէջս են, վեցից ձեռաց խառնարհելոց 'ի միոյ պատկերի շինուած, զի միինն նման իցէ երիցն, որովք մի հաւատացի ստեղծողին բնութիւն և էութիւն և աստուածութիւն. գիտելով որ ինչ լինելոցն էր զմարդանան, այլ ոչ կարէր արգելուլ նախագիտութիւնն զշարժումն յորդառատ բարերարութեանն. այլ և 'ի նոյն իսկ բարերարութենէն ոչ հրաժարէր ատիւք գալ հիւանդատես այնմ զոր ձեռօքն ստեղծ, և տուեալ զնա երկրի, մատնէ դահճին մահու կարձել զմարդն, և հանել զչարութիւնն 'ի նմանէ, և ցուցանել նմա զվնաս օձին և զնենգութիւն չարին, զի այլ մի լուիցէ նմա, գիտելով զոր ինչ առնելոց էր՝ զվերըստին նորոգումն. այլ և ոչ ետ նմա թոյլն իւր կատարել զվճիռ մահուն՝ զոր եհատ նմա, զի ահա ոչ մեռաւ հոգին, այլ հողն հող եղև, և բնակիչն մնաց ։ Այլ ա-

1. Լեւիաթան ըստ Եբրայեցւոց գրոց Վիշապ թարգմանի 'ի մերս. (Յոբ Խ. 20. Եսայի ԻԷ. 1.) և ըստ նկարագրին կարծի կէտ ձուկն կամ ոփանեան. իսկ բէհէմովթն թարգմանի գազանք, որպէս և թարգմանեալ իսկ է 'ի Յոբայ գիրս (Խ. 10), և կարծի փիղ կամ ձիագետ ։

2. Այժմեան գիտունք ոչ ասեն յամենայն հալական նիւթս զծծծումբ և զժիպակ, որ է սնդիկն ։

րուեստաւորն կարող է և գթած , և նիւթն 'ի ձեռին նորա , և ժամանակ յարութեանն անմահաց 'ի նմա [1] ։

Բ • Արդ որոքէիւք բոցապատ արարեալ Աստուծոյ զդրախտն՝ որ կայ ընդ արևելս , յերկրի արմատացեալ 'ի կատարս լերինն բարձու [2], որ հաւասար է գնդին լուսնի , անծորելի պտղովք և անթառամ սաղարթիւք , ուր ոչ ներգործէ արեգակն տիւ և գիշեր, այլ յարփւոյն պայծառանայ , և կամ նշողիւք փառացն Աստուծոյ , որպէս զմեծ գործ նորա , և հրաշալի տեղի • որում ոչ համարեցաւ արժանի զանցաւորն տեսլեան անգամ , այլ յամենայն կողմանց վառեաց զնա հրով 'ի կողմանց և 'ի վերուստ , որպէս զշանթական հուրդ , որ յորժամ անկանի՝ զինքն և զտեղին ծածկէ յաչաց , զի մի ժպրհեսցի ոք խնդրել զնա առանց կամացն Աստուծոյ ։ Ուստի զամս երեսուն ողբացեալ Ադամայ Եւայիւ զանխորհրդութիւնս իւրեանց կուսութեանն , ապա գիտացին զմիմեանս յանառնոցն անկեալ յանարգանս , և ծնան զԿայէն հիւանդ ծնողացն ցաւած ծնունդ , որպէս ասեն բժիշկք , քոյր միով Կղիմաս կոչեցեալ • և զկնի երեսուն ամաց ծնան զԱբէլ, և զԱբելուհի քոյր նորա [3] ։ Եւ զկնի այլ ևս երեսուն ամի սպան Կայէն զԱբէլ • քանզի ուսեալ 'ի ծնողացն պատուել զԱստուած պատարագօք պտղաւականաց և առաջնովք , և վասն սիրելոյն զմիմեանս՝ ընդ անձին և ընդ եղբօրն մատուցանել ։ Իսկ Աբելի ածեալ յանդրանկաց գառանց և 'ի պարարտաց զիւր և զեղբօրն , վասն որոյ հայեցաւ Աստուած նախ 'ի Աբէլ և 'ի պատարագս նորա , և 'ի Կայէն ոչ նայեցաւ , զի զյաւէլն եբեր , ընդ անձին միայն , և ոչ վասն եղբօրն • և ոչ եղև ընկալեալ 'ի վերուստ հրով , որպէս զԱբէլին • վասն որոյ 'ի կարծիս եղեալ Կայէն վասն Աբելի , թէ առնու զնա 'ի դրախտն Աստուած վասն ընդունելի պատարագին , և նախանձու վառեալ՝ սպան զնա ։ Եւ խմացեալ Ադամայ և Եւայի ,

1 Ասա հին օրինակքն յաւելուն • Սուրբք սրբոց , գթութեան և ողորմութեան խորք , տեղ քաւութ և փրկութեան 'ի յոյժ արարածոց ։

2 • Բազում հաւանութեամբ է դրախտին լինել 'ի բարձրաւանդակում երկրի , այլ ոչ լուսնամերձ ։

3 • Քերց-կանանց Կայենի և Աբելի այնպէս անուանս ընծայեն հնախօս պատմիչք , ըստ հրէից աւանդութեանց և ըստ Ասորւոց ։

ազացին զնա ամս հարիւր և քառասուն ։ Այլ 'ի կա- չելն Աստուծոյ զԱդամին ողորմութեամբ յապաշխարանս , ատեաց և յաւել մեղս 'ի վերայ մեղաց, և առեալ պիտակ 'ի ճակատն [1], որպէս ասեն , և դողդողջումն յամենայն անդամսն , և ծնեալ որդիս և թոռունս , յերկարակեաց եղեալ՝ տանջանօք և նախատանօք մեռանի ։ Այլ զի որ- դիք նորա Ենովք և Գ'այերիդադ և Մ'այակէլ և Մ'ա- թուսաղա և Ղամէք նման հօրն չարք էին . որպէս Ղամէք խոստովանի կանանցն ,այր և երիտասարդ սպա- նեալ , զոր ասեն եղբարք արդարոյն Ենովքայ , զոր սպան և առ զկանայս նոցա , և ոչ թէ զԱդամին և զորդի նորա , որ նման հօրն ասեն , զոր Աստուած ասաց ոչ ումեք սպանանել զնա ։ Այս Ղամեքայ որդիք , Յովբէլ և Յուբաղ , և քոյր նոցա Նոյեմի , արարին քնարս և երգս , և սնգոյրս , և գտաւ 'ի նոցանէ դարբնութիւն պղնձոյ և երկաթոյ ։

Գ . Իսկ զկնի երկերիւր և երեսուն ամաց ելիցն 'ի դրախտէն , եղև որդի մխիթարութեան Ադամայ Սէթ , որ յետ երկերիւր և հինգ ամին՝ ծնանի զԵնովս , որ և վարս ուղիղս ցուցեալ յուսացաւ յԱստուած հա- տուցանել նմա , և կոչեաց զանուն տեառն Աստուծոյ յօգնութիւն . և արար գիր , և գրեաց յերկուս տախ- տակս պղնձիս և խեցիս [2], և մարգարէացաւ եթէ եր- կու անգամ անցանի աշխարհ , ջրով և հրով , և գրեաց զայս , և զանուանս ամենայն իրաց , զորս եդեալ էր Ա- դամ զի պահեսցին 'ի պնակիտսն , 'ի ջրոյն՝ 'ի պղնձեն մնայցէ ասէ , և 'ի հրոյն թրծեալ աղիւսն խեցեայ . և վասն այսորիկ աստուած կոչեցաւ , և որդիք նորա՝ որդիք աստուծոյ ։ Այլք ասեն՝ յորդւոց նորա երկերիւր ան- ձինք յիշեցին զկեանս դրախտին , և ելին 'ի լերինս պա- հել կուսութիւն , և աստի կոչեցան որդիք Աստու- ծոյ . և ապա ձանձրացեալք իջին 'ի լեռնէն Ահերմոնի [3]. և հալածեցին զնոսա եղբարք իւրեանց ։ Այլ որդիքն

1 Պիտակն Կայենի ըստ ոմանց եղջիւր է բուսեալ 'ի ճակատ եղ- բայրասպանին , ըստ այլոց կեղ- կամ խայծ իմն . և ըստ բազմաց՝ երերելն և տատանելն իսկ է նշան անիծից նորին ։

2 . Երկու արձանքն Ենովսայ ըստ Յովսեպոսի և բաբելոնական աւան- դութեանց , զոր ընկալեալ է և Հարց ։

3 . Մենակեցութիւն նահապե- տացս յԱհերմոն լերին պատմի յԵնովքայն անուանեալ անվաւեր գիրս ։

Կայենի և դստերքն 'ի քնարս և 'ի մնգոյրս պատրեալ զնոսա՝ առ ինքեանս դարձուցին, առնուլ կանայս զորս ընտրեսցեն. և արարին այնպէս, անցեալք զուխտիւն Աստուծոյ, որ եղեալ էր նոցա մի առնել խնամութիւն ընդ նոսա։

Դ. Եւ ասեն զկնի հազար ամին ելիցն 'ի դրախտէն, որդիքն Կայենի եդին իւրեանց թագաւոր, Սամիրոս անուն [1], նոյնպէս և որդիքն Սեթայ՝ Աղորոս անուն, որ եգիտ զԹիւ կենդանակերպիցդ և զմոլորակացդ, և 'ի նմանէ անուանեցաւ քաղդէութիւնն, որ է հմայութիւն աստեղաց. և անտի թուեն տասն թագաւոր, և ժամանակ նոցա հազար հարիւր և ութսուն ամ։ Ենովս հարիւր և իննսուն ամաց ծնանի զԿայնան. Կայնան հարիւր և եօթանասուն ամաց ծնանի զՄաղաղիէլ. Մաղաղիէլ հարիւր վաթսուն և հինգ ամաց՝ ծնանի զՅարեդ. Յարեդ հարիւր վաթսուն և երկու ամաց՝ ծնանի զԵնովք։ Ենովք հարիւր վաթսուն և հինգ ամաց՝ ծնաւ զՄաթուսաղա. Մաթուսաղա հարիւր վաթսուն և հինգ ամաց՝ ծնաւ զՂամէք. Ղամէք հարիւր ութսուն և ութ ամաց՝ ծնաւ զՆոյ. և լեալ եօթն հարիւր եօթանասուն և երեք ամաց՝ մեռաւ նախ քան զհայրն քսանեւհինգ ամօք։ Ի հազար վեցհարիւր վաթսուն և վեց ամի ելիցն Ադամայ ծնաւ Նոյ. յորում ժամանակի բազմացան չարիք, և յաճախեաց անիրաւութիւնն։

Զի նախ եգիտ սատանայ իւր զէն զորկորամոլութիւնն, ապա զկնասիրութիւնն, ապա զսպանութիւնն. և արար զայս սատանայ, զի 'ի շատ խառնիցն լինին կանայք անծնունդք և կենդանիքն սպանանեն զմիմեանս, և բառնայ մարդկութիւն։ Քանզի քառասուն այր մեռանէր վասն միոյ կնոջ, և ընդ կանայսն միայն ունէին խաղաղութիւն, ասէ սուրբ հայրն Եփրեմ։ Իսկ խնամք Տեառն ընդդէմ չարին՝ զբազում խառնման առնէր պատճառս ծնանելոյ հսկայիցն անճոռնեաց. և զի 'ի

1. Զայսպիսի ասանդութիւնս 'ի Միքայելէ Ասորւոյ պատմչէ առնու հեղինակս։ Սամիրոսի յաջորդութիւն ոչ ուրեք յիշէ, զԱղորոսին թուեն Քաղդէացիքն մինչև 'ի ջրհեղեղն ազգս տասն, վասն այսորիկ և բազումք նոյն համարեն ընդ նահապետսն յԱդամայ ցՆոյ. որպէս և մեք խորհիմք. Ա. Ճ.

կանանցն եղև կանանց ախտն, 'ի ծնանել զյաղթանդամ կորիւնան՝ մեռանէին մարքն, և սպրէին ծնեալքն. որ և անձեցեալք, և 'ի կոյտս խուռեանց հաստակին հայեցեալք, հպարտացեալք՝ յաւիտենից արք անուանէին զինքեանս: Սան որոյ զի Աստուած բազմակեաց արար զնոսա, զի փոխանակ գրոյ լինիցին զաւակացն, և շատս ծնանիցին, նոքա վրիպացեալք բնաւ ակն ոչ ունէին մահու. զոր կարծեալ արարչին, և առեալ յաղտեղեալ անձանց նոցա զհոգւոյն շնորհն, ասաց՝ եղիցին ամք դոցա հարիւր և քսան, և հոգի իմ մի մնասցէ 'ի դոսա. և հարիւր և քսան ամ՝ ոչ հասարակաց մարդկան յայնմհետէ, այլ արանց ժամանակին ներքումն ապաշխարանաց: Այլ եղեալ Նոյի հինգ հարիւր ամաց անքամբաս կենօք յանապատ բնակելով կուսութեամբ, հրամայէ Աստուած կին առնուլ, և որդիս ծնանել, և արկղ շինել՝ որ վերաբերի ջուրց: Այլ եղեն իրքն. զհարիւր ամն ապաշխարութեան տուեալ ժամանակին[1]. և զի ոչ ապաշաւեցին՝ կարծեաց զքսան ամն. զոր առեն յինն հարիւր վաթսուն և երկու ամացն Մաթուսաղայի յաւելեալ և անցեալ 'ի ներքոյ ջրոյն[2]. վասն որոյ 'ի վեցհարիւրերորդի ամին Նոյի եղև ջրհեղեղն, և կորոյս զամենայն կենդանիս, բայց յայնմանէ՝ որ ընդ Նոյի կային 'ի տապանին, ընդ ութ բանականսն:

Ե. Այլ զԹիւ յամելոյն Ադամայ 'ի դրախտին ոչ ոք կարէ ասել. մի՝ զի ժամանակագործ արեգակնս այս ոչ սպասաւորէ դրախտին, և երկրորդ՝ զի որքան անմեղ էր Ադամ՝ ընդ անմահսն էր նորա վիճակն, որք չեն ընդ տարեօք: Իսկ զկնի յանցմանն՝ ոչ յամեաց 'ի դրախտին. զի ընդ մահու վճռաւ եմուտ, և Աստուծոյ մեռաւ, և գերեզմանի պէտք էին, և դրախտն անմահից էր տեղի, վասն որոյ յերկիր հանեալ՝ մտանէ ընդ ժամանակաւ: Այլ անտի համարէ Հոգին զտարիսն 'ի ձեռն Մովսիսի[3]. որ լինի ըստ եօթանասնից Թարգ-

1. Հին Օ. Ծն. Եղև Նոյ հնգ հարիւր ամաց:

2. Ըստ օրինակաց ոմանց Թարգմանութեանն եօթանասնից ջրհեղեղին թուականն կանխէ 14 կամ եօթն ամաւ քան զմահ Մաթուսաղայի. բայց ըստ այլոց և ըստ բնագրին 'ի նմին իսկ ամի ջուրցն հանդիպի մահ նորա:

3. Արդարև հարկ է զպատմական ժամանակի սկիզբն ոչ յըստեղծմանէն Ադամայ առնուլ, և ոչ իսկ յելիցն 'ի դրախտէն, այլ 'ի ծնելութենէն Կայենի, յորմէ

մանութեանն յելիցն 'ի դրախտէն մինչև ցՋրհեղեղն՝ երկու հազար երկու հարիւր քառասուն և երկու ամք. և ըստ եբրայեցւոցն՝ հազար վեց հարիւր յիսուն և վեց ամք, պակաս հինգ հարիւր ութսուն և վեց ամօք. և զպատճառն ասեն թէ կնասէրք էին Հրէայքն, կարճեցին զտարիս ամուսնանալոյ առաջնոցն, զի մի որ արգելցէ զնոսա 'ի տղայութեանն առնուլ կանայս. քանզի անմիաբանութիւն նոցա նախ քան զամուսնանալն է։ Զի զԱդամ հարիւր և երեսուն ամաց ասեն ծնանել զՍէթ, և Սեթայ հարիւր և հինգ ամաց ծնանել զԵնովս. իսկ զայտ ամուսնութեան ժամանակն զոյգ բերեն եօթանասնիցն. և 'ի Յարեդին և 'ի Մաթուսաղային և 'ի Ղամեքայն միաբանին դարձեալ. որ առաւել յանդիմանէ զնոցա ստութիւնն, զի թէ կըրտսերքն շատ պահեցին զողջախոհութիւնն, քանի՞ առաւել աւագքն և լաւքն։ Արդ Նոյ լեալ ամաց հինգ հարիւր՝ ծնաւ զՍեմ, զՔամ և զՅաբեթ, որովք ապրեցաւ 'ի Ջրոյն, որ եղև 'ի վեցհարիւրերորդի ամին իւրոյ, և զկնի ելիցն 'ի տապանէն եկաց այլ ևս երեքհարիւր և յիսուն ամ. և ծնաւ ասեն որդի մի այլ Մանիտոն անուն [1], և դուստր մի Աստղիկ անուն, որոց և բաժանեաց զամենայն աշխարհս. նախ յերիս հատեալ բաժինս՝ ըստ երից որդւոցն որք ելին 'ի տապանէն, յԵւրոպիա, 'ի Լիբիա, յԱսիա։ Եւրոպիա՝ մասնեալ ասի, քանզի մասնեաց Նոյ զարևմուտս կցելով 'ի նա յարևելից յԵմաւոն լեռնէ, և ետ զնա Յաբեթի, որ ձգեցան ևս մինչև ցլերինս Կասբից և Կովկասու և ցլին զկղզիս. և մասն ինչ յարևմտից հատեալ՝ ետ Մանիտոնի, որ ասեն խնդրեաց յոսկերացն Ադամայ, զոր ունէր Նոյ 'ի տապանն. և ետ նմա զլուսունս ծնգացն, և գնաց. որ և եգիտ զհաւահմայութիւնն. և նա է հայր բնակչաց Մաւրիտոնացւոց։ Եւ Լիբիա լիաբաժին ասի, որ է մեծասահման կողմն հարաւոյ, Եգիպտոս, և ամենայն Հնդկաստան և Եթէովպիա, զոր ետ Քա-

յառաջ խաղայ և աղքատանալութիւն Ս. Գրոց։

1. ԶՄանիտոն յիշեն պատմիչք մեր և Ցայամանուրք, և Մեթոդիոս 'ի գուշակական բանին երկրայելիս։ Ըստ հեղինակիդ յանուն դորա կոչեցի Մանն կղզի Անգղիոյ։ Այլք ոմանք 'ի Բրուտանէ որդւոյ Նոյի ասեն կոչեցեալ Բրիտանիա։

մայ . և զերկիրն խնկաբեր, որ կոչեցաւ Արջանիկ Արաբիա, եւ Եստղկոյ դստեր իւրոյ, ուստի եկն տիկինն Սաբայ, զի յայնմ հետէ կանայք ժառանգեն զնա : Նաև Սոփրա աստուածային սար[1], որ է արևելք . տայ զնա Սեմայ, 'ի Կարմիր ծովէն և յԵւիլայ[2] և 'ի Պաղեստինայ և յԵմորեաց մինչև ցՊարթևս և ցՎրկան, և ցերկն արևու : Տայ նմա և զամենայն նախաստեղծից արկեղս, զոր 'ի բռնանալն Ռամայ 'ի վերայ նորա, թաղէ 'ի Գողգոթա և 'ի Բեթղեհէմ . և եդ նզովս զի մի յափշտակեսցեն զմիմեանս :

Յետ աշխարհաւեր ջրոյն յերկրորդում ամին ծնաւ Սեմ զԱրփաքսադ 'ի հարիւրերորդի երկրորդի ամին իւրոյ[3] . Արփաքսադ 'ի հարիւրերորդի երեսներորդի և հինգերորդի ամին ծնաւ զԿայնան . սա բազմացոյց զքաղդէութիւն և եգիտ զկախարդելն աստեղօք, վասն որոյ որդիք իւր աստուած համարեցան զնա, և արարին նմա պատկեր 'ի կենդանութեանն և պաշտեցին զնա : Կայնան հարիւր և քսան ամաց ծնաւ զՍաղա . Սաղա հարիւր և երեսուն ամաց ծնաւ զԵբեր . Եբեր հարիւր երեսուն և չորս ամաց ծնաւ զՓաղէկ, որ է բաժանումն, քանզի անհաւան լեալ վիճակացն տուելոցն 'ի Նոյէ, վիճէին մինչև դարձեալ բաժանեցին, ըստ բազմին և ըստ սակաւին անձանց ազգի մարդկան . և ապա միաբանեալք ընդ միմեանս սիրով խորհեցան գնալ յարևելս, տեսանել զդրախտն՝ զոր լուեալ էին եթէ անտի ելին նախաստեղծքն : Այլ իբրև չոգան զշատ աւուրս, և ահա ծով լայնանիստ անջրպետեալ էր զնա յերկրէ . և դարձան անտի խորհելով 'ի մտախս, եթէ վասն մեղաց ջուր աւերեաց զերկիր, և անց ծով ընդ մէջ դրախտին, և մեղքն այն գտանի այսօր առ մեզ և ոչ պակասի յաշխարհէ . և արդ եկայք շինեսցուք մեզ աշտարակ պահել զմեզ 'ի գալ պատուհասի մեղաց ջրոյ : Այլ էր Փաղէկ ամաց հարիւր երեսուն և երից և ծնաւ

1 . Աս՝ աստուած լսի 'ի լեռու հիւսիսային ազանց Եւրոպիոյ, որպէս և Ասկարդ աստուածակերպ կամ աստուածաքաղաք, արքայութիւն դից նոցին :

2 . Եւիլա արևմտեան կողմանք Արաբիոյ են յեզերս Կարմիր ծովու հանդէպ Եթէովպիոյ և Եգիպտոսի :

3 . Ս . Գիրք հարիւրամեան ասեն զՍեմ 'ի ծննդեան Արփաքսադայ :

նմա Նաւգաւ․ և եկեալ իշխանաց աշխարհի յերկիրն Սենայար, 'ի դաշտն Բաղանէ[1], արկին հիմն քաղաքի, և շինեցին զնա վաղվաղակի, և սկսան ապա զաշտարակն յառաջին ամին Նաւգաւու․ ասեն ոսկեղէն և արծաթեղէն սարսխօք շուրջ դնելով աղխս, խորովեալ հրով, զանգեալ բռով, կրով և կպերբ, արձակահիմն, խորամէջ, լայնափողոց, բացեալ պատուհանօք լուսաբերօք․ ասեն և ակունս լուսարձակս դնել առ պատուհանօքն։ Ընխոնջ վաստակօք զամառն և զձմեռն գործէին, և հող տեղւոյն ձեռն տայր․ շար իմն մրջմանց յամենայն կողմանց եկողաց և իջողաց, այր զայր գրգռէր, և կին զընկեր իւր։ Նա ոչ ոք ասէր եթէ ես շատ գործեցի քան զքեզ, այլ եթէ դու շատ գործեցեր քան զիս․ զի դեռ անախտ և անցաւ ունէին բնութիւնս․ և մինչև ցքառասներորդ ամն Նաւգաւու՝ ոչ առին պարապ գործոյն, մինչև հասուցին յօդն անտես, յործուտն և 'ի մշծկուտն և 'ի սառնակողն, յոր թռչուն ոչ վերանայ, և թէ ձկտի՝ թևակիզեալ անկանի․ և ասեն թէ զոսկին յատակացն սկսեալ տարան ընդ մէջն մինչ 'ի վեր, և հալէր 'ի ջերմութենէն, և մարդիկն ջանային ևս հնարիւք անկէզ մնալ, և ոչ կասել 'ի գործոյն, մինչ ինքն Տէր ողորմեալ դադար տայր առնուլ յանօգուտ ջանիցն․ և գտանէին զրոյցք 'ի տանն Նեբրովթայ[2], եթէ նախ հրեշտակ եկն առ Նեբրովթ, որ իշխան էր, և որսայր[3] շինողացն կերակուր, և ասէ ցնա․ Նա եմ հրեշտակ Աստուծոյ, կողմնապետ արևելից․ այսպէս ասէ տէր Աստուած երկնի և երկրի, լռեցէք դադարեցէք 'ի գալոյդ առ իս, զի ոչ կարէք․ այլ ես եկից առ ձեզ 'ի ժամանակի, և տաց ձեզ սանդուխս որով կարէք և դուք գալ առ իս։ Նա ոչ լուան հրեշտակին․ ապա ինքն ասաց ցէակիցսն իւր․ Եկայք մեք իջցուք և բաժանեսցուք զլեզուս նոցա․ և զի ստեղծուածք ձեռաց նորա 'ի ցասմանէ զարհուրեալք փախչէին առ

1. Սենայար և Բաղանէ սոտրին կողմն են Միջագետաց ըստ արևելից կուսէ, որ յետոյ Բաբելոն կոչեցաւ և այժմ Իրագ-Արէպի։

2. Զրոյցք տանն Նեբրովթայ թըւին առասպելաւանդ գիրք պատմութեան Նեբրովթայ, զոր յիշէ և Վրացն պատմիչ։

3. Ի հին Օ. յետոյ փոխեալ է որ պայր։

նա, ոչ պատժեաց զնոսա, այլ հատեալ դրախտէն արգելցոյց
զնոսա. զի հանդէպ կայր դրախտին գլուխ բորգամին։ Եւ
այսպէս մխիթարեալք զմայլմամբ յանձնառելի բուրմուն-
նէ հոգւոյն, մնացեալ զառաջին լեզուն. և չարար զնո-
սա վատատակ միւսանգամ քանդելով, այլ հողմոյ հրա-
մայեաց գործ, և ոչ զոք սպան 'ի նոցանէ. զի ոչ շըր-
ջեաց՝ այլ հոսեաց։ Եւ շատ ինչ բարի եղև. մի զի ծա-
նեան մարդիկ զիւրեանց տկարութիւնն. և դարձեալ
պատճառք իմաստից և գեղեցկաբանութեան, 'ի խաշար
լեզուէն առաջնոյ և 'ի կապտածև. փափկագոյնն Ելլէ-
նացւոց, և սաստկագինն Հռովմայեցւոց, Հոնն սպառ-
նական, և Ասորին աղաչական, Պարսիկն պերճական,
և Ալանն գեղեցկաձև, Գութն ծաղրական, Եգիպտա-
ցին խարափաձայն, և Հնդիկն ճճուող, Հայն համեղ և
ամենազարդ և համեմական. և որպէս ազգի ազգի դէմք
գեղեցկութիւն ունին, և զանազանութիւնք հասա-
կաց, այսպէս և լեզուաց զանազանութիւնք։ Այս առա-
ջին լեզուն մնաց առ Եբերայ, որ ոչ միաբանեցաւ ընդ
այլսն, և որպէս մեղքն բաժանեաց յերկու տուն
զմարդիկ, 'ի Կայենին և 'ի Սեթայն, նոյնպէս և աստ,
յերկու եղեն ազգ մարդկան, յԵբեր, և յեօթանա-
սուն և երկու տանուտէրսն. որպէս մի Աստուած միա-
զօր, համակ քաղցրն 'ի մէնջ հարկեալ և տանջէ ես, և
կոչի Աստուած և տէր։ Եւ եթէ 'ի յարութեանն հա-
սարակի յԵբերայն խօսին, բայց զայս է ասել, եթէ
ցեղացեղ և բազմակարօտ մեր բնութիւնս և յաջոր-
դութեան, երբ մաքրի և պարզի՝ անկարօտ լինի. զլեզուս
հրեշտակաց առնու, ասէ սուրբն Եղիշէ, որով ընդ
Աստուած և ընդ միմեանս խօսին։ Այլ Տէրն ելից ըն-
կարօտութիւն մարդկան, զխաչն տուեալ աշտարակ
յերկինս ելից, և զաստիճանս առաքինութեան զօրի-
նակն Յակոբայ ցուցեալ, և անդ իսկ կոչեաց Հոգին որ
փոխեաց զլեզուս նոցա, հրեշտակս Աստուծոյ փոխա-
նակ մարդկան, զի յօժարեսցին առ հրեշտակս ելա-
նել։ Կացոյց ասէ զսահմանս ազգաց ըստ թուոյ հրեշ-
տակաց Աստուծոյ, թուեաց 'ի հրեշտակս և յայլ ա-
մենայն լեզուաց կացոյց վերակացուս 'ի հրեշտակաց
Աստուծոյ, զի մի օտարասցին ամենևին յԱստուծոյ
հեթանոսք։

Ձ. Բայց Բէլ հպարտացեալ յանձնանի հասակն
վաթսուն կանգուն[1], հնազանդեցոյց ինքեան զամենայն
իշխանսն որպէս աստուծոյ, և ապա արձակեաց, բայց
'ի Հայկայ՝ որ էր որդի Թորգոմայ, որդւոյ Թիրա-
սայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յաբեթի, որդւոյ
Նոյի, որ ոչ պաշտեաց զնա աստուած, այլ և շուն կո-
չեաց զնա. և զի եկն 'ի վերայ նորա ծանր ամբոխիւ,
եսպան զնա Հայկն նետիւ հարեալ զկուրծսն՝ պղնձեօք
տախտակեալ:

Իսկ որդիքն Քամայ 'ի գնալն յերկիրն կալուածոց
իւրեանց, տեսին զՊաղեստինեայ և զկողմանսն Յոր-
դանանու զի պարարտ և յուռթի էր. բնակեցան անդ
ուժովն Բելայ ազգականին իւրեանց և զրկեցին զոր-
դիսն Սեմայ, և եղև պատերազմ սաստիկ: Բայց և որ-
դիքն Յեկտանայ, Սաբա և Եւիլա և Ովփիր, իմացան
զկազմած զինուց, և խնդրէին իւրեանց տեղի ընդար-
ձակ, զի աճեցին 'ի բազմութիւն: Եւ յերեսաց նոցա
գաղթէին մարդիկ յամրոցս ինքնագործս, և ապա սկը-
սան շինել բերդս, և պատերազմողքն գտին զմեքե-
նայս առման ամրոցացն, մինչ ձանձրացեալ ազգացն յըն-
տիր առնեն նոցա զերկիր զոր և կամեցին. և առ
Սաբայն զխնկաբեր երկիրն, զոր Սաբա կոչեաց, և
Ովփիր զաշխարհն ոսկեհանաց, որ է Հնդիկք. և Եւ-
իլա՝ զերկիրն պատուական ականց և անուամբն իւր
կոչեաց Եւիլատ:

Բայց Ռագաւ հարիւր երեսուն և երկու ամաց ծնաւ
զՍերուք. Սերուք հարիւր և երեսուն ամաց ծնաւ
զՆաքովր, և շինեաց Սերուք զՍրուճ. Նաքովր ամաց
եօթանասուն և ինունց ծնաւ զԹարա. Թարա եօ-
թանասուն ամաց ծնաւ զԱբրահամ: Յայնմ ժամա-
նակի աւերն լեալ զԱմազոնս[2], որ է կանանց զինուո-
րութիւն. քանզի զկին ոմն աւեն յազգէն Թորգո-

1. Թուի 'ի պատկերէն կանգ-
նելոյ 'ի Նաբուգոդոնոսորայ հա-
մեմատեալ զբարձրութիւն Բէ-
լայ 60 կանգուն: Ցայլ ինչ զիրս
իւր հեղինակս ժն կանգնեալս ա-
սէ զհսկայսն, և վասն այնորիկ նո-
քին չափով ամբարձեալ ջուրց հե-
ղեղին 'ի վերոյ քան զլերինս 'ի ըն-
պատսպարու ընչչումն նոցին:

2. Ամազոնաց (միամօրին կա-
նանց) զորոց պէսպէս աւանդեալք
և Թուքք, երկիր համանելի է ըղ-
Թերմոգոն գետով Պոնտական, Թէր-
մէ-չայ յայժմուս. ուր լոկ ցարդ
Մազոն-պող լեառն:

մայ ժառանգ մնացեալ թագաւորութեանն այդմիկ, հա-ւատեալ զարու զաւակացն, և էր քաջասիրտ և արի, և աւերէր զազգս բազումս, և եղև գժտութիւն 'ի դը-րացն, և կոտորեաց զնոսա, և ստացաւ զօրս 'ի կանանց, և նոյնպէս առնէր եղեալ զաթոռ թագաւորութեան իւր յԱլիոն[1] քաղաքի :

է. Յիշեսցուք համառօտիւք և զմերն նախնեաց Յա-բեթ, որ զկնի ջրոյն ծնաւ զԳամիր, ուստի Գամիրք, և զՄագոգ, յորմէ Կեղտք և Գաղատացիք, և զՄե-դա, որ զՄարս շինեաց, և զԹոբէլ, յորմէ Թետալք, և զՄոսոք որ առ զԻլիւրիկիա. և զԹիրաս՝ յորմէ մերն Ասքանազ և Թորգոմ. և Յաւանայ՝ Յոյնք, և 'ի Թար-շըշայ՝ Վիրք և Տիւրենացիք. և 'ի Կիտիմայ Հռով-մայեցիք և Լատինացիք : Իսկ Թորգոմ[2] ծնաւ զՀայկն, և զեօթն եղբարս նորա, զԿարթլոս, զԿովկաս և զայլսն, որք ժառանգեցին զՀիւսիսի : Իսկ 'ի Հայկայ Արամանեակ, յորմէ կոչեցաւ լեառն Արագած, և յԱրամանեկայ Արմայիս, որ շինեաց զԱրմաւիր : Իսկ Արմայիս ծնաւ զԱմասիա, յորմէ կոչեցաւ Մասիս լեառն. և Ամասիա ծնաւ զԳեղամ, որ շինեաց զԳե-ղարքունի. Գեղամ ծնաւ զՍիսակ, յորմէ Սիւնիք, և զՀարմա, որ ծնաւ զԱրամ, յորմէ ամենայն ազգ կո-չէ զմեզ Արմէն : Զի սա ընդարձակեաց զսահմանս Հայոց, որ զԿապադովկացիս և զՊռոտոն[3] և զկղզիսն ընդ իւրև նուաճեալ, Արամանեակ կոչէր : Իսկ յԱրա-մանեկայ և 'ի Պռոտոս՝ Առաջին Հայք. և 'ի Պռոտո-

1. Ալիոն քաղաքս նշանակէ զԻլիոն, այսինքն զՏրովա :

2. Ըստ Ս. Գրոց Թորգոմ որ-դի է Գամերայ որդւոյն Յաբեթի. ըստ Խորենացւոյ (որ ըստ Աբիւ-դենեայ և Մար Իբասայ) Թորգոմ հայր Հայկայ որդի է Թիրասայ որ-դւոյ Գամերի. Թէպէտ և 'ի մե-րում թարգմանութեան Ս. Գրոց ասէ ոչ գտանի այս, նաև ոչ յայլսն: Նոյնպէս և զԱսքանազ Ս. Գիրք Գամերայ որդի ասեն, պատմիչք մեր՝ Թիրասայ. շփոթութեամբ և կամ մանրագոյն կարգելով զազ-դաբանութիւն Գամերայ և զհա-մանուանն եղբօրորդւոյ, զորոց զանց առնեն Ս. Գիրք, որպէս և զայլովք բազմօք :

3. Ակնարկէ 'ի բանն Խորենա-ցւոյ. Ա. ժդ. «Զկլիմայն զայն Պռոտոն (Պրոտին) Արմենիան կո-չեն (Յոյնք) որ թարգմանի Ա. Հայք»: Հեղինակս զԱ. Հայս կամ զգաւառն Կեսարիոյ համարի Ա-րամանեակ կոչեցեալ. նոյն ինքն այլուր և այլ ոք՝ Արամանեակ գա-ւառ ցուցանեն զկողմանս այժմեան Ազգէհրօվայի, զոր Հայք կոչեն Աշխարհաբերդ :

սէ 'ի քաղաքն Մելտենի՝ Երկրորդ Հայք. և անուն 'ի Ծոփաց գաւառն՝ Երրորդ Հայք. և անուն 'ի քաղաքն Մարտիրոսաց և յԱղձնիս՝ Չորրորդ Հայք. և զսե-փական աշխարհն իւր կոչէ Մեծ Հայք։ Սա ծնաւ զԱրայն գեղեցիկ, որ մեռաւ 'ի Շամիրամայ, թող-լով որդի զԱնուշաւան. որոց կարգի ազգն այսպէս։

Պարէտ, Արբակ, Զաւան, Փառնաս[1], Սուր յա-ւուրս Յեսուայ, Յանակ, Համբակ, Առնակ, Նորայր, Վստամ, Կար, Գռակ[2], Հուան, Ընձակ, Գռակ[3], Հա-ւան, Զարմայր, որ յԻլիական պատերազմին ընդ Ե-թովպացւոց զօրուն մեռանի։ Պերճ յաւուրս Դաւթի արքային. Արբուն, Հոյն, Յուսակ, Կայպակ, զոր պը-սակէ Վարբակէս Մար, որ հանեալ զթագ 'ի Սար-դանապալեայ, տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի։ Առ սա եկին որդիքն Սենեքերիմայ և պատուեցան ևս 'ի Պարոյրայ։ Զոր յաջորդէ Հրաչէ՝ որդի իւր, որ էր ընդ Նաբուգոդոնոսորայ յԵրուսաղէմ, և ած զՇամ-բատ ընդ իւր 'ի Հայս, յորմէ ազգ Բագրատունեաց։ Եւ յետ Հրաչէի Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կայռնակ, Փոլա, Հայկակ, Երուանդ, որ ծնաւ զմեծն Տիգրան, որ սպան զԱժդահակ, և զԿիւրոս ըմբռնեաց և արձա-կեաց. Բաբ, Տիրան, Վահագն, Արաւան, յորմէ Արաւեղեանք, Ներսեհ, Զարեհ, Արմոգ, Պայգամ, Վան, Վահէ, զոր սպան Աղեքսանդր Մակեդոնացին։

Իսկ 'ի Քամայ որ մնաց մեզ ասել, Քուշ, Մես-տրիմ, Նեբրովթ, որ է Բէլ, Բաբ, Անեբիս, Արբէլ, Քայաղ, միւս Արբէլ, Նինոս այրն Շամիրամայ։

Ը. Ասացուք և զկարգ թագաւորացն։ Առաջին թագաւորեաց Նեբրովթ 'ի Բաբելոն հիւսածոյ թագա-պսակեալ և ոչ կռածու, 'ի յիսուն և վեց ամին Սե-րուքայ. սա շինեաց զՇօշ քաղաք, որ ասեն Ասպա-հան, և սա սպանաւ 'ի Հայկայ, որդւոյ Թորգոմայ։ Եւ թագաւորեաց Թիրոս քաղդէացի. յաւուրս սորա գտաւ արուեստ ոսկեհանութեան և արծաթագործու-թեան։ Եւ յետ նորա թագաւորեաց Սամիրոս յազ-գէն Սեմայ ամս եօթանասուն և երկու. սա սկսաւ դա-

1. Օ. Փառնաս։
2. ՕՕ. Կարգռակ կամ Կար-գլռակ։
3. Հինն Ցուակ. . Գլակ։

հեկան և զրամ գործել անուամբ զոյ, և առ ատլա զատու քանդուած նկարու, և կազմագործութիւն և չափ և կշիռ, և ամենայն բարեկարգութիւն: Զսմանէ ասէ Մենադրոս մոգ եթէ երկու աչս ունէր: Ի քսան և հինգ ամին Նաքովրայ էր ձգնութիւնն Յոբայ որդւոյ Զարեհի, որդւոյ Ռագուէլի, որդւոյ Եսաւայ, որ զամս երեսուն և ութ պատերազմեալ ընդ սատանայի, յաղթեաց համբերութեամբ և փառաւորեցաւ: Յեօթ-ներորդ ամին Թարայի թագաւորեաց Արփիադոս ամս ութևտասն. և զկնի նորա Միլոս Աթուրացի ամս վաթսուն և երկու, հանեալ զպատիւն 'ի Բաբելոնէ յԱթուրիայ, որ է Նինուէ. բայց Կարատա ամս թա-գաւորեաց 'ի Բաբելոն: Իսկ Մահերան եղբայր Թա-րայի սպան զնա, վասն հանելոյ 'ի նմանէ զՄայրենան կուռքն, զի էր քրմապետ: Այս շինեցաւ Դամասկոս յԱրամայ Հիթացւոյն: Աբրահամու մօրն Մալքա-թու էր անուն. և յետ տասն ամի ծննդեանն Ա-բրահամու, ծնաւ Թարա զՍառա 'ի Զմրութայ կնո-ջէ իւրմէ, և ոչ 'ի մօրէն Աբրահամու, որպէս ինքն ա-սաց ցԱբիմելէք. Քոյր իմ է, ասէ, 'ի հօրէ և ոչ 'ի մօրէ: Իսկ լեալ Աբրահամ հնգետասան ամաց, ըս-կսաւ խնդրել զԱստուած, մինչև ցեօթանասուն ամն. քանզի պարարտ և բազմաշահ երկիրն Քաղդէացւոց զրգռեաց զնոսա յամենայն չարիս, յորում այց արար Աստուած, և արածել հրամայեաց ճայից բազմաց զանդս և զայգիս նոցա բազում ժամանակս, և իւրաքանչիւր ոք տակաւ ինչ վաստակէր և պահէր իբրև զտարածոյս, և անկան յաղքատութիւն: Իսկ Աբրահամ էր պահա-պան 'ի հայրենիս իւր և ուսանէր 'ի գիշերի զաստեղա-գիտութիւն, և զտիւն վաստակէր 'ի պահել զանդս. և զամենայն զոհս և զուխտս և զաղօթս կատարեալ պաշտեցեալ դիցն իւրեանց, և ոչ լինէր դիւրութիւն. զնոյն և Աբրահամ առնէր, և մտախոհ լինէր առա-յինքեան թէ չէ պատուհաս 'ի մերոցս պաշտելեաց, վասն զի ոչ կարեն բառնալ. այլ և յարուեստէ աստի յաստեղացս պարզ է ճանաչել՝ զի 'ի շարժման կան միշտ, և 'ի ներքոյ հարկի, և յայտ է թէ գոյ ոմն կա-ռավար սոցա մեզ անծանօթ: Իսկ ապա սկսաւ պաղա-տանօք ասել. Անծանօթ Աստուած ամենայնի արա-

ըխչ, և այս Թաշնոցն, դու հալածեալ զսոսա. և նոյն ժամանակն անդստին եղեն։ Այլ ասաց Աբրամ. Ահա գտաք զԱստուած. որ հնեալ է տէրութիւն քո և փառք քո լցցէ զամենայն երկիր. և պատմեաց 'ի տան հօր իւրոյ, և անփոյթ եղև նոցա զիրացն։ Յայնմ ժամանակի մեռաւ Բելոս թագաւոր և առ զԹագն Նինոս որդի նորա, որ շինեաց զկուռս հօր իւրոյ ոսկեղէն, և ընդարձակեաց զԱթուր քաղաք, և յանուն իւր կոչեաց Նինուէ։

Ի սորա ժամանակս շինեաց Մելքիսեդեկ[1] զԵրուսաղէմ, և Աբրամ ոչ դադարէր 'ի խնդրելոյ զերեսս Աստուծոյ. և երևեաց նմա, և ըստ տեսանելոյ նորա յայտնեցաւ նմա, և ասէ. Ել յերկրէ քումմէ և յազգէ և տարայց զքեզ 'ի զրկեալ վիճակին ձեր, և քեզ և զաւակի քում տաց զնա. և ասաց զբանն հօր իւրում։ Այլ ել ընդ նմա, և եկին մինչև ցԽառան, և ստացան անդ տուն. և շինեաց անդ Թարա մեհեան կռոց, և այրեաց զնա Աբրամ, և Առան եղբայր նորա կամեցաւ շիջուցանել, և այրեցաւ անդէն. ամենք ասեն թէ զիշակէսն նա հնարեցաւ, և մեռաւ 'ի Տեառնէ։

Այլ դարձեալ լինի առ Աբրամ ձայն Աստուծոյ ելանել 'ի Խառանէ, և ել ըստ բանի Տեառն. ասեն այլ կին ունել Աբրամ, և որդի Ովրեստէս անուն, զորս թողեալ զամենեսեան գնաց 'ի Պաղեստինեայ եօթանասուն և հինգ ամաց, և ութսուն և եօթնամեայ էջ յԵգիպտոս. և ել անտի անմռաւ 'ի Տեառնէ. և հարիւր եօթնևտասան ամաց լեալ՝ ած զորդին 'ի զենումն. և հարիւր քառասուն և ութ ամաց առ զՔենտուր, և վեց որդիս ստացաւ 'ի նմանէ, 'ի հարիւր եօթանասուն և հինգերորդին վախճանեցաւ, յերեսներորդի եօթներորդի ամին Յակոբայ։ Ի քառասուն ամին առ Իսահակ զՌեբեկա, և 'ի վաթսուն ամին յղացաւ և գնաց հարցանել 'ի Մելքիսեդեկայ, և նա ասէ. Երկու ազգ է յարգանդի քում, և երկու ժողովուրդք։ Յեօթանասներորդի երկրորդի ամին Իսահակայ՝ հնգետասաներորդ հարստութիւն իշխանացաւ յԵգիպտոս Եպիս, և աստուած կարծեցաւ. զնա Իսա-

1. Ըստ աւանդութեան՝ Մել. Արփաքսադայ որդւոյ Սեմայ։ քիսեդեկ որդի է Մելքեայ որդւոյ

բազմին ամօքն առաջին ։ Ի հարիւր երեսուն և եօթն ամին Սահակայ գնաց Յակոբ 'ի Խառան առ Լաբան , և ութսուն ամաց էր զի խառ զաւառին Լաբանայ ։ Յաւուրս Յակոբայ Փարան Թագաւոր Եգիպտոսի որէն և դատաւոր էր , և Մելքեդիս շինեաց զԵրուսաղէմ յԱմովրեկէ ։ Յակոբ 'ի հարիւր ամին ել առ Իսահակ հայր իւր , և մետասան ամաց էր Ղևի ․ զի յութսուն և հինգերորդի ամին ծնաւ զնա ։ Յեօթնևտասներորդի ամին վաճառեցաւ Յովսէփ , յերեսներորդի ամին ե- կաց առաջի Փարաւոնի ։ Ի հարիւրերորդի երեսնե- րորդի ամին էջ Յակոբ յԵգիպտոս ․ Հարիւր քառա- սուն և եօթն ամաց մեռաւ ։ Ղևի քառասուն և վեց ամաց ծնաւ զԿահաթ ։ Ամանք զկիրաձանքն Յակոբայ ասա աւեն ։ Կահաթ վաթսուն ամաց ծնաւ զԱմրամ ։ Ամ- րամ եօթանասուն ամաց ծնաւ զՄովսէս ։ Յովսէփ հարիւր տասն ամաց վախճանեցաւ 'ի վեցերորդի ամին Ամրամայ , և աւետեացն Աստուծոյ երկուհարիւր վաթ- սուն և վեց ․ յորում ամի Թագաւորեաց յԵգիպտոս Քեբրոն ամս երեքտասան , և յետ նորա Մենաֆեթի ամս քառասուն և երեք ․ սա առնէր զերաստայս զաղզայն Իսրայելի ․ յորմէ ապրեցաւ Մովսէս՝ բարձեալ զնա Թերմութեայ դուստր նորին Թագաւորին , որ եղև կին Քենեփրայ Թագաւորին Մեմփիս քաղաքի ․ և երեք- հարիւրերորդ յիններորդ ամ էր աւետեացն Աստուծոյ ․ և տասնամեայ լեալ Մովսէս՝ ուսաւ յուսումն Յանէս և Յամբրէս ։ Ի քառասներորդի երկրորդի ամին Մովսէսի սկսան զկառավարութիւնն որդիքն Իսրայելի ․ 'ի քառասնե- րորդի ութերորդի ամին՝ Մովսէս իշխան եղև , և շի- նեաց զքաղաքն Թերմուպոլիս , անուանեալն Թերմու- Թեայ , որ և Մաբիս կոչէին ։

Թ ․ Նախ Աթենովկացւոցն՝ որ էին հարկատուք Եգիպտացւոցն՝ ապստամբեալ ասպատակեցին և գերե- ցին զԵգիպտոս , և զմայրաքաղաքին Մովսէսի ․ և գնա- ցեալ Մովսէս պատերազմեցաւ տասն ամ ․ և առ զԹա- գուհի նոցա զԹեսբայս , և զհայր իւր , և դարձաւ յԵգիպտոս ․ և նախանձեցաւ ընդ նմա այրն Մանեթոյ , որ է Թերմոթիս ․ և 'ի մեռանելն Մանեթոյ , Թաղեաց զնա Մովսէս ։ Իսկ առաքեաց այր նորա զՔենեփրէս չարչարիչն Իսրայելի սպանանել զՄովսէս ․ և սպան զնա

Մովսէս և փախեաւ 'ի Մադիամ. և Յանէան և Յամբրէս առին զորդիսն Իսրայէլի և տարան զնոսա հնգետասան աւուր ճանապարհ ընդ անապատն, և շինեցին զդրախտն իւրեանց, զհնգետասան տարի. և 'ի կատարման շինուածին՝ յորդւոցն Իսրայէլի առին տղայս ինն հարիւր և ութսուն, և զոհեցին դիւաց. և հաւաքեցան առ նոսա, և եդին պահապանս դրախտին. և յայնմ հետէ առաւել հնազանդեցան դևք կախարդաց. և չորեքհարիւր դևք, ասեն, ոչ հնազանդեցան, մինչև կրկին զոհեցին յանուն նոցա, և ապա եկեալ առին հաւանութիւն. բայց զչորս ամիսն անհնազանդեալ գործեն զկամս իւրեանց տանելով զնոսա 'ի մարդկանէ ։

Իսկ Մովսէս առ 'ի կնութիւն զՍեփովրա դուստր Ռագուելի, որդւոյ Դադանայ, որդւոյ Յեկտանայ, յորդւոց անտի Կետուրայ, և ծնաւ 'ի նմանէ երկու որդիս ։ Այս աստ ասեն լեալ առ Դևկալիոնիւ[1] ջրհեղեղ 'ի Թեսաղիա, և առ Փայեթոնիւ Եթէովպիա հրայրեացք, և այլ բազում առասպելութիւնք 'ի նողիս տեղիս, որպէս պատմէ Պղատոն ։ Իսկ Դևկալիոն Պառնասացւոց կողմանցն թագաւորէր ։ Մովսէս լեալ եօթանասուն ամաց՝ արժանի եղև երևմանն Աստուծոյ, և հրամայէր գնալ յԵգիպտոս և հանել զԻսրայէլ. և նա յապաղէր զատանն ամ. և եղեալ ութսնամեայ, գնաց յԵգիպտոս, 'ի չորեքհարիւրերորդի երեսներորդի ամի աւետեացն Աստուծոյ ։ Յեօթանասներորդէ հինգերորդէ ամէն Աբրահամու՝ երկերիւր և հինգ ամ մինչ 'ի մտանելն Յակոբայ յԵգիպտոս, և երկերիւր քսան և եօթն ամ կացին յԵգիպտոս. և տասն հարուածովք հարեալ Եգիպտացիքն, տուժեալ հանէին զորդիսն Իսրայէլի յերեք հազար ութհարիւր քառասուն և երկու ամի ելիցն 'ի դրախտէն. և ելին 'ի հինգշաբաթոջ, և 'ի կիրակէի անցին ընդ ծովն Կարմիր, և անտի կոչեցան Եբրայեցիք. զի Եբրայն անցիկ թարգմա-

1. Դևկալիոն թագաւոր Թեսաղիոյ կացեալ 'ի ԺԶ դարու յառաջ քան զԹուականութիւն Փրկչին. առ որով անուանի ջրհեղեղն զոր յիշէ Պղատոն 'ի Տիմէոսն զԱտլանտեանն կղզւոյ կործանումն պատմէ ։ Իսկ Փայեթոնն արեգական որդի, ըստ առասպելեաց, զորոյ զկառս անխոհեմաբար վարեալ և չեղեալ հրկիզէր զերկիր, վասն որոյ շանթահարեալ յԱրամազդայ՝ անկաւ 'ի Պադոս (Բոյ) գետ Իտալիոյ ։

նի. և առին նոր լեզու պարգևօք, և այնու երգէին զ
հնեսցուքն, և էր նման հայրենի լեզուին: Այս եօ
ամիս շարժեցաւ Եգիպտոս, և տապալեցան յոլով
նուածք և ելին արտաքս 'ի շինուածոցն բնակիչքն:
նմին ամի պարտեցաւ Սենաքէկ 'ի Յեսուայ, և 'ի ն
ամի՝ յամենամնն երրորդի՝ եւ 'ի լեառն Սինա Մովսէ
Սպոլիմաս իմաստասէրն եբրայեցի ասէ, եթէ նա
Մովսէս յԱստուծոյ իմաստնացեալ գիր արար քսան
երկու, և այնու գրեաց Աստուած զտաման պատգամ
և ետ ցՄովսէս, և նովիմք գրեաց Մովսէս նախ զ
լից գիրսն, և ապա զքսան և երկու արարածսն 'ի Օ
նընդոց գիրան և զայլ երիս գիրսն. և զօրինակ արար
ծոցս զգալի խորանաւն եցոյց, որ գործեցաւ եօթն ա
ընդ եօթնօրեայ արարածոցս: Այս ունին հինգ գ
Մովսէսի զրոյցս երեք հազարաց և եօթն հարիւ
երեսուն ամաց ըստ Եւսեբեայ:

Ժ. Աստուածածանօթն Մովսէս կատարեցաւ հ
րիւր և քսան ամաց, և ետ զգաւազան նորա Յե
Նաւեայ ամս քսան և եօթն: Ի վեցերորդի ամին Յ
սուայ Դանաւոս եղբայր Եգիպտոսի թագաւորի
գիպտացւոց յիսուն դստերօք զյիսուն որդիս եղբօր
րոյ կոտորեաց, և Լինգոս զերծեալ թագաւորեաց,
աստն ամենայն ուստեք աչացեալ, զի իմաստուն է
Յութեւտասն ամին Յեսուայ Փիւնիկս և Կադմոս
Թեբացւոց յԱսորիս եկեալ թագաւորեցին, և
խարհն կոչեցաւ Փիւնիկէ, և տուն Կադմեայ:
տղքա բերին անդ զիմաստութիւն, որպէս Աբիկրա
էած 'ի Մեմփիս քաղաքէ բնակիչս Աթենայ և
տուն իմաստից, և Կեկրոպս արար գիր Յունաց,
այլք զԿադմոս ասեն: Կատարեցաւ Յեսու հար
եօթն ամաց, և դատաւոր եղև Գոթոնիէլ ամս ք
ուասուն: Աֆրիկանոս երեսուն ամ դնէ 'ի մէջ Յեսուա
և Գոթոնիէլի, և Յոյնք յիսուն ամ ասեն Գոթոնի
լի. զի ութ ամ ծառայեցին Քուսայ, զոր սմա հ
շուին: Աստ թագաւորեաց Արգիացւոցն Պելասգ
ուստի Փիլոգոսն էր, բարոյախօսն ամենայն կենդ
նեաց[1]: Օկնի Գոթոնիէլի ծառայեցին Մովաբելացւ

1. Փիլխագոս անուն պատմագիր նախ քան զՔրիստոս, յաւա
մի Ճանաշի կացեալ 'ի Դ դարու Դիոնիսեայ Կրանտոյ 'ի Ակա

Եգղոմայ արքային Մովաբու ամս ութևտասն, զոր կցեն յամսն Աւոդայ, որ դատեաց զԻսրայէլ ամս ութսուն։ Նա լցաւ չորեքհազար ամն յԱդամայ։

Յետ Աւոդայ ծառայեցին այլազգեացն ամս քսան. և զօրացաւ Սամեգար, և սպան 'ի Փղշտացւոց վեցհարիւր այր մաճով արօրոյն։ Եւ դատեաց զԻսրայէլ Բարակ Դեբովրայիւ ամս քառասուն, յաղթելով զծառայութիւն այլազգեացն։ Յաւուրս սորա Յոնն կացեալ սպարապետ Աթենացւոց, Յոյնք անուանեցան և նոքա[1]։ Յաւուրս սորա Հարիւր իմաստասէրք[2] տեսին զմի տեսիլ 'ի միում գիշերի, եօթն արեգակն. զոր Սաբիլէ կին մեկնեաց 'ի վերայ եօթն դարուց, և զվեցերորդն 'ի Քրիստոս մեկնեաց, որոյ ճառագայթն թագուցանէր զայլսն։ Զկնի Բարակայ իշխեցին Մադիանացիքն ամս եօթն, և դատեաց զԻսրայէլ Գեդէոն ամս քառասուն յաղթելով զայլազգեացն։ Դեդալոս[3] հիւսն և նկարիչ աստ երևեցաւ, որ ասեն թէ շարժէր պատկերն զոր գործէր թուեցուցեալ։ Զկնի Գեդէոնի զեօթանասուն որդիսն կոտորեաց Աբիմելէք և դատեաց զԻսրայէլ ամս երեք. և զկնի նորա Թովլա ամս քսան և երկու։ Եւ Հերակլէս ասեն զԻլիոն աւար հարկանէր, սպանանելով զԱնտէոս[4], զոր երկրածին համարէին։ Յայիր Գաղաադացի, ամս քսան և երկու. յետ սորա ծառայեցին այլազգեացն ամս ութ, ոմանք ութևտասն ասեն, և յայլս յարեն։ Յեփթայի, ամս վեց։ Աղեքսանդրոս զՀեղինէ առևանգեաց, և տասն ամ պատերազմ վասն այնր, և առնուլն զԻլիոն. և Հերակլէս խոցեալ ընկեաց զինքն 'ի հուր։ Եսեբոն ամս եօթն։ Եւ յետ նորա Եղոն տասն ամս, որ չկայ յեօթանաս-

սա. իսկ առակախօսն կենդանեաց հետևող կամ նախօրինակ Եզովբոսի, անծանօթ է ինձ։

1. Ըստ Եւսեբի. բայց զՅոյնս գիտեմք 'ի Յաւանայ որդւոյ Յաբեթի. իսկ Յոյն զօրավար էր Աթենացւոց որ մարտեաւ ընդ Եւմոլպեայ Թրակացւոյ փախստեայ եկելոյ յԱտտիկէ։

2. Հարիւր իմաստասէրքն անծանօթք. իսկ Սաբիլէ կին է Սիբիլլա մարգարէուհի 'ի հեթանոսս, որ եօթն կամ ինն ճանաչին. մանաւանդ որ յանուն նոցին դասին՝ աղանդաւորաց քրիստոնէից գործ է։

3. Դեդալոս հիւսն և նկարիչ Աթենացի, որ զբաւիղն (լաբիւրինթոս) շինեաց Մինովայ արքայի 'ի Կրետէ։

4. Անտէոս հսկայ Լիբիացի, երկրի և ծովու (Պիսիդոնի) ծնունդ, խեղդամահ լեալ 'ի Հերակլեայ, ըստ առասպելաց։

նիցն, այլ յեբրայեցին. Լաբդոն, ամս ութ։ Իսկ թա-
գաւորեցին Հռոմայեցիքն. առաջին թագաւոր Ենիաս
անուն։ Զկնի Լաբդոնի ծառայեցին Փղշտացւոցն ամ
քառասուն. և սորա յաւուրս Սամփսոն փրկեալ զնո-
սա, ամս քսան։ Ի հինգերորդի ամին սորա եղեն իրքն
Հռութայ։ Յաւուրս սորա մեռաւ Զեւս և թաղեցաւ
'ի Կրետէ, զոր ասեն կեցեալ ամս ութհարիւր և յի-
սուն, զի յաղագս բազմակեցութեանն Զեւս կոչեցաւ,
որ 'ի ծննդենէ Պիկոս ասիւր։ Իսկ Եբրայեցիքն քառա-
սուն ամ ասեն զՍամփսոնի դատաւորութեանն։ Յո-
հաննէս յետ Սամփսոնի կարգէ զամն դատաւոր Իսմա-
գոր անուն քառասուն ամաւ։ Բայց Ափրիկանոս ասէ՝
թէ զքառասուն ամ ոչ գոյր դատաւոր. և էր խաղաղու-
թիւն։ Հեղի ամս քսան ըստ եօթանասնիցն, և ըստ
Ասորւոց՝ քառասուն։ Բայց գիտասցես, զի սուրբ առա-
քեալն չորեքհարիւր և յիսուն ամ կարգէ մինչև 'ի Սա-
մուէլ, և այն լինի յորժամ զՅեսուայ ամքն և զՍա-
մուէլին ոչ առնուս 'ի համարս. քանզի դատեաց զԻս-
րայէլ Սամուէլ ամս քառասուն ըստ եբրայեցւոցն, և
ըստ եօթանասնիցն քսան. զի 'ի քսաներորդի ամին նո-
րա խնդրեցին թագաւոր. և յայնմհետէ կարգին ժա-
մանակք թագաւորացն։ Բայց Սաւուղայն՝ որչափ կեն-
դանի էր Սամուէլ՝ նմա է համարեալ 'ի կենացն Սա-
ւուղայ, որ չէր հաճոյ Աստուծոյ, բայց յերկու ամացն։
Սաւուղ թագաւորեաց ամս քառասուն։ Ի տասներորդ
ամի թագաւորութեան Սաւուղի ծնաւ Դաւիթ. և 'ի
քսաներորդ երրորդն՝ օծաւ, և քսանևութ ամաց էր 'ի
սպանանելն զԳողիաթ։ Յերեսներորդ ամի ծննդեանն
Դաւթի մեռաւ Սամուէլ. և զկնի հինգ ամի մահուանն
Սամուէլի սպանաւ Սաւուղ, և Յովնաթան. և թա-
գաւորեաց Դաւիթ ամս քառասուն։ Ի տասներորդ
ամի թագաւորութեանն իւրոյ՝ եհան զտապանակն 'ի
տանէն Աբեդդարայ, և էր քահանայապետ Աբիաթար,
և մարգարէք՝ Գադ և Ասափ և Նաթան, որ յանդի-
մանէր զԴաւիթ։ Յերեսներորդի ութերորդի ամի
թագաւորութեանն իւրոյ՝ ընտրեաց Դաւիթ հարիւր
ութսուն և ութ անձինս 'ի Ղևտացւոց անտի, և արար
քսան և չորս դաս, երկոտասան այր 'ի դաս մի սաղմո-
սասացս, և սպասաւորս տապանակին Տեառն։

Սա կեցեալ ամս եօթանասուն վախճանի, տուեալ
զԹագն Սողոմոնի, ամս քառասուն. և էր երկոտասան
ամաց, և յառաջին ամին եղև նմա Ռոբովամ, 'ի Նա-
մայէ կնոջէ յամմոնացւոյն։ Ի չորրորդ ամի թագաւո-
րութեանն իւրոյ սկսաւ շինել զտաճարն, 'ի չորեքհա-
րիւրերորդի ութսներորդի ամի ելանելոյ նոցա յերկրէն
Եգիպտացւոց, ըստ թագաւորութեան գրոց եօթա-
նասնիցն ասացեալ, զոր Եբրայեցին չորեքհարիւր քա-
ռասուն ասէ. բայց անսխալ այսպէս է. քառասուն ամ
Մովսեսին, քսան և եօթն ամ Յեսուայն, որ է վաթ-
սուն և եօթն ամ. և չորեքհարիւր և յիսուն ամ դատա-
ւորացն, ծառայութեամբ այլազգեաց՝ որ է հինգհա-
րիւր և եօթնևտասն. յետ որոյ Սամուէլ և Սաւուղ
քառասուն ամ, և քառասուն ամ Դաւթի, լինի հի-
նգհարիւր և եօթն, և չորս ամ Սողոմոնին, և լինին միան-
գամայն ամք վեց հարիւր և մի։ Սա չափ տաճարին վաթ-
սուն կանգուն, և քսան լայն, և հարիւր և քսան բարձր։
Սա շինեաց քաղաքս եօթն. և առ սա եկն դշխոյն Հա-
րաւոյ, և գովեաց զպաշտօնեայս տաճարին. զքսան և
չորս դասն զԴաւթի կարգեալն, զոր Սողոմոն երկոտա-
սան դաս յօրինեաց, քսան և չորս հազար այր 'ի դաս մի,
և զվեց հազար դատաւորսն, և չորս հազար քնարեր-
գակսն, և զչորս հազար դռնապանսն, և զայլ ամե-
նայն յօրինուածսն. և գնաց 'ի նմանէ տիկինն։ Սա
մեղաւ Սողոմոն յերեսուն և եօթն ամի թագաւորու-
թեանն իւրոյ, և մեռաւ յիսուն և երկու ամաց։ Սա
էին մարգարէք Սադովկ, և Աքիաս և Սամեա։ Սա
իմաստասէրք՝ Հոմերոս, և Սիղոս. և քրմահանապետ՝
Սադովկ 'ի ցեղէն Եղիազարու, կէսք 'ի Աբիաթարայ ա-
սեն, որպէս կայ 'ի գիրս Թագաւորութեանցն։ Այլ 'ի
գիրս Փիւնիկեցւոցն, եթէ տաճարն յԵրուսաղէմ շի-
նեցաւ հարիւր քառասուն և երեք ամօք յառաջ քան
զշինելն Տիւրացւոցն զԿարքեդոն. և գրեն առակս ինչ
առ միմեանս Սողոմոն և Քիրամ, և ոչ կարէր Քիրամ
լուծանել զՍողոմոնեանն. բայց գտաւ այր ոմն, Աբդե-
մոնոս անուն 'ի Տիւրոս՝ որ կարողանայր լուծանել,
այլ և գրէր առ Սողոմոն, և տարակուսէր Սողոմոնի։

ԺԱ. Ռոբովամ որդի Սողոմոնի թագաւորեաց զկնի
հօրն ամս եօթնևտասն 'ի վերայ Յուդայ և Բենիա-

մենի, և այլ տասն ցեղքն թագաւորեցուցին յինքեանց զՅորոբովամ՝ որդի Նաբատայ՝ յազգէն Եփրեմի. Յաւուրս սորա՝ եկն Սուսակիմ արքայ Եգիպտացւոց և կողոպտեաց զգանձարն Տեառն և գնաց: Զկնի Ռոբովամայ թագաւորեաց Աբիա որդի նորա ամս երեք. և յետ նորա Ասա որդի նորա ամս քառասուն և մի: Իսկ զկնի Յորոբովամու, թագաւորեաց Իսրայէլի Նաբատ որդի նորա ամս երկու. և յետ նորա Բաասա ամս քսան և չորս. յաւուրս սորա մարգարէք՝ Աքիա, Սամեա, Յովէլ, Ազարիա, որ և Ադդով, և Անանիա. Յովադ, զոր այլք Օդարիա ասեն, և Եպիփան Իովդ ասէ, զայն զոր սպան առիւծն: Ի քսան և իններորդ ամին Ասայ թագաւորեաց 'ի վերայ Իսրայէլի Եղաս ամս երկու. և Զամբրի ծառայ նորա սպան զնա, և թագաւորեաց աւուրս եօթն. և առ զթագն Ամրի, ամս երկոտասան. որ շինեաց զՍամարիա, որ կոչեցաւ նա Սեբաստիա, և արդ ասի Սամնուզ. իսկ զկնի Ասայ թագաւորեաց Յովսափատ, ամս քսան և հինգ. և զկնի երկու ամաց թագաւորեաց Իսրայէլի Աքաաբ որդի Ամրեայ ամս քսան և երեք, որ էառ կին զԵզաբէլ, դուստր Եքեթիլ թագաւորի Սիդոնի: Ի քսան և ութերորդ ամին Յովսափատու թագաւորեաց Իսրայէլի Ոքոզիա ամ մի, և զկնի նորա եղբայր նորա Յովրամ ամս երկոտասան, և զկնի նորա Յէու ամս քսան և ութ, և յետ նորա Յովաքազ ամս եօթն և տասն: Եւ թագաւորեաց 'ի վերայ Յուդայ Յովրամ ամս ութ. և զկնի նորա Ոքոզիա ամ մի. յեօթներորդ ամին Յովրամայ վերացաւ Եղիա: Զկնի Ոքոզիայ՝ մայր նորա Գոթողիա, որ էր դուստր Եզաբէլի, և սպա թագաւորեցոյց Յովիդեա քահանայապետ զՅովաս որդի Ոքոզիայ եօթնամեայ 'ի վերայ Յուդայ, և եկեաց Յովիդեա միայն զկնի Մովսէսի, ամս հարիւր և երեսուն. որոյ որդին Զաքարիա մարգարէանայր, և եղև քահանայապետ զկնի հօրն, և սպան զնա Յովաս յերեսներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ. և յերեսուն և եօթներորդ ամին մեռաւ Եղիսէ. և 'ի քառասներորդ ամի թագաւորութեան իւրում, սպանաւ Յովաս 'ի ծառայից իւրոց, և թագաւորեաց 'ի վերայ Յուդայ Ամասիա քսան և հինգ ամ: Ի սորա տասներորդ ամին թագաւորեաց Իսրայէլի Յո-

վաս ամս վեշտասան. և զկնի նորա Ռոբովամ՝ ամս քառասուն. ոմանք ասեն թէ սպան զԱմասիա, և քակեաց ՚ի պարսպէն Երուսաղեմի չորեքհարիւր գիրկ. և թագաւորեաց ՚ի վերայ Յուդայ Ոզիա ամս յիսուն և երկու։ Ի քսան և եօթներորդ ամին նորա թագաւորէ Իսրայէլի Զաքարիա ամս վեց. և զկնի նորա Սեղղում ամիս մի, և զկնի նորա Մանաեմ ամս տասն։ Ի քառասներորդ չորրորդ ամին բորոտեցաւ Ոզիա, և լռեաց Եսայի մինչև ցմահ նորա քսան և ութ ամ, և վերստին մարգարէացաւ Եսայի վաթսուն և մի ամ. և նախ քան զլռութիւնն քսան և չորս ամ։ Յերեսներորդ չորրորդ ամին Ոզիայ եկն Փուա, և առ ՚ի Մանաեմայ հազար քանքար ոսկւոյ. և ՚ի քառասներորդ ամին Ոզիայ, թագաւորէ Իսրայէլի Փակէէ միւս ամս տասն։ Ի քառասուն և ութերորդ ամին Ոզիայ եկ Թակղաթփաղսար, և գերեաց զմեծ մասն տասն ցեղիցն։ Զկնի Ոզիայ թագաւորէ Յովաթամ որդի նորա ամս տասն։ Պորփիւրոս[1] պատմէ Ճանաչիւր, և մարգարէք՝ Եսայի, Յովնան, Ամովս, Ովսէէ. և Կուկր[2] Եգիպտացւոց օրէնս դնէր. առ որով գառն խօսեցաւ։ Եւ յետ Յովաթամու թագաւորէ Աքազ ամս վեշտասան. յաւուրս սորա Փակէէ և Հռասոն արքայ Դամասկոսի կոտորեցին յԵրուսաղէմ երկոտասան բիւր. և Աքազ վարձեաց զԹակղաթփաղսար, և եկեալ առ զԴամասկոս, և սպան զՀռասոն արքայ Դամասկոսի, և գերեաց զԵդոմ։ Յերկրորդ ամին Աքազու Ովսէէ սպան զՓակէէ, և թագաւորեաց ամս ինն։ Յութերորդ ամին Աքազու եկ Սաղմանասար, և հարկ եդ Իսրայէլի և գնաց։

ԺԹ. Յետ Աքազու թագաւորէ Եզեկիա. յերրորդ ամին սորա՝ եկն Սաղմանասար, և առ զՍամարիա, և գերեաց զտասն ցեղսն, և տարաւ ՚ի Բաբելոն, և բարձաւ թագաւորութիւնն Իսրայէլի, տևեալ ամս երկերիւր և յիսուն. ընդ նմին յԱզամայ չորեք հազար երեք հարիւր և երեսուն ամք։ Ռոբովամ, Աբիաս, Ասայաս,

1. Պորփիւրոս պատմէ ոչ ուրեք լուի. ընդ Որփեւսի կամ Եսիոդեայ կամ այլում թուի շփոթել հեղինակս։

2. ՕՕ. Կուկր եգիպտացւոց օրէնս դնէր. ուղղագրելի է ըստ Եւսեբեայ « Բոկքորիս Եգիպտացւոց օրէնս դնէր »։

Եղա , Զամբրի , Ամրի , Աքաաբ , Ոքոզիա , Յովրամ ; Յէու` որ սպան զՈվրամ և զԵզաբէլ մայր իւր , Յովաքազ , Յովազ , Երոբովամ , Զաքարիա , Սեղլում , Մանայեմ , Փակէէ , Փակէէ , Ովսէէ վերջին : Ի վեցերորդ ամին Եզեկիայ գերեցաւ Իսրայէլ . որ թագաւորեաց 'ի վերայ Յուդայ ամս քսան և ինն : Յհինգերորդ ամին սորա Հռոմելոս շինեաց զՀռոմ : Մանասէ ամս յիսուն և հինգ , Ամոն` ամս եօթն և տասն . Ովսիա` ամս երեսուն և մի . Յովաքազ` ամիսս երեք . Եղիակիմ եղբայր նորա ամս մետասան . Յեքոնիա` ամիսս երեք . Սեդեկիա` ամս մետասան , որ գերեցաւ , և աւերեցաւ տաճարն : Ամենայն ժամանակ թագաւորացն Յուդայ են չորեքհարիւր երեսուն և երկու ամ . և տևեաց տաճարին շէն չորեքհարիւր քառասուն և երկու ամք :

Յութերորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ Նաբուգոդոնոսոր տարաւ զՅեքոնիա և եդ 'ի բանտի , երեսուն և հինգ ամ . քանզի Նաբուգոդոնոսոր որդի Նաբուպալասարայ` թագաւորեաց ամս քառասուն և երկու . յութերորդ ամին գերեաց զՅեքոնիա , և եդ 'ի բանտի զամենայն ժամանակս իւր , որ է երեսուն և չորս ամ մնացեալն , զոր փոխեալ Եւիլմարովդաք զաթոռ հօր իւրոյ ամս երեք , և յառաջին ամին իւրոյ թագաւորութեանն եհան զՅեքոնիաս 'ի բանտէ , և ուտէր 'ի սեղան արքայի : Յետ որոյ եղբայր նորա Բաղտասար ամ մի , առ որով Դանիէլ զգիր բանեալ թագաւորութեանն Քաղդէացւոց ընթերցաւ , զոր էառ Դարեհ արքայն Մարաց , որ թուի թէ Աժդահակն է[1] , զի երկանուն ասեն զնա , որ յերեսներորդ վեցերորդ ամի թագաւորութեանն իւրում 'ի վերայ Մարաց , առ և զՔաղդէացւոցն ամս երկու . և Կիւրոս պարսիկ սպան զնա , և տիրեաց Մարաց և Պարսից և Քաղդէացւոց և Լիւդացւոց ամս երեսուն : Զոր ասեն թէ յառաջին ամին չարչարեաց զՀրեայսն և սպան զԱնանիանսն , և չարչարեաց զնա Տէր 'ի տեսլեանն , և պատմեցաւ նմա . յորմէ զարհուրեալ` ետ հրաման արձակել զգերին Հրէից , տալով զսպաս տաճարին ցՍամանասար հան-

1. Դարեհ արքայ Մարաց արդարև Աժդահակն է :

դերձակեալ Յուդայ արծաթի և ոսկի անօթս հազար չորեքհարիւր քառասուն և երեք. բայց ոչ բերաւ յԵրուսաղէմ, մինչև ցԶօրաբաբելի գալն։ Այս աստ լցաւ եօթանասուն ամացն վճիռն, յԵրեմիայէ ասացեալն, որ հաշուեալ լինի յութևտասներորդ ամէն Ովսիայ արքայի, որպէս Եզեկիէլ երեսուն ամ ասէ 'ի հինգերորդ ամի գերութեանն Յեքոնիայ, յորում սկսաւ մարգարէանալ. քանզի Յովսիա երեսուն և մի ամ թագաւորեաց, և յութևտասներորդ ամին վճիռն հաստատեալ եօթանասուն ամին, չորեքտասան Ովսիայն, և մետասան Յովակիմայն՝ լինի քսան և հինգ, և հինգ գերութեանն՝ լինի երեսուն. և երեսուն և չորս ամ Նաբուգոդոնոսորայն, մնացեալն լինի վաթսուն և չորս. երեք՝ Եւմարոդայն. մի՝ Բաղդասարայն, և երկու Դարեհին, լինի եօթանասուն. և զի լցեալ էր եօթանասունն, և Կիւրոս յաջողէր, բարկացաւ նմա Տէր. և Դանիէլի ասէր հրեշտակն թէ իշխանն Պարսից կայր ընդ իս, չտալով թոյլ արձակել զգերիսն ըստ աղօթից քոց։ Այս յառաջին գալն էին Հրէայքն հինգ բիւրք, որք կանգնեցին սեղանն, և արկին հիմն տաճարին, և նեղեալ 'ի շրջակայ ազգացն, մնաց անկատար մինչև ցԴարեհ արքայ։ Յետ Կիւրոսի Կամբիւսոս որդի նորա ամս ութ. Հրէայք Նաբուգոդոնոսոր զսա կոչեն. Մոգքն երկու եղբարք, ամիսս եօթն. Դարեհ Վշտասպ ամս երեսուն և վեց. Քսերքսէս Դարեհի որդի, ամս քսան և մի. 'ի սորա հօրն յերկրորդ ամին Զօրաբաբէլ ել յԵրուսաղէմ, և շինեաց զտաճարն. առ որով լցաւ երկրորդ անգամ եօթանասունն յաւերմանէ տաճարին, երկու ամ աւելի. Նաբուգոդոնոսորի և որդւոցն՝ երեսուն և երկու, և երկու Դարեհ մարին, և երեսուն և ութ Կիւրոսին և որդւոյն, լինի եօթանասուն և երկու. և զԴարեհին երկրորդն եդեալ՝ լինի եօթանասուն և չորս. որ լինի աւելիքն չարութեանն և ծուլութեանն Հրէից, և ոչ Աստուծոյ քաղցրութեանն։

ԺԳ. Արտաշէս երկայնաբազուկ քառասուն և մի ամ. առ սովաւ Եզրաս և Նեեմի տակառապետ եկին յԵրուսաղէմ և շինեցին զպարիսպն։ Դարեհ հարճորդի ամս ինն և տասն. Արտաշէս, ամս քառասուն, առ սովաւ Եսթեր։ Արտաշէս Ոքոս, ամս չորս. Դա-

րեհ Արշամայ, ամս վեց. զոր սպան Աղեքսանդր, և եկեալ ինքն այլ ևս ամս վեց. յերկրորդ ամէն Դարե-հի Արշամայ մինչ 'ի մահն Աղեքսանդրի՝ լինին ամք հարիւր եօթանասուն և մի[1]: Զկնի որոց Թա-գաւորեաց Պտղոմէոս Լագիդեան, որ Լագոսեան կոչի, ամս քառասուն. Պտղոմէոս Փիլադելփոս, ամս երեսուն և ութ. առ որով Թարգմանեցան Հրէից գրեանքն: Պտղոմէոս Եւերգետէս, ամս քսան և չորս. Պտղոմէոս Փիլոպատոր, ամս քսան և մի. Պտղոմէոս Եպիփանէս, ամս քսան և երկու. Պտղոմէոս Փիլոմե-տոր, ամս երեսուն և երեք. առ որով Անտիոքոս Եպի-փանէս նեղէր զՀրէայսն, որ Թագաւորեաց ամս մե-տասան: Անտիոքոս Եւպատոր ամս երկու. 'ի սոյն ամի և 'ի Փիլոմետոր Պտղոմեայ եօթնևտասներորդին, ամ-բարձաւ Յուդա Մակաբեայ ամս երեք. և լինի 'ի Թա-գաւորութենէն Զօրաբաբելի մինչև զՅուդա Մա-կաբեայ՝ ամք երեքհարիւր երեսուն և երկու: Յուդա Մակաբեայ, ամս երեք. Յովնաթան, ամս տասն. Շմաւոն, ամս ինն: Հիւրկիանոս՝ որ և Յովհաննէս, ամս քսան և վեց. Արիստաբուղոս, ամ մի. Յաննէոս, որ և Աղեքսանդրոս, ամս քսան և եօթն. Աղեքսան-դրիա կինն, ամս ինն. Հիւրկանոս, ամս երեսուն և չորս. Հերովդէս այլազգի, ամս երեսուն և եօթն: Յե-րեսներորդ երկրորդ ամի սորա ծնանի Քրիստոս Աս-տուած: Լինի 'ի Յուդայէ Մակաբեայ մինչև 'ի ծը-նունդն Քրիստոսի հարիւր յիսուն և մի ամք. և 'ի Զօրաբաբելէ մինչև ցՀերովդէսի յերեսներորդ եր-կրորդ ամն, յորում Տէրն ծնաւ, չորեքհարիւր ութ-սուն և երեք ամք: Իսկ ըստ Դանիէլի եօթներոր-դացն, որ ասէ եօթներորդք եօթն և եօթներորդք վաթսուն և երկու, որ լինի վաթսուն և ինն. և եօթ-ներորդ մի, և կէս եօթներորդի. զմի եօթներորդն 'ի վերայ հաշուեալ, եօթանասուն եօթներորդք է, որ լի-նի չորեքհարիւր ինսուն. և զի յայս թուէս, որ չա-

1. Յերկրորդ ամէ Դարեհի Արշ-տաշեսեայ (321 նախ քան զՔրիս-տոս) ցմահ Աղեքսանդրի Մեծի (324ն. Քրիստոս) լինին ամք 187: Գուտշմիդն և այլք մերձաւորք յամս և 'ի կարգս Թագաւորաց յիշեալս 'ի հեղինակէդ, զոր գիւտքն է ըն-թերցեալ 'ի ժամանակագրական գը-րոց. վասն այսորիկ և զանց արա-րաք առ անգլեան յիշատակել:

րեքհարիւր ութսուն և երեք է, մնգքն եօթն ամիս կայցին Թագաւորը, այն մի եօթներորդն եօթն ժամանակ է, այն չէ հաշուած, զայն 'ի վերայ չորեքհարիւր ութսուն և երիցդ դիր, և լինի չորեքհարիւր իննսուն. զի այս միաւոր եօթնս՝ ամիսք է, իսկ կէս եօթներորդի՝ երեսուն և երեք տարի և կէսն է, յորում սպանաւ Օձեալն: Զի այլ եօթներորդքն քառասուն և ինն, քառասուն և ինն է հաշուած, և այս կէս է, զի դեռ չէ 'ի լրմն. քառասուն և ինն այլ կէս է, այսինքն պակաս է. զի սովոր եմք կէս ասել Թերոյն: Սէ կամիս ընկալ, թէ ոչ՝ թողութիւն շնորհեա:

ԺԴ. Հայրն բազմորդի մեծն Աբրահամ եղև ազգիս մերոյ ըստ մարմնոյ և ըստ հոգւոյ հայր պարծանաց, քանզի վեց որդիս ստացաւ 'ի Կենդուրայ, զԵմրան, և զԵկսան, զՄադան, զՄադիամն, զԵսբոկ և զՍովիէ: Իսկ երեց որդին Եմրան՝ ծնաւ զԵկսան և զՄադան. և վասն այսորիկ արձակեաց զնա հայր իւր յարևելս, յԻսահակայ որդւոյն իւրմէ. յորմէ սերեցան ազգն Պարթևաց, ուստի քաջն Արշակ. որ զկնի վաթսուն ամաց մահուանն Աղեքսանդրի, ապստամբեալ 'ի Մակեդոնացւոցն՝ թագաւորեաց յերկրին Քուշանաց, 'ի Բահլ շահաստանի ամս քսան և վեց, տիրեալ ամենայն արևելից և Ասորեստանեայց, սպանանելով զԱնտիոքոս, հալածէ 'ի Բաբելոնէ և 'ի Քաղդէացւոց երկրէն զՄակեդոնացիս: Ասեն թէ սա էր որդի Արշաւրայ, որ էր Սարայ աղախին: Սա էառ կին յազգէ որդւոցն Մովսիսի՝ որ բնակեալ էին 'ի Տափնաս, և խնամացեալ ցեղին Տաճկաց, և եկեալ բնակեցաւ 'ի մէջ Մարաց և Պարսից, Հայոց և Քուշանաց: Եւ զի 'ի դիմաց և 'ի թիկանց, յաջմէ և 'ի ձախմէ թեւեալ էին չորք ազգք, Պարթևք կոչեցան, պարունակեալք 'ի չորից ազգաց, և վասն Բահլ քաղաքին արքունական՝ Պահլաւք կոչեցան [1]:

Զսա փոխէ Արշամ որդի իւր, որ և Արտաշէս ասի, չքնաղ այր և անձնեայ և գոռ պատերազմող. սմա

1. Վասն ծագման և կարգի Թագաւորաց Պարթևաց բազում և տարաձայն բանք են առ մերսն և առ օտար պատմիչս, յորս ոչ են- ըէ մեզ մեկնել գործս այս: Իսկ Պարթևք անուն փախստեայ և զաղթ նշանակէ, ըստ բազմաց:

զմին որդի Նարշակ, որ կոչեցաւ Մեծ. զորմէ ասեն առ-
նել երրորդ մասին աշխարհին, Նշոյ, Լինոյ և Մեծ
բամբոյն Նորբարագ: Սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր
իւր զՄ աղարշակ 'ի վերայ Հայոց, և սահմանէ հատուածս
նմա զՄասաղետակին, և զԱպարեստան և զԱնդերիկերըտա,
և զԱշտեակխա[1] 'ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցուրանաց
Կովկասու յարևմտակողմն ծովու խաշնի, և այլ ևս, ասէ,
որչափ իմաստութիւն քո և զէն հասանէ: Սորա տար-
նեալ զՄարն-Փիլիկա, որ բանակեալ ունէր զկողմն
Պոնտոսի[2] և հաստատեալ կարգէ զթագաւորութիւն
տանուտէրական ցեղապետութեանն՝ զորս կոչէ յա-
տիճանս նոցա անուն ակերձանաց. Քաղաքաւորս զԹա-
գաւորն՝ յանուանէն Բագարատայ, որ 'ի յազգէն
Ամարատայ հրէէ, 'ի ցեղէն Յուդայ. և Արծրունիս
զգեստուղն իւր, յազգէն Արամանու. և Խորխոռունիս,
զԹիկնապահն իւր 'ի ցեղէն Հայկայ. և Մարած-
նիս և Արծրունիս և Գնունիս և Գարեղեանս և
Ջիւնակեանս և Հաւունիս; և Միատկեանս՝ զանեալս
Միւնեաց, և Մուրացանս՝ զոր երկրորդ իւր կարգէ, յա-
ընէն Աժդահակայ Մարաց արքայի. և Սուրցանս
Տէր ասի. և Զգուանիս, և Զաւանիս[3] 'ի Թոռանցն
Հայկայ: Ջ Աւան[4] ամն կողմանայեա արևելից Հիւ-
սիսոյ կացուցանէ, յորմէ սերեցան ազգն Ուտեացւոց և
Գարդմանացւոց և Գարգարացւոց և Ծովդացւոց[5]. և
Գուշարացիս՝ յորդւոցն Շարայի մնացելոց, որոց առ
զետառն Մթին, զԿանկարն, և զկեա մասնն Ջաւա-
խաց: Եւ զկողմնականն հիւսիսոյ Կովկասու բղեշխ
կոչէ Գուգարացւոց, և կարգէ զնա 'ի վերայ զերւոցն

1. Թետոսլիա, Խաղդական աշ-
խարհ՝ առ Եղիշէայ, է մասն Թուր-
քաստանի, ընդ մէջ Ջահան գետոյ
և Խորասանայ Պարսից աշխարհի:

2. ՕՕ. Պոնտոս:

3. Արամեան. Արան կոչի արևե-
լակողմն և հարաւակողմն Սիւնեաց
մինչև 'ի Կուր գետ և յԵրասխ,
յորում Հայոց աշխարհք Արցախ
և Ուտի, որոց տերեցին Աղուանք
'ի Ե դարու: Ի վաղնջուց ժամա-
նակաց ընդ ամի և հարաւակողմն
Երասխայ կոչէր Արան կամ Իրան,
և նոյն ենեն համարի Եղիշէ—Վէ-
քոյ սրբազան և հին երկիր մարդ-
կան, ըստ զանազան գրոց:

4. ԱյլՕ. ԱԱւանդապ:

5. Ծովդեից երկիր յարևելից
Կուր գետոյ, յաշխարհէն Աղուա-
նից կամ սահմանակից նմին: Իսկ
այլք յազգացն յիշելոց յարևմտից
գետոյն կան, և միջնակք են Ու-
տեաց, բայց Գուշարացիք մասն են
Գուգարաց:

Վիրացւոց[1], զոր ած Նաբուգոդոնոսոր 'ի Լիբիոյ յարեւմտից Իբերացւոց, յորոց մնան ինչ առ ծովուն Պոնտոսի բնակեցուցանէ: Այլ Պտղոմէոս[2] կոչէ զմեծ նահապետսն Բասենոյ 'ի զաւակէն Հայկայ. և Անգեղեայ[3] կոչէ զկողմնակալն արեւմտից զՏուրքն Հայկազնի. զոր հարիւր քսան փղի ոյժ ասեն ունել, և զորձաքարս ձեռամբն ձևել ըստ կամաց, և բրդաձև վիմաւ կորուսանել բազում նաւս յեզր ծովուն Պոնտոսի[4]: Այլ կուսակալքն արեւելից հարաւոյ Շարաշանայ[5], Սանասնական կոչէ, զոր կացուցանէ 'ի վերայ Տիգրիս գետոյ. և զՄոկացին 'ի նմին գաւառէ, և զՄորդուացին, և զԱնձևացին, և զԱկէացին, և զՏրպատունիս, և զԱնձաւայն. և այլ այսպիսիս. կարգեալքն այն և խոհեմամբն արքայն, դպիրս և դռնապանս, և բարեկեցուցիչս արքայի 'ի բարեկեցութեան ժամու:

ԺԵ. Բայց լուաք և տեսաք գրով, եթէ որդի էր սա Արշակայ մեծի, և ոչ եղբայր: Այլ էր բանն այսպիսի, եթէ թագաւորն Պարսից խնդրեաց զիւրն կճեայ' որ 'ի Մծբին յառաջարանս արքայութեանն Հայոց[6]. և 'ի յառաջնումն զատու գիր յանձարէն, եթէ Այս գրեցի Ագաթանգեղոս. զի մեծն Արշակ ունէր չորս որդիս. զառաջինն թագաւորեցոյց Թեսաղացւոց, և զերկրորդն Լիբիկեցւոց, և զերրորդն Պարթևաց. զչորրորդն Հայոց, տալով նմա զսահմանն՝ զոր Հայկն առաջա զաւակօքն իւրովք, և որդւովք եօթն զաւակաց իւրոց:

Արդ կարգաւորեալ զարքունիսն Վաղարշակայ, պահէ առ ինքն զԱրշակ զորդի իւր, և զԱրտաշէս

1. Վկայէ. Խորենացի (Բ. Ը) ըստ Մեգասթենեայ և Աբիւդենեայ յիշէ Նաբուգոդոնոսորի վարեալ գերի յափանց Լիբիոյ և Իբերիոյ (Սպանիոյ) և բնակեցուցեալ յաջմէ Պոնտոս ծովու. յորմէ ասէ Ուխտանէս պատմիչ, և մերս ըստ սմանէ, սերեալ զՎիրս. բայց ոչ է հաւանելի. և գերութիւնն իսկ Լիբիացւոց ընդ երկբայութեամբ է:

2. Ըստ Խորենի. Որդանին:

3. Անգեղեայս ըստ Խորենի:

4. Խորենացի (Բ. Ը) վասն Ռոստոմայ Սագճկի, այն է Ռուստագէմ իշխան Սեջստանայ; ասէ ունել զոյժ, ըստ բանաստեղծաց Պարսից, և բաղդատէ ընդ Անգեղեայ հայկազնին Տորքայ:

5. Շարաշան անուանէ Սանասարայ կամ Սանասանայ որդւոյ Սենեքերիմայ. վասն որոյ Սանասնական կամ Սասնական կոչեցեալ էր:

6. Այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն որ յարակայ են 'ի սկզբան պատմութեանն Հերակլեայ կայսեր 'ի Սեբէոսէ:

որդի նորա, և զայլ արքայազունսն առաքէ 'ի Հաշ-տեան գաւառն: Իսկ եղև այս 'ի կրսեր ամենայն թա-գաւորաց, զի որ ունել ընդ իւրեանս ժառանգ և զայլսն 'ի Հաշտենս առաքել, զի կայցեն յազատու-թեան: Թագաւորեալ Վաղարշակայ ամս քսան և եր-կու, մեռանի 'ի Մծբին. և թագաւորեաց Արշակ որ-դի նորա ամս քսան և երեք: Սա կռուոյ զնիզակն յաղ-ձաքարի յեղերս ծովուն Պոնտոսի, մխեալ արեամբ թիւնաւոր օձից, զոր պաշտեցին Պոնտացիք իբրև զգործ աստուծոյ: Զկնի նորա թագաւորեաց Արտա-շէս որդի նորա ամս քսան և չորս, յերրորդ ամի Արշա-կունեայ Պարսից արքայի. զոր իւր երկրորդ կացոյց և տի-րեաց բոլոր ցամաքի, և առնոյ յայնկոյս ովկիանոս, և ե-հաս մինչև 'ի Սպանիա, և դարձաւ ձերբակալ տա-րեալ զԿրիւսոս Լիդեայ թագաւորն[1]. առանց թուոյ ունելով զօրս. և 'ի յերկրորդ անգամ գնալն յարև-մուտս, մեռանի 'ի ծովուն: Իսկ առնու զթագն Տի-գրան որդի նորա, 'ի քսաներորդ և եօթներորդ ամի թագաւորութեանն Արշականայ. սա գերեաց զՅրու-սաղէմ, և սատակեաց զԿրասոս[2] զօրավարն Հռով-մայեցւոց, և կացուցանէ զՄիհրդատ 'ի Մաժաք. ո-րոյ որդին ապստամբեալ երթայ առ Հռովմայեցիս, առեալ զՊերգեա քաղաք, և զՄաժակ ընդարձա-կեալ կոչէ յանուն Կայսեր. և զկնի Բարզափրանայ մե-րձաւորին գերէ զՅրուսաղէմ, ածեալ գերի զՀիւրկա-նոս քահանայապետ՝ բնակեցուցանէ 'ի Վան: Իսկ Տիգրան թագաւորեալ ամս երեսուն և երեք, մեռա-նի. և առնու զթագն Արտաւազդ որդի նորա, և բնա-կեցուցանէ զեղբարս և զքորս իւր յԱղիովիտ և յԱ-ռբերանի, որպէս զայլ Արշակունիս՝ 'ի Հաշտենս. իւրն խաղայ 'ի Միջագետս, և Անտոնիոսի լուեալ զայս կո-տորէ զզօրս նորա, և զնա գերեալ տանի յԵգիպտոս՝ պարգև Կղէոպատրայ դշխոյի: Իսկ առնու զթագն Ար-շամ որդի Արտաշիսի, եղբայր Տիգրանայ[3], և տայ

1. Շահատակութիւնք Ար-տաշիսի ըստ Խորենացւոյ պատ-մութեան, այլ ոչ անդր քան զՅու-նաստան ձգի սա. նոյնպէս և խոր-գիր Կրեսոսի, որոյ անպատշաճու-թիւն յայտնի է, այլ պատճառ վրիպմանցն և բանից պատմչաց զորս յիշէ Խորենացին, տակաւին ոչ քաջայայտ:

2. ՕՕ. Կրասսոս:

3. Ընդ մահ Արտաշիսի հօր Տիգրանայ և ընդ թագաւորու-

հարկս 'ի Միջագետաց Հռովմայեցւոցն, յաւուրս Հերովդի, զոր կացոյց Անտոնիոս արքայ Հրէից, և յաւուրս Արշաւրայ Պարսից թագաւորի յայժ տղայոյ, որ չկարէր օգնել Արշամայ. վասն որոյ հնազանդեցաւ կայսեր, և գործաւորս տայր Հերովդի, ծալակալ առնել զփողոցն Անտիոքայ: Սա թագաւորեալ ամս քսան՝ մեռանի, և առնու զթագն որդի նորա Աբգարն, զոր Աւարիք Աւագար կոչեն: Ի սորա երկրորդ ամին ծնաւ Տէրն, և ել հրաման յՕգոստոս կայսերէ աշխարհագրութեան, և բերաւ պատկեր նորա 'ի Հայս, և ամենայն Հայք մտին ընդ հարկաւ. սոյնպէս և Ասորեստան և Եգիպտոս և ամենայն Միջերկրայք: Եւ էր յելիցն Ադամայ, ըստ Հրէիցն՝ չորեք հազար, և ըստ եօթանասնիցն՝ հինգ հազար հարիւր իննսուն և ութ. ըստ Ենանոսի՝[1] հինգ հազար իննսուն և մի. ըստ Ասորւոց՝ հինգ հազար քսան և վեց. և տարին երկոտասանալուսնեայ:

ԺԶ. Եւ Օգոստոս երկրորդ ինքնակալ զկնի Յուլիոսի զոր ասեն Փորահան[2], որ և Կայսր կոչեցաւ, և թագաւորեաց զկնի չորս հարիւր վաթսուն և երկու ամի խափանելոյ արքայութեանն Հռոմայ. և Օգոստոս եւս մեծացաւ 'ի ծնանել մեծին Աստուծոյ և ամենակալ արքային. յորում աւուրս եկլին մոգքն երկոտասան հազար հեծելովք, և լուեալ եթէ սով է 'ի Պաղեստին, թողին զզօրսն առ Աբգար, և ինքեանք որ մեծք էին գնացին երկոտասան իշխանօք, և հազար հեծելօք. Մելքոն Պարսիկ, Գասպար Հնդիկ, Բաղտասար Արաբ. ոսկի, կնդրուկ, զմուռ ընդ ինքեանս ունելով: Զայս գրեաց Լուկիանոս ոմն Փռանկ[3], որ կայր յԱսորիս, առ կայսրն Օգոստոս. Գրիտասցէ ինք-

թուէին Արշամայ 70 ամք էին, և զի ամ թագաւորեաց 20 ամ, 'ի դէպ գայ եղբօրորդի ասել զնա և ոչ եղբայր Տիգրանայ. այլ թէ ոչ՝ առաւել քան զաս ինքն որ ընդ երկարակեացս յիշի 'ի Լուկիանոսէ սոփեստիսէ (85 ամաց մեռեալ), յիշելի էր ինքն՝ անցեալ զիննամեամենիւք:

1. Ենանոս պատմիչ ըստ Միքայէլի Ասորւոյ, կրօնաւոր էր Աղեքսանդրացի, որ գրեաց զպատմութիւնն յԱդամայ ցԿոստանդիանոս:

2. Յուլիոս Կեսար Փորահան ասի, զի յետ մօրն մեռանելոյ հանաւ յարգանդէն:

3. Լուկիանոս Փռանկ, այսինքն հռովմայեցի:

նակալութիւնդ քո, զի եկին 'ի Հարաւոյ արեւելից արք մեծաշուքք և երկրպագեցին տղայոյ միոյ ծնելոյ 'ի Պաղեստին, հրաման առեալ 'ի վերուստ յաստեղէ մեծէ, որ առաջնորդէր նոցա: Նաև 'ի գնալ մոգուցն ընդ այլ ճանապարհս յաշխարհն իւրեանց, կոտորեաց Հերովդէս հազար չորեք հարիւր վաթսուն և երկու մանկունս յերթալն Տեառն յԵգիպտոս: Եւ Օգոստոս երթայ յԵգիպտոս, և սատակէ զԱնտոնիոս զօրավարն իւր, որ ապստամբեալ 'ի նմանէ թագաւորեաց: Եւ Աբգար շինեաց զՈւռհա, և անդ փոխեաց զաթոռն իւր և զդիւանն 'ի Մծբնայ, որպէս Տիգրան շինեաց զՏիգրանակերտ, որ ասի Ամիթ: Յերեսներորդ երրորդ ամի Տեառն մերոյ ծննդեանն, մեռաւ Արշաւիր թագաւորն Պարսից, թողեալ երեք որդի և դուստր մի, որք վիճէին 'ի վերայ թագաւորութեանն, զորս խաղաղացոյց հաշտութեամբ Աբգար՝ անդ գնալով. զաւագ որդին Արտաշէս՝ թագաւորեցուցանէ, և զՍուրէն և զԿարէն և զԿոշմ քոյր նոցա՝ պատուէ Պալհաւ անուամբ, և 'ի դառնալն պատահէ նմա ցաւ ուրկութեան: Եւ եկեալ յԵդեսիա՝ առաքէ առ Մարինոս[1] զօրավարն Հռովմայ զԱրիահա[2] բդեշխն Աղձնեաց, և զՇամշագրամ նահապետն Ապահունեաց, և զԱնանէ հաւատարիմ իւր, զի մի խորհուրդ նենգութեան կարծեսցեն զերթն նորա յարևելս: Եւ պատահեալ Մարինեայ յԵլևթերապօլիս[3], լուան բանս բարիս և ելին յԵրուսաղէմ. և տեսին զՏէրն զի առնէր նշանս մեծամեծս, և հաւատացին 'ի նա, և բերին զտեսեալ նշանսն Աբգարու, և դարձան մեծարել զնա և բերին զպատկերն, և եկաց յՈւռհա, մինչ 'ի Նիկեփոռ թագաւորն Յունաց, որ տարաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս 'ի ձեռն Աբրահամու մետրապօլտի:

ԺԷ. Առ սա եկն Թադէոս առաքեալ և մկրտեաց զսա և զամենայն քաղաքն, և գնացեալ առ Սանատրուկ կատարի 'ի նմանէ յԱրտազ: Ի նոյն վիճակեալ և Բար-

1. Մառինոսդ՝ Սաբինոս կոչի 'ի պատմութեան կամ 'ի Թղթին Աբգարու:

2. Այսպէս ՕՕ. բայց հնագոյն պատճէնք Մար Իհաբ ասեն:

3. Ուղիղն Ելևթերապօլիս (Ազատ-քաղաք) որ և Բեթոգաբրա, որ նշանակէ տուն հսկայից; մերձ յԱսկաղոն. այժմ կոչի Պէյթ-Ճէպրին, և է դեօղաւան:

ղողխմէի, վճարի 'ի նոյն Թագաւորէ յԱրաբիոն[1] քաղաքի ։ Իսկ Աբգարու թագաւորեալ ամս երեսուն և ութ կատարի 'ի Տէր. և Սանատրուկ տիրէ Միջագետաց. և շինէ զՄծբին, որ 'ի շարժմանէ փլեալ էր, և մեռանի յորսի թագաւորեալ ամս քսան, և առնու ըզթագն Երուանդ որդի կնոջ արշակունւոյ, և կոտորէ զամենայն զաւակս Սանատրկոյ, զերծեալ միայնակ մի Արտաշէս անուն, զոր առեալ Սմբատայ՝ անկանի 'ի Պարսս, առ Դարեհ արքայ վերջին ։ Նա Երուանդ թողու զՄիջագետս 'ի Տիտոս, և առնէ զնա յ'ոյժ. և շինեալ զԵրուանդաքար, անդ փոխէ զարքունիս յԱրմաւրոյ, և 'ի նմանէ հեռագոյն շինէ զԲագարան տուն կռոց 'ի վերայ Ախուրանայ գետոյ, և քուրմն դնէ զԵրրուազ եղբայր իւր. մինչև 'ի յամն քսան և մի, յորում դառնայ Արտաշէս թագաւորեալ. և տուեալ ճակատ 'ի Մարաց-Մարգ յԱխուրեան գետ, փախչի Երուանդ 'ի քարն[2] և սատակի չարականն այն ։ Նա առնու զթագն Արտաշէս. սա շինէ զԱրտաշատ 'ի տեղւոջ ուր խառնի Մեծամօր յԵրասխ ։ Սա գերի ածեալ յամենայն կողմանց՝ չեթող տեղի անգործ 'ի Հայս. և չորեքանկիւնի քարիւ նշանակէ զկոպարսն. և կարգէ աւուրս շաբաթուց և ամսոց և բոլորման տարեաց, և կազմուած նաւագնացութեան, և արուեստ ձկնորսաց[3] ։ Թագաւորեալ սորա ամս քառասուն և մի մեռանի. որում մահակից լինին ոչ սակաւ ծառայք ։ Նա առնու զթագն Արտաւազդ որդի նորա, որ զկնի աւուրց ինչ 'ի յորսս. գետամոյն լինի, առ կամրջօքն Մեծամօրի, ըլկեալ յայսոց ։ Նա առնու զթագն եղբայր նորա Տիրան, յերրորդ ամի առաջնոյ Պերոզի, ամս քսան և մի. որում ձիք առեն երկու երագունս զոր թեւաւորս կոչէին ։ Սա մեռանի 'ի ճանապարհին Եկեղեաց, պատահեալ

1. Քաղաքք նահատակութեան Բարթուղիմեայ առաքելոյ գրի, Արեբանոս, Ուրբանոս, Արաքիոն, Արաբիոն, Բարիմա. առաջինն և վերջինն ստուգագոյնք են, զի Բարիմ ըստ Խորենացւոյ նշանաւոր ինչ միան էր քաղաքին, որ և էր 'ի Մեծն Աղբակ 'ի սահմանակցութեան Պարսկահայոց, որ այժմ կոչի Սէր-Ալպաղ՝ նովին հին հայկական նշանակութեամբ. բայց և քաղաքն և տեղի նահատակութեանն անծանօթք մնան այժմ ։

2. Այսինքն միջնաբերդն 'ի քարաբլեր Երուանդաշատ քաղաքի ։

3. Հին Օ. որսոյ ձկանց ։

ձեռն [1] սատակագանի · և առնու զԹագն Տիգրան մեր-ձինն եղբայր նորա ամս քառասուն և երկու ։ Զնոսա փո-խէ Վաղարշ որդի նորա, յամի երեսներորդի երկրոր-դի հաճանութեանն իւրոյ Պարթևաց արքայի ։ Սա շինէ ըզ-Վաղարշաւան 'ի գաւառին Բասենոյ, ուր ծնաւ զնա մայրն իւր, և պատեաց զՎարդգէս աւանն 'ի վերայ Քասաղ գետոյ · և Վարդգէս քեռայրն Երուանդայ Հայկազնեայ սակաւակեացն շինեալ էր զնա · զոր սա պա-տեաց պարսպաւ Վաղարշապատ կոչեաց, որ և Նորքա-ղաք [2]:

Յաւուրս սորա միաբանեալ ազգն Բասլազաց [3] և Խազրաց [4], Թագաւոր ունելով զՎնասեպ անուն Սուրհապ գան առ Կուր գետով անհուն բանակաւ, զոր առեալ Վաղարշու կոտորմամբ անցուցանէ ընդ դուռն Ճո-րայ [5]· սակայն 'ի նետէ հարեալ յանկարծ մեռանի, Թագաւորեալ ամս քսան ։ Յետ առնու զԹագն Խոսրով որդի նորա, յերկրորդում ամի Արտաւանայ Պարթևաց արքայի · և նոյնժամայն անցանէ ընդ լեառն Կովկաս յառնուլ զվրէժ հօրն, և մաշէ սրով զերկասին ազգսն · և 'ի լաւացն պատանդս առեալ մի 'ի հարիւրոցն, դառ-նայ այսրէն, զիւրոյ տէրութեանն նշան արձան հաստա-տեալ Հելլենացի գրով ։ Յորում ժամանակի սպան զԱրտաւան Արտաշիր Սասանացի · և լուեալ Խոսրո-վու ազդ առնէ Փիլիպպոսի կայսեր, և առեալ զզօրս Եգիպտոսի, և առ անապատօք մինչև ցծովեզրն Պոն-տոսի, աւերէ զաշխարհն Պարսից ամս տասն, փախու-ցեալ զԱրտաշիր 'ի Հնդիկս · մինչև եկն Անակ, և նեն-գութեամբ սպան զքաջն, և մեռաւ ինքն և իւրքն ։ Եւ զորդին Անակայ զԳրիգոր առեալ Բուռնդարայ պարսկի որ եկեալ էր ընդ Անակայ, և փախուցեալ 'ի Կեսարիա ·

1 · Հին Օ · Նէփի ։

2 · Քաղաքաւանն՝ առ որում այժմ Էջմիածին ։

3 · Բասլազաց ազգ սկիւթացի յառաջ քան զամենայն 'ի մերում պատմութեան յիշի, հաստատուն բնակութեամբն Աղուանդայ ուրումն 'ի սահմանս Կողայ և Բասենոյ ։

4 · Խազիրք ցեղակիցք Բուլղա-րաց, նշանաւորք աստապատկու-թեամբ իւրեանց յարևմտեան Ա-սիա և 'ի Բիւզանդեան կայսե-րութիւն · յետ Ժ դարու անյայտ-անալ լինին ։

5 · Դուռն Ձորայ կամ Ճորայ, որ և Պահակն Հոնաց, Դարբանդայ դուռն է · Տէրպէնտ կամ Տեմիր-գա-փու Թուրքաց, մերձ 'ի պարսպաւանդն Կովկասու յեզր ծովուն Կասբից ։

և առեալ կին զքոյրն Եւթաղեայ զՍոփի․ և զկնի ամի միոյ դարձաւ գնալ 'ի Պարսս, և հասեալ աներոյն արգելու 'ի Վաղարշապատ քաղաքի․ ուր մտանէ Սոփի ստնտու մանկանն Գրիգորի, ցնա տուեալ այր իւր, 'ի գրկացն Ոգոհեայ առեալ 'ի ժամ կոտորածոյ ազգին Անակայ։ Եւ տարեալ 'ի Կեսարիա ընծայեն Քրիստոսի․ և վարժեալ անդ յոյն և ասորի գրով, և եղեալ երկոտասան ամաց, Դաւիթ ոմն ամուսնացուցանէ զնա 'ի դուստր իւր Մարիամ․ և եղեալ երկուց որդւոց, մեկնին 'ի միմեանց․ Մարիամ 'ի կանանց վանս գնաց երէց որդւովն, և կրտսերն գնաց զկնի ճգնաւորի ուրումն Նիկոմաքեայ․ և դարձոյց մայրն զՎրթանէս առ դայեակն իւր, որ և սնուցեալ ամուսնացոյց և զնա ևս։ Իսկ զկնի մահուանն Խոսրովու՝ կոտորէ Արտաշիր զյի-շատակս նորա․ բայց զմանուկ մի փոքրիկ Տրդատ անուն, Արտաւազդ անուն ոմն նախարար յազգէ Մանդակունի, փախուցանէ 'ի Յոյնս, որ և սնաւ առ Լիկիանեայ իշխանի։

Եւ լուեալ Գրիգորի զամենայն պատահումն ինքեանց, գնաց առ Տրդատ, և ծառայէր զնա։ Իսկ միւս եղբայր Գրիգորի Սուրէն անուն, տարեալ եղև առ Արտաշիր, և սնաւ առ հօրաքեռն որ էր կին որդւոյն Ջուանշիրի, արքային Հեփթաղաց[1]․ որ և զարգացեալ՝ չոգաւ յերկիրն Ճենաց[2] և Դարբանդայ, և թագաւորեաց 'ի վերայ նոցա։ Բայց ոմանք ասեն Օգոն ոմն անուն կոչեցեալ Յակոբ, թէ նա է եղբայր Գրիգորի․ բայց Յակոբ որդի է քեռն Անակայ Խոսրովուհեայ, որ էր կին Տիրանայ արքայի, զոր սպան թագաւորն Լփնաց Արիդէս․ և Յակոբայ առեալ զքոյր իւր զՍակդէն որդւովն իւրով Հրաչէիւ, զկնի մահուան ծնողացն՝ գնաց յերկիրն Գութաց․ ուր և թագաւորեաց Հրաչէն 'ի բարի պատահմանէ․ և նա է որ եկն 'ի վերայ արքային Յունաց, և խնդրէր ախոյեան իւր ըն-կայսրն Դիոկղետիանոս․ և յերկնչելն նորա 'ի Հրա-

1․ Հեփթաղք կոչին և Թետալք կամ Թետալացիք, և 'ի Բիւզանդացւոց՝ Սպիտակ Հոնք, ազգակից սոցին զօրով, բնակեալք 'ի հիւսիսակողմն աշխարհին Պարթևաց․ ըստ քննութեան ուրումն Դիւպեդաց են տոհմն։

2․ Ճենք ոչ են Չինք, այլ տոհմ կովկասեան 'ի սահմանս Դաղստանայ։

չէ՛ խնդրեցաւ այլ ոք զօրաւոր . և գտեալ եղև Տրդատ, և կազմեալ կայսերականերս՝ ընթանէր զՀրաչէ և ածէր առ կայսր : Սա՛ն որոյ և Թագաւորեալ գայ 'ի Հայս, Գրիգորիւ . որ և յառաջին ամին իւրոյ չարչարէ զսուրբն Աստուծոյ, և արկանէ 'ի վիրապն : Իսկ 'ի հնգետասաներորդ ամին Տրդատայ՝ գան սուրբ տիկնայքն 'ի Հայս և մարտիրոսանան . և պատահարքն հասանեն 'ի վերայ Թագաւորին . և ելեալ սուրբն Գրիգոր զՀինգ օր անսուաղ պահելով, և այլ ևս վաթսուն օր վարդապետելով, ազատէ զաշխարհս 'ի դիւապաշտութենէ . և յեօթնևտասաներորդ ամին Տրդատայ քահանայանայ 'ի Տէր :

ԺԸ . Յուլիոս կայսր Թագաւորեալ ամս չորս և ամիս եօթն, սպանանէ զնա ներքինի մի ծածուկ, և այրեաց հրով[1] . 'ի սմանէ կոչեցան Կայսերք՝ Հռոմայ Թագաւորքն, վասն յաջողելոյն սմա : Օգոստոս՝ ամս յիսուն և վեց . սա 'ի սպանանելն զԱնտոնիոս և յառնուլն զԵգիպտոս և զԱսորիս, Սեբաստոս կոչեցաւ, և Հոկտաւիոս՝ որ է յաղթող և բախտաւոր : Ի սորա քառասներորդ ամին ծնաւ Տէրն : Տիբերիոս, ամս քսան և երկու : Ի սորա հնգետասաներորդ[2] ամին տէրն մեր Աստուածն Յիսուս մկրտեցաւ : Գայիոս ամս չորս . սա աստուած ետ անուանել զինքն, և սպան զնա Աստուած : Կղօդիոս, ամս երեքտասան և ամիս ինն : Սորա կինն և որդիքն հաւատացին 'ի Քրիստոս, և գտին զխաչն Տեառն[3] : Ներոն, ամս երեքտասան . սա կոտորեաց զսուրբ առաքեալսն : Վեսպիանոս,. ամս տասն : Տիտոս որդի նորա, ամս երկու . որ առ զԵրուսաղէմ : Դոմետիանոս, եղբայր Տիտոսի, ամս հնգետասան . սա առաքեաց զՅովհաննէս 'ի Պատմոս : Ներբուաս, ամ մի . սա դարձոյց զՅովհաննէս յԵփես : Տրայիանոս, ամս իննևտասան, որ սպան զԻգնատիոս : Ադրիանոս, ամս քսան և մի . սա շինեաց զԵրուսաղէմ 'ի ձեռն Ակիւղասայ աներոյ իւրոյ : Տիտոս Անտոնինոս,

1 . Զարմանք են աշխարհալուր սպանման Յ . Կեսարու անծանօթանալ 'ի պատմչէդ :

2 . ՕՕ . յութնևտասաներորդ :

3 . Կղօդեայ կինն Պատրոնիկէ կոչի 'ի պատմութեան զիւտի խաչին, որ գտանի առ մեզ Թարգմանեալ 'ի Նախնեաց, այլ ընդ անվաւերս դասի :

որ կոչեցաւն Բարեպաշտ՝ որդւովքն, ամս քսան և եր-
կու: Աւրեղիոս, ամս ինն և տասն. Կոմոդոս, ամս ե-
րեքտասան. Պերտինաքս, ամս վեց. Սեւերոս, ամս
ութևտասն. Անտոնինոս որդի Սեւերեայ, ամս չորս.
Աղեքսանդրոս Մամէի, ամս երեքտասան. Մաքսիմոս,
ամս երեք. Գորդիանոս՝ ամս վեց. զսմանէ ասեն հա-
ւատացեալ 'ի Տէր: Փիլիպպոս ամս վեց. սա աջակցեաց
մերում Խոսրովու. Դեկոս, ամ մի. Գաղլոս, ամս ե-
րիս. Վաղերիոս, ամս եօթնևտասն. Կղօդէոս, ամ
մի: Աւրեղիոս, ամս եօթն: Տակիտոս, ամիսս վեց.
սա վրէժխնդիր եղև մահուանն Խոսրովու և սպանաւ:
Պրոբոս, ամս վեց. ոմանք ասեն թէ սա պսակեաց
զՏրդատ[1]: Կարոս հանդերձ որդւովքն, ամս երկու:
Դիոկղետիանոս, և Մաքսիմիանոս, ամս ինն և տասն[2]:

Յերրորդ ամին սորա պսակեալ Տրդատայ գայ 'ի
Հայս, և գտանէ զիշխանն Օտա զի պահեալ էր զգանձն
արքունի, և զքոյր նորա Խոսրովիդուխտ յամուրն Ա-
նի. և յղեալ 'ի նախարարացն Հայոց ընդ առաջ
գային նմա: Ի հնգետասաներորդ[3] ամին Տրդատայ՝
սուրբն Գրիգոր նստի յաթոռ սրբոյն Թադէոսի ա-
ռաքելոյն, 'ի Ղևոնդէ 'ի Կեսարիոյ պատրիարգէն
ձեռնադրեալ. բերելով ընդ իւր զնշխարս սուրբ Կա-
րապետին Յովհաննու, զոր Յովհաննէս 'ի դառնալն
'ի Պատմոյ և 'ի գնալ յԵրուսաղէմ՝ ած յԵփեսոս,
և յաւուրս Դեկոսի Փերմելիանոս եբեր 'ի Կեսա-
րիա. և հայցեաց սուրբն Գրիգոր, և ոչ կամէր
տալ, մինչև ետ հրաման 'ի հրեշտակէն սրբոյ սուրբն
Ղևոնդ, որ և ետ ապա երկու լուսաւոր ակունս, զոր
էր տուեալ նմա հայրապետն Հռոմայ, և զնշխարս սր-
բոյն Աթանագինեայ, զոր ասեն թէ եղբայր էր Մա-
րիամու ամուսնոյ սրբոյն Գրիգորի: Զոր բերեալ սեր-
մանէր յերկիրս Հայոց, զհասարակն յԱշտիշատ պա-
հելով, 'ի տեղիս Դեմետրեայ և Գիսանեայ, երկուց

1. Պռոբոս նախ զաշն հաշտու-
թեան եդ ընդ Պարսս, ապա մարտ,
և յայնժամ հաւասար պսակիլն
Տրդատայ՝ որ ընդ օգնական գնդին
Հռոմոց զինուորէր, այլ ոչ յաջո-
ղէ նմա թագաւորել զայն նուագ:

2. Պակասեն 'ի կարգէ կայսե-
րացդ երկր մասամբ, և թիւ ամաց
իշխանութեան ոմանց ոչ է ուղիղ:

3. Ստուգիւ յեօթնևտասնե-
րորդում ամին:

եղբարց Հնդկաց իշխանաց, որք եկին առ Աշտարշակ արքայ, և զկնի հնգետասան ամի սպանման 'ի նեղութէն, որոց որդիքն ժառանգեցին զՏարօն. և էին գիտաւորք և դեռ ևս կերպարանին ամենք՝ ծամն պահելով. զոր մի ոք տացէ թոյլ[1]: Յորում աւուրս հաւատաց 'ի Տէր մեծն Կոստանդիանոս սպանիացի, որ թագաւորեաց ամս երեսուն և չորս, կալեալ զամենայն Եւրոպիա և զՄիջերկրայս, և զՄիջագետս. զոր լուեալ մերն Տրդատ և սուրբն Գրիգոր, չոգան առ նա եօթանասուն հազար հեծելօք, և եղեն դաշնադիրք միմեանց. և լուաւ սուրբն Կոստանդիանոս 'ի բերանոյն Գրիգորի զանօրէնութիւնն Քրիստոսի ոճով. և հրաման եհան ընդ ամենայն Իտալիա՝ նաւակատիս առնել զալստեան նոցա զենլեօք, ասելով եթէ լիցուք խնդակից երկնային զօրացն: Եւ հրամայեաց սուրբն Գրիգոր աղ մատուցանել, օրհնեաց և առաքեաց յաշխարհն ամենայն, զի առանց այնր մի զենցեն անասուն. զի յինչ որ ոչ խառնի, ասէ, քահանայական օրհնութիւնն՝ 'ի կռապաշտութիւն հասանէ[2]. զոր Հռոմայքն լուանային և տպաւորէին. և ասէ սուրբն Գրիգոր, եթէ որդիք են նոցա՝ որ զթլփատութիւնն յանթլփատութիւն դարձուցանէին: Եղին երկու արքայքն և երկու պապքն՝ Գրիգոր և Սեղբեստրոս, դաշն ուխտի կեալ և մեռանել 'ի միմեանց վերայ. զգիր ուխտին, ասեն, 'ի գրիչն թացին յահաւոր խորհրդոյն[3]: Եւ 'ի դառնալն յարևմտից մեծացն այնոցիկ, լցեալ էին հիւսիսականքն զկողմն Ուդուանից, 'ի բանս Շապհոյ Պարսից արքայի. և նահապետ ազգին Սղկունեաց ապստամբեալ մտեալ էր յամուրն Ոսղկան, զոր երթեալ Մամգունայ Ճենացւոյ՝ կորեալ զգլուխն առաքէր առ Տրդատ, և նա տայր նմա զգաւառն, և յանուն իւր կոչէր տուն Մամիկոնեան: Եւ հսկայն Տրդատէս հարկանէր զհիւսիսականսն 'ի Գարգարացւոց դաշտին, ուր և սպան իսկ զՄասքթաց արքայ զՃոպանաձիդ հսկայն:

1. Զայս բան ասէ Զենոբ Գլակ վկան իւրոյ ժամանակին:

2. ՕՕ. Հռոմանէ:

3. Առ բազմերախտ հայրս մեր Լուսաւորիչ՝ տարապայման մեծարանք ոմանց յորդւոցն՝ զայսպիսիս բարբառեցին բանս, որոց նախօրինակ է Դաշանցն անուանեալ թուղթ. ոչ եթէ Դաշինքն՝ այլ բանքն անհեթեթք երկրայականք են և անընդունելիք:

Յերեմներորդ ամի լուսաւորչութեանն իւրոյ սուրբն Գրիգոր զԱրիստակէս առաքէ 'ի Կեսարիա ձեռնադրել, վասն զառաջին ձեռնադրութիւնն անդ առնելոյ Թէոդէոսի առաքելոյն և արկանելոյն հիմանս եկեղեցւոյ. և անուն եպիսկոպոսապետոյն՝ զոր արար անդ սուրբ առաքեալն՝ Թէոփիլոս կոչիւր:

Այլ յորժամ եղև Նիկիոյ սիւնհոդոսն, և Արիստակէս դառնայր կանոնական սահմանաւ, սուրբ պատրիարգն Գրիգոր երթեալ 'ի Տարօն, անէր չորս ամիս առ Անտոն և Կրօնիդէս: Որք և առաջին գնա, եթէ ծածկեա զքեզ յառաւել փառացդ՝ մօտ 'ի ծերութիւնդ, որպէս զմեծն Մովսէս, զի մի պաշտեսցեն զոսկերս քո նորադարձ ժողովուրդդ, և կամ գայթակղեսցին 'ի մեռանելն քո տկարամիտ կարծեօք: Զոր և արար իսկ. զի գնաց անտի յայրն Մանեայ. և կատարեցաւ 'ի լերանն, յեցեալ 'ի գաւազանն. զոր գըտեալ հովուաց թաղեցին, ոչ գիտելով զովն. զոր յետոյ իմացեալ մեծարեցաւ տեղին: Ասեն թէ յորժամ Թագաւորն Զենոն խնդրէր զնշխարսն, 'ի տեսլեան յայտնեցաւ Ճգնաւորի ումեմն, զի առցէ զնա գաղտ և ծածկեսցէ 'ի ներքոյ հիման եկեղեցւոյն Թորդանայ, զոր ես, ասէ, շինեցի. և կայ անդէն անյայտ. և զոր ետուն կայսերն՝ ասեն, Արշարունեաց եպիսկոպոս էր Գրիգորիս անուն, և յանուն նորա մեծարեցաւ, որ և գտանի մասն նինչ. այլ և նա այր առաքինի էր յոյժ և բարի[1]:

ԺԹ. Իսկ սուրբն Կոստանդիանոս եբարձ զՄաքսիմիանոս ամպարիշտն և զՄաքսենտէս, և զՄաքսիմոս, և զԼիկիանոս անօրէն. որ եհան հարիւրապետ զոմն իւրով գնդաւն 'ի գաւառն Կապադովկէք, և 'ի Թեմն

1. Յարաձայնութիւն մեծ է առ պատմիչս վասն գիւտի և փոխադրութեան նշխարաց Լուսաւորչին. որ զի յետ և յառաջ քան զաւուրս Զենոնի, ապա երկրորդ գիւտ է առ նովաւն, և հաւանելի է փոխադրութիւն մեծի մասին 'ի Կոստանդնուպօլիս, ուստի զարձեալ մասն մի բերաւ 'ի Հայս, և մասն մի յետ ժամանակաց յԻտալիա. իսկ զոր հեղինակդ յիշէ Գրիգորիս Արշարունեաց եպիսկոպոս՝ այդ անճահ է, զի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիս անուն յԱրշարունիս՝ 200 ամաւ կրսեր է քան զԶենոն: Անհաւատալի է և այլոց զրուցածն թէ Գրիգորիսի թոռին Լուսաւորչին էին տարեալ նշխարքն 'ի Յոյնս:

Թեւղաւոնէք և Ագաթանգեղեայք, և Խորենացիք և Արամենեայք և Պաղփիմոն, չորչորեալ զորս գտցէ քերթ-ուանեայս ։ Յորմէ խորտուցեալք փախեան 'ի կողմանս Սեբաստիոյ, ոմանք 'ի Մելտինէ, որ է ամրոց 'ի լեռ-նակողմն, և այլք 'ի Տաւրաւղատան լեռանն. որք բնակու-թեամբ արտաքս անեալ կատարեցան՝ յԱյկեղեցանոյն կոչեցեալ, որ և պատուի մինչև ցայսօր ։ Իսկ սուրբ քառասունքն երթեալ թաքեան յայրին՝ որ կայ 'ի վե-րայ Արլու գետոյ, որ այժմ կոչի Ոռաջ Մահանայ[1]. ուր կառուցին խաչ, և գրեցին զիւրաքանչիւր անուանս 'ի քարին. զոր գիտացեալ պատմեցին Լիկիանեայ. և հրամանաւ նորա եկեալ հանին յայրէ անտի ; 'ի հնգե-տասան ամսեան. զոր Ուխթանէս[2] տօն կարգեաց՝ որ է սկիզբն հանգստին նոցա. և կատարումն 'ի մարտի իննն ։

Յետ այսորիկ խաղաղութիւն խնդրեաց Տա-պուհ արքայ Պարսից 'ի Կոստանդեայ, նեղեալ 'ի Տրդ-դատայ արքայէն. և նորա հաւանեալ խնդրեաց 'ի նը-մանէ զԹագն Պաւլթի մարգարէին, զոր նա Յովսէփ յորդւոցն Անանեայ, 'ի տանէ Մեղքեայ, և եդ 'ի գլուխն Թագաւորին Պաւլթի. որ անկաւ 'ի Ռաղքէա-ցւոն, և ապա 'ի Կիւրոս, և 'ի Պարսհէ յԱղեքսան-դրոս, որով պատկեցան Մակեդոնացիք մինչև ցԱնտիո-քոս՝ զոր սպան պարթևն Արշակ և էառ 'ի նմանէ. և եկն մինչև ցՏապուհ. յորմէ խնդրեաց կայսրն, զի ա-ընտակուն արասցէ իւր Թագ, և զնորայն առ նա դար-ձուսցէ ։ Այլ յորժամ ետ կազմել, եդ զերկուսին 'ի վերայ սեղանոյ, և ասաց ծառայիցն Տապհոյ առնուլ զիւրեանցն. և նոցա աչք կալեալ՝ առին զնորին և զնո-

1. Կապադովկիա ուղղագոյն ևս կոչումն է Կապադովկիոյ ։ — Թէոդոսիանէայ Թեմն 'ի սահմանս Կապադովկիոյ, ճշգրտիւ ոչ է յայտնի յայժմուս ։ — Անատոլիկէ՝ նշանակէ զԱրևելեան Թեմն 'ի Փոքր Հայս, որոյ սահմանք փոփոխեցան ըստ ժամանակս ժամանակս ։ — Արմենիակէ ըստ Բիւզանդացւոց Թեմադրութեան մասն Փոքր Հայոց՝ որում զօրավարք Հայք կամ Յոյնք 'ի դրանէ Բիւզանդական վերակացուք կային ։ — Խարսանէ Թեմ 'ի սահմանս Մելիտինոյ և Հայոց Մեծաց ։ — Դուղխոն կամ Դուփոխոն կողմանք Եւդոկիոյ (Թոքաթու) ։ — Տախաղասսա, պարարտ լինել Մասպալասա, յոր անուն քաղաքը յետէ 'ի հարաւոյ մասից Սեբաստիոյ ։ — Վերին մէջք ուր թաքեան Քառասունքն՝ ամուր և ամայի վայրք էին և Քաղ Վանանոյ ամրոց կոչէին յաւուրս Ուխտանէսի ։

2. Այս է եպիսկոպոսն Սեբաստիոյ և պատմիչն, յորմէ առնու մերս և յետէ գրեալքս ։

ցին, քանզի խնդրեաց յԱստուծոյ Կոստանդիանոս զի առ նա մնասցէ սրբոյն Պաւղոսի յիշատակն :

Ի. Իսկ սուրբն Տրդատ կոչեցեալն յաւազանէն Յովհաննէս, յաղագս պարկեշտ կենացն և չարատեաց քարոզցն՝ դեղակուր եղեալ մեռանի յանաստուածից ումանց, Թագաւորեալ ամս յիսուն և վեց : Իսկ զսուրբն Արիստակէս սպան Արքելայոս իշխանն չորրորդ Հայոց 'ի Ճանապարհին Ծոփաց, յաղագս միշտ յանդիմանելոյն զնա 'ի գործս իւր չարս : Այլ յաջորդէ զաթոռն Վրթանէս եղբայր նորա, մինչ կենդանին էր Տրդատ 'ի յիսներորդ չորրորդ ամի արքայութեան նորա. և զԱրիստակէս տարեալ եդին 'ի Թորդան առ հօրն :

Իսկ զկնի մահուանն Տրդատայ՝ երկրորդ Սանատրուկ արշակունին, զոր կացուցեալ էր 'ի Փայտակարան, Թագ եդեալ՝ խորհէր տիրել բոլոր Հայոց. որ և սպանանել ետ զմանուկն Գրիգորիս բարբարոս ազգին 'ի Վատնեան դաշտին, զորոյ զմարմինն բերեալ յԱմարաս հանգուցին : Լուեալ զայս մեծ իշխանն Աղձնեաց Բակուր, ձեռն ետ յՈրմիզդ Պարսից արքայ, և խորհէր զՍանատրկոյն. զոր իմացեալ նախարարքն Հայոց, ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս 'ի գլխաւորացն առ Կոստանդին որդի մեծին Կոստանդիանոսի, որ զկնի մահուան հօրն թագաւորեաց ամս քսան և չորս, զի օգնեսցէ Հայոց, և թագ դիցէն Խոսրովու որդւոյն Տրդատայ : Զոր ընկալեալ զխնդիրն առաքէ զԱնտիոքոս զօրագլուխն. և թագ եդեալ Խոսրովու, խաղան 'ի վերայ Սանատրկոյ. որ իբրև լուաւ, փախեաւ 'ի Պարսս. և յաւարի առեալ զաշխարհն զօրացն մերոց՝ [1] դարձան : Այլ Մանաճիր Ռշտունի գնացեալ 'ի վերայ Բակուրայ՝ սատակէ զնա, և առեալ գերի բազում 'ի կողմանցն Մծբնայ՝ դառնայ. ընդ որս և զեօթն սարկաւագունս սրբոյն Յակոբայ. և զհետ եկեալ սրբոյն և խնդրեալ. ոչ տայր, և նորա կամեցեալ գնալ առ արքայ, գետընկէց առնէր. և սրբոյն իմացեալ դառնայր 'ի տեղի իւր՝ անիծանելով զՄանաճիր, և զաշխարհն իւր. յորմէ չարաչար մահուամբ սատակի, և գաւառն անպտուղ լինի՝ մինչև

2. Հին Օ. Հայոց :

որդի Մանաճրի արժանաւոր ապաշխարութիւն ցու-ցեալ, և բերեալ հող զկնի մահուանն 'ի գերեզմանէ սրբոյն, օրհնի երկիրն հաշտութեամբն Աստուծոյ, բա-րեխօսութեամբ սրբոյն Յակոբայ ։

ԻԱ. Իսկ մեծն Կոստանդիանոս ունէր և եղբայր մի Դալմատիոս կոչեցեալ, որոյ էին երկու որդիք, Դա-լոս և Յուլիանոս. և երեք որդիս, աւագն Կոստանդ՝ ա-նուամբ իւրոյ հօրն, որում ետ զԿոստանդնուպօլիս 'ի կտակին՝ զոր գրեաց. և միջինն իւր անուամբն, որում ետ զԱնտիոք աթոռ, և կրտսերոյն զՀռոմ. և խա-բեաց միջնեկն[1] զկտակապահն, և առ զԿոստանդնու-պօլիս, խոստովանելով պահել զադանդն նորա, զի ա-րիանեան էր. և կալաւ աւագն զԱնտիոք, և չոգաւ 'ի վերայ կրտսերոյն վասն Հռոմայ. և ել ընդդէմ նորա հօրեղբայրն Դալմատիոս, և սպան զնա ։ Իսկ կրտսերն Կոստաս սպան զնա վասն եղբօրն, և որդիքն փախեան առ միջինն. և 'ի վեցերորդ ամին Կոստասայ բռնացաւ Մագնիտիս, յափշտակեաց զԻտալիա և զԱփրիկէ, և թագ եդ 'ի Սերմի[2]. և յայն ապստամբ չարք ամենք, սպանին զԿոստաս և զեղբօրորդի նորա ։ Իսկ լուեալ մի-ջին եղբայրն գայ սպանանէ զՄագնիտ և լինի ինքնա-կալ, և կարգէ զԴալոս կեսար յԱնտիոք, և զՅուլիա-նոս յաւուրս առաքէ յԱթէնս. և զկնի այնորիկ ապս-տամբէ Դալոս և մեռանի, և Յուլիանոս առնու զա-չանօք թագուհւոյն. զոր կեսար կարգէ յարևմտեայ կողմանն, տալով նմա զքոյր իւր զՀեղինէ 'ի կնութիւն, և ինքն չոգաւ յԱնտիոք ։ Իսկ Յուլիանոս յաղթեալ բարբարոսացն, և թագ եդեալ գայ 'ի Կոստանդնու-պօլիս. և ելանէ ընդդէմ նորա Կոստանդիոս, առեալ մկրտութիւն 'ի Զօջիոսէ, և մեռանի 'ի մէջ Կիլիկիոյ և Ասորւոց. ամէն զղջացաւ մօտ 'ի վախճանն, և ուղ-ղափառ հաւատով կատարեցաւ 'ի տէր ։ Զկնի նորա Յուլիանոս, ամս երկու և ամիս ութ. և յետ նորա Յովբիանոս, ամ մի. զոր գովէ Սոկրատ, բայց ամենք ամէն զնա աղանդոյն Քրիստոսի, և վրիժառու ուղղա-փառաց. վասն որոյ և խեղդեցաւն ամէն ։ Յետ որոյ

1. Հինն միջնակն ։

2. Սերմի, Սիրմիոն քաղաք Պաննոնիոյ, առ Սաւա գետով, ո-րոյ աւերակք միայն մնան առ Մի-գրովից աւանաւ ։

Մաղէս, ամս չորեքտասան, որ էր արիանոս ։ Այլ զկնի քառասուն աւուր, եղբայր նորա Մաղենտիանոս կըցորդէ նմա ամս երկոտասան, և մեռանի վասն ուժգին բարբառելոյն խրոխտանօք 'ի վերայ բարբարոսացն ։ Իսկ Մաղէս՝ որ աքսորեաց զմերն՝ Աթերսէս, շանթահար եղեալ սատակի յԱդրիանուպօլիս հրաւիրանաւ գեհենոյն ։

ԻԲ. Իսկ մերն Խոսրով յերկրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքային, և յութերորդ ամին Կոստանդեայ թագաւորեալ 'ի վերայ հայրենեացն ամս ինն, շինէ զԴուին, որ ասի բլուր․ անդ ածելով զբնակիչսն Արտաշատու, իւրեանց իսկ կամօք, վասն հրախառն օդոյն․ դնէ զարքունիսն իւր անդ ։ Յաւուրս սորա միաբանեալ կողմն ծմակային[1], բիւրք երեք, ասպատակեցին յԱյրարատ․ ուր և առաքինացաւ Վահան Ամատունի, սատակելով զզօրագլուխն նոցա, զվառեալն կճակաւ[2] թաղեաւ, և յաղթահարեալ զօրքն դարձան 'ի փախուստ ։ Բայց զօրավարն Վաչէ անկեալ 'ի պատերազմին, յիշել հրամայեաց զանուն նորա 'ի պատարագին սուրբն Վրթանէս ։ Կատարեալ զկեանս Խոսրովու, թաղի առ հօր իւրում 'ի Կամախ ։ Այլ ինքնակալն Կոստանդիոս յեօթնևտասներորդ ամին իւրում դնէ թագ Տիրանայ որդւոյ նորա, և առաքէ 'ի Հայս․ որ ոչ գընայր ընդ շաւիղս հարց իւրոց բարեգործաց ։ Ի յերրորդ ամին սորա փոխի յաշխարհէս սուրբ պատրիարգն Վրթանէս, և դնի 'ի Թորդան․ և առնու զաթոռն սուրբն Յուսիկ որդի նորա, ամս վեց․ որ և սաստիկ յանդիմանէր զթագաւորն վասն զազիր գործոց նորա ։ Յորում աւուր բերաւ պատկերն Յուլիանոսի առ Տիրան․ և նա դնել կամեցաւ յեկեղեցւոջն 'ի գաւառին Ծոփաց․ և սուրբն Յուսիկ կոխեաց և մանրեաց զնա առ ոտամբքն ։ Այլ սրտառեալ թագաւորն, հրամայեաց հարկանել զնա ջաղոտեօք մինչև յաւանդումն հոգւոյն․ զոր տարեալ եդին առ հօր իւրում ։ Այլ եկեալ սուրբն Դանիէլ ծերունի քորեպիսկոպոս, որ լեալ էր աշակերտ սրբոյն Գրիգորի, անէծ զՏիրան․ ընդ որ զչարեալ

1․ Կողմն ծմակային՝ հիւսիսական է, Կովկասային ազգաց երկիր ։

2․ Հինն կճակաւ ։

թագաւորն, խեղդամահ ետ առնել զնա, որ թագեցաւ յիւր մեռանելին, որ ասի Հայոց գլխաւոր. Եւ առնու զաթոռն Փառներսեհ յԱշտիշատու, այր լաւ, ամս չորս: Յորում ժամանակի եկն զօրավարն Պարսից մեծ ամբոխիւ, եւ խաբկանօք առ ինքն կոչեաց զՏիրան, եւ խաւարեցոյց զաչս նորա 'ի գաւառին Ապահունեաց 'ի գեօղն՝ որ Արծուղն կոչեցաւ 'ի պատահմանէ գործոյն: Այլ եւ իրաւունս Տիրան Աստուծոյ, ասելով. Զի զերկու լուսաւորս խաւարեցուցի, վասն այնորիկ խաւարեցան երկու աչքս իմ:

Զսուրբն Յուսիկ միանգամ ասեն գիտացեալ զկին իւր, եւ յայնմանէ ծնեալ նորա երկու որդիս երկուորեակս, այսինքն 'ի միում յարգանդի, Պապ եւ Աթանագինէս. որք 'ի սարկաւագութիւն կոչեցեալք, եւ նոցա աղտեղութեան տուեալ զանձինս, շանթահարք եղեն 'ի միում աւուր. մնացեալ որդի մի Աթանագինէի Ներսէս անուն, ետուն յուսումն 'ի Կեսարիա: Իսկ 'ի թագաւորելն Արշակայ, որդւոյն Տիրանայ, եկն առ նա, եւ կայր նմա 'ի հպատակութեան, կրելով զսուսերն պողովատիկ առաջի նորա. զոր յղեալ թախանձանօք ածեալ 'ի հաւանութիւն, եւ տարեալ 'ի Կեսարիա՝ առնուլ զաթոռ սրբոյն Թադէի եւ Գրիգորի. զոր սուրբ Հոգին հրաշագործեաց իմն աղաւնակերպ 'ի վերայ նորա 'ի զարմացումն տեսողացն: Այլ եկեալ բարիոք կարգաւորէր զաշխարհս մեր, շինելով վանորեայս եւ օտարանոցս եւ հիւրանոցս եւ հիւանդանոցս եւ տունս ուրկաց. բառնալով զխակութիւն եւ զանողորմութիւն, եւ զկոծս 'ի վերայ մեռելոց, եւ զազգակցացն խնամութիւնս. եւ էր տեսանել այնուհետեւ զաշխարհս մեր իբրեւ զվերինն Երուսաղէմ, լի ամենայն բարեձեւութեամբ: Զոր տեսեալ թագաւորին եւ նախարարացն, եւ իմաստուն առաջնորդաց եկեղեցւոյ, անուանեն զնա պատրիարգ. զի առ մեզ կան, ասեն, սիւնքն անշարժելիք՝ Բարդուղիմէոս եւ Թադէոս, եւ սուրբ Լուսաւորիչն՝ որ պապն կոչեցաւ 'ի Հռոմ, հաւասար այնմ՝ որ նստի յաթոռն Պետրոսի առաքելոյն [1]: Զի զառաջինն չորս միայն էին, յԱնտիոք՝

1. Ոչ Արշակայ եւ ոչ նախարարաց նորին են բանքդ, այլ հաւա-

Մատթէոսին, 'ի Հռոմ՝ Ղուկայն, յԵփեսոս՝ Յովհաննու, յԱղեքսանդր՝ Մարկոսին. և յաւուրս որդւոցն մեծին Կոստանդիանոսի, Կոստանդնուպօլսեցիք և Երուսաղեմացիք համարձակեալ՝ պատրիարգունք կոչեցին զառաջնորդս իւրեանց, զԿոստանդնուպօլիս՝ վասն զՅոհաննուն անդ փոխելոյն, և զԵրուսաղէմ՝ վասն տնօրինականացն. և մեք, ասեն, վստահացուք 'ի մեծ պարծանս մեր: Իսկ զՍեբաստիայ, և զՄելտենոյ, և զՄարտիրոսաց քաղաքի զեպիսկոպոսն՝ մետրապօլիտա կոչեցին. և յօրինեցին զինն դասուցն երկնից զխորհուրդն 'ի Հայս. այսինքն պատրիարգ, մետրապօլիտ, եպիսկոպոս, քահանայ, սարկաւագ, կէս սարկաւագ, դպրապետ, կրօնաւոր [1], ժողովուրդք:

ԺԳ. Յորում աւուրս նշկահեալ Արշակայ զՎաղենտիանոս կայսր, և նորա բարկացեալ սպան զՏրդատ զեղբայր Արշակայ, որ կայր 'ի պատանդի: Այլ գնացեալ մեծին Ներսեսի, պատուի 'ի կայսերէ, շնորհաւորեալ նմա զանուն պատրիարգութեանն [2], և տուեալ ցնա զորդի սպանելոյն, և պարգևս բազումս՝ դարձուցանէ 'ի Հայս: Իսկ զկնի մահուանն Վաղենտիանու, չարափառն Վաղէս լուծեալ զխաղաղութիւնն ընդ Հայս՝ խնդրէ զանձն Արշակայ 'ի ձեռն զօրավարին Թէոդոսի: Այլ սուրբ պատրիարքն առեալ զՊապ որդի Արշակայ գնաց առ Թէոդոս, և նովաւ [3] 'ի դուռն կայսեր. և տեսեալ զԹագաւորն, քարոզէ նմա ուղղափառութիւն, և 'ի չհաւանելն՝ մեռանէր որդի նորա: Այլ բարկացեալ աքսորէ զնա 'ի կղզի անբնակ եօթնասուն ոգւով զինն ամիս. որք շնորհօքն Աստուծոյ կերակրեալ լինէին 'ի շաբաթն և 'ի կիւրակէսն ձկամբք, զորս ընկենոյր ալիք ջուրցն համդերձ փայտիւ և հրով: Այլ որպէս ասեն՝ սպանեալ զՎաղէս Գէորգիոս վկայն, և հրկէզ լեալ մարմինն. և առնու զԹագն մեծն Թէոդոս. և նա դարձուցանէ զսուրբն 'ի կղզւոյն. և առնէ նովաւ ժողով ընդդէմ հոգեմարտին Հարիւր և յիսուն

խոհից անուանեալ Դաշանց Թղթոյն. Իսկ ինքնագլխութիւն կաթուղիկոսաց Հայոց յետ մահուան Ս. Ներսեսի, մանաւանդ յետ փոխման մեծին Սահակայ և ժողովոյն Քաղկեդոնի եղև:

1. Նոր Օ. [illegible]:

2. Հեղինակիդ է իմացուած և ոչ կայսերն:

3. Նոր Օ. Նոքաւ:

եպիսկոպոսաց՝ նզովելով զՄակեդոն, և զամենայն խմորեալս՚ի նմանէ. և ոչ հաստատեալ պատրիարգն Նեկտես վկայութեամբ հարիւր և յիսուն եպիսկոպոսացն [1], դառնայ ՚ի Հայս: Իսկ Արշակայ առեալ զԳնէլ եղբօրորդի իւր, վասն փառանձեմայ կնոջ նորա ՚ի քըստութենէ Տիրիթայ, նզովէ զնա սուրբն Ներսէս, և ինքն գնայ ՚ի Յոյնս, փոխանորդ իւր թողեալ զԽադ եպիսկոպոս Բագրևանդայ, որոյ շտեմարանքն աղբերացան, որպէս Եղիայի կնոջն այրոյ:

ԽԴ. Ընդ այն ժամանակս Շապուհ արքայն Պարսից գայ յԱտրպատական, և առ ինքն կոչէ զԱրշակ, կապէ զնա և տայ տանել յԱնուշն կոչեցեալ դղեակ, ուր և մեռաւ իսկ անձին արարեալ սրով: Իսկ սուրբն Ներսէս լուեալ զայս՝ խնդրէ ՚ի կայսերէ Թագաւորեցուցանել զՊապ որդի Արշակայ, զոր և արար իսկ. առաքէ զօրու ծանու ՚ի Հայս պատրիարգաւն Ներսիսիւ. որք եկեալ գտին զաշխարհս միապետեալ Մեհրուժանայ Արծրունւոյ ուրացողին զՔրիստոս, պարսկական զօրօք լցեալ. ընդ որս մարտուցեալ սպառեն զՊարսիկս աղօթիւք սրբոյն, և զՄեհրուժան կալեալ Սմբատայ Բագրատունւոյ, հրացեալ շանթիւք պսակէ զնա, նախատանօք սատակեալ. և հաստատեցաւ երկիրս ընդ ձեռամբ Պապայ ամս եօթն: Յորում ժամանակի շինեաց Անատոլիս զօրավարութիւն Յունաց յանուն կայսերն զԹէոդուպօլիս [2]: Բայց Պապ յանդիմանեալ ՚ի Ներսիսէ յաղագս զազիր գործոցն, տայ նմա դեղ մահու ՚ի գեօղն Խախ յԵկեղեաց գաւառին զանխլաբար, և թաղեցաւ ՚ի Թիլն, որ կալաւ զաթոռն ամս երեսուն և չորս [3]: Եւ կացոյց Պապ ՚ի տեղի նորա զՇունակ ոմն սակաւ աւուրս, և ապա զՇահակ ՚ի գաւառէն Ապահունեաց, առանց մետրապօլտին Կեսարու, ըստ օրինի պատրիարգաց, որ պաշտեաց զաթոռն ամս չորս:

Իսկ զօրավարին Անատոլեայ կալեալ զՊապ խաբանօք և կապեալ զնա յերկաթս, առաքէ առ Թէոդոս, որ

1. Եւ այս գիւտ ըստ վերինոյն:
2. Շինութիւն Թէոդուպօլսեայ, որ է Կարնոյ քաղաք, անուանեալ եղև յաւուրս Փոքուն Թէոդոսի:
3. Թերևս ՚ի նահատակութենէն սորոյ Յուսկան մինչև յաթոռակալութիւն մեծին Սահակայ հաշուեցցին երեսուն և չորք ամք. բայց սուրբն Ներսէս ոչ աւելի քան զքսան ամ եկաց քահանայապետ:

չարար զնա արժանի տեսանելոյ, այլ հրամայեաց զնա ընկենուլ 'ի ծովն[1]: Այլ Թագաւորեցուցանէ Հայոց զՎարազդատ ոմն արշակունի ամս չորս: Յերկրորդ ամին սորա ննջէ Շահակ, և յաջորդէ զնա Զաւէն եղբայր նորա, լաւ իբրև զնա, զամս չորս: Իսկ Վարազդատ որսացեալ վասն սպանանելոյն զքաջն Մուշեղ, հալածի յազգէն Մամիկոնէից, և Թէոդոս աքսորէ զնա 'ի Թուլէս կղզի: Այլ Թագաւորեցուցանէ Հայոց զերկուս որդիսն Պապայ, զԱրշակ և զՎաղարշակ: Ի յերրորդ ամին Արշակայ ննջէ Զաւէն. և առնու զաթոռն Ասպուրակէս եղբայր նոցունց և առաքինակեաց, ամս հինգ:

Այլ բաժանեն զաշխարհս Շապուհ Պարսից և Արկադէոս որդին Թէոդոսի, սէր արարեալ ընդ միմեանս. Արշակ առնու յանձն զկողմն Յունաց վասն հաւատակցութեանն. իսկ Վաղարշակ՝ որ ունէր զմասն Պարսից զարևելակողմն՝ մեռանի. և դնէ 'ի տեղի նորա Շապուհ զԽոսրով ոմն արշակունի, որ զկնի երից ամաց մերժի 'ի տէրութենէն 'ի քսութենէ գործակալաց աշխարհիս. այն որ նստոյց յաթոռ պատրիարգութեան զսուրբն Սահակ, որդի մեծին Ներսիսի, որ պաշտեաց զսուրբ աթոռն ամս յիսուն: Իսկ Թագաւորն Պարսից կացոյց 'ի տեղին Խոսրովու զՎռամշապուհ եղբայր նորին, ամս հնգետասան:

ԻԵ. Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշրի որդւոյ Շապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դըպրութիւն հայերէն. քսան և երկու գիր առ Դանիէլի Ասորւոյ գտեալ 'ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղև յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք. և ոչ Մեսրոպ կարէր նոքօք փոխել զաստուածաշունչ մատեանս 'ի հայ բարբառ: Վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիր, աջով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա որպէս մեծին Մովսէսի 'ի լեառն Սինայ, և սմա 'ի լեառն Բա-

1. Ոչ 'ի ծով ընկեցեալ այլ սակրով սպանեալ ասեն զՊապ հնագոյն պատմիչք:

լուայ [1], որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն աստուածագիծ վիմին և նկարք գրերոյն, և պատուի տեղին խընկօք և ջահիւք միշտ 'ի (Տաճկաց և քրիստոնէից [2]) բընակչաց տեղւոյն : Եւ զի լեալ է հայերէն գիր հնոյն՝ մնացեալ 'ի ժամանակս Լևոնի արքայի, զի գտաւ դրամ 'ի Կիլիկիա, հայերէն գրով դրոշմեալ զանուն կռապաշտ Թագաւորացն Հայկազանց [3]. զորոյ զթերութիւնն ելից նորս մեր Եզրաս, աստուածախառն շնորհօք լցեալ, նորոգիչ նորոյս Իսրայելի և կարգաւորիչ : Որ և 'ի ձեռն աստուածատուր պարգևացն զճառագայթս սրբոյ Երրորդութեանն առեալ, մարգարէիւք և առաքելովք և աւետարանչօք և երկնային դասուք և ամենայն արդարոցն խմբիւք, զայր մտանէր 'ի Հայաստան աշխարհս, և զանձէր յեկեղեցիս մեր զանասելի գեղեցկութիւնս 'ի զարդ հոգւոց և մարմնոց, և 'ի պարծանս յաւիտենից, զոր ոչ արար ամենայն ազգաց Տէրն բոլորից : Վասնզի ոչ ճարտարօք և ոչ միջնորդովք իմաստնացաք, և առաջնորդեցաք առ նա, այլ 'ի յերկնապարզ և յաշխարհատարած աջոյն գրեցաւ մեզ դպրութիւն ուսման. և տեառն մերոյ և Աստուծոյ յիշատակն կենդանի է 'ի մատեանս մեր, զօրութիւն տալով և շնորհս, որք հաւատովն մատչին և բանականապէս : Նման որոյ փառք պատիւ և գոհութիւն տուողին և օրհնութիւն 'ի Տեառնէ ածողին առ մեզ, և պայծառութիւն յիշատակի անուան նորա 'ի գիրս կենաց, (Մեսրոպայ, որ է կանաչացեալ, այսինքն յարազուարճ և բերկրեալ [4], հօր մերում տեղի և յիշատակ ընդ առաւել սուրբսն, և մեզ աղօթիւք նորա ողորմու-

1. Աշակերտք Ս. Մեսրովպայ 'ի Սամոսատացւոց քաղաքի, այսինքն 'ի Սամոս կղզւոջ ասեն լեալ զգիւտ հայկական տառիցս, զոր ոմանք Սամոսատացւոց քաղաք ընթեռնուն և կարծեն : Բալուայ գիւղ անձահ է այլ Թերևս ոչ անպատճառ, զի ոչ միայն աղօթարան և մատուռն Ս. Մեսրովպայ պատուի անդ 'ի գլուխ լերին՝ յորում բերդն Բալուայ, և յիշատակի անդստին 'ի ԺԴ դարէ, այլ զի և յանձաւի անդ լերինն՝ ուր հեղինակս դնէ զաստուածագիծ վէմն, գտաւ 'ի նորումս բևեռաքանդակ արձանագիր հին :

2. ( ) ըստ Հ. օրինակին :

3. Ցանկալի գիւտ և հետաքըննելի, այլ և երկբայելի, զի արդ ոչ ուրեք ճանաչի հայատառ դրամ Թագաւորաց մերոց Հայկազանց և Արշակունեաց :

4. Ի սեմական լեզուաց ստուգաբանելով, Ջուրու مسرور բերկրեալ լսի յարաբացին :

թիւն և զթուլթիւն յԱստուծոյ 'ի հաստատ աշակերտաց նորա, և հոգևոր որդւոց [1]):

Զուարճացեալ ապա սուրբ պատրիարքն Սահակ երկնաւոր պարգևօքն, ընտրէ մանկունս առաքինազարդս, և առաքէ յազգս, թերևս յամենայն ազգաց զարուեստ մատենից. զՅովսէփ և զՂևոնդ, զՅովհաննէս, զԱբրահամ, զԱրձան, զՄուշէ, զԵզնիկ, զԿորիւն, և զայլս. ապա և զկնի սակաւուց զՄովսէս և զԴաւիթ և զԵղիշէ և զՄամբրէ՝ զեղբայր Մովսիսի: Զկնի սոցա և զԱրձան արծրունի և զԿորիւն և զՂազար պատմագիր. որքոք թարգմանեցին զամենայն մատեանս 'ի սուրբ օրինակաց սրբոյն Գ[illegible]: [illegible]որդեաց սուրբն Սահակ և զուարճար սրբոց հայրապետացն, զաւերեալն 'ի Պարսից, և անյայտ եղեալ նշխարացն՝ խնդրեալ յԱստուծոյ՝ յայտնեցաւ նմա: Եւ ետես զգաւառն թագաւորութեանն և զքահանայապետութեան յազգէն Պահլաւունեաց, և վերստին անդրէն նորոգել 'ի լրման աւուրց: Սորա էր դուստր միամօր [2], զոր տայ յամուսնութիւն Համազասպայ մամիկոնենոյ, յորմէ ծընաւ սուրբն Վարդան: Այլ սքանչելի այրն Աստուծոյ Մեսրոպ անցեալ 'ի Վիրս, տանէ և նոցա գիրս, 'ի ձեռն Ջաղելի ումեմն, որ աշակերտեցաւ նմա. և գընացեալ յԱղուանս, ստեղծու և նոցա գիր ըստ նոցա լեզուին, ձեռօք Բենիամինի՝ որ անտի աշակերտեցաւ նմա:

ԺԶ. Իսկ Վռամշապուհ թագաւոր կատարեալ զկեանս իւր. և գնացեալ սուրբն Սահակ առ Յազկերտ, խնդրէ զԽոսրով՝ որ կայր 'ի բանտի, և վերստին թագաւորեցուցանէ զնա, որ ոչ աւելի կացեալ քան զտարի մի՝ վախճանի: Իսկ 'ի մեռանելն Յազկերտի, նստի յաթոռն Վռամ երկրորդն. որ և բազում չարիս խորհէր ածել 'ի վերայ Հայոց: Զոր իմացեալ սուրբն Սահակ՝ գնաց առ Յունօք, և առաքէ զսուրբն Մեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր առ Թէոդոս որդի Արկադեայ. զոր խնդութեամբ ընկալեալ, կոչէն զՎարդան ստրատելատ, և զՄեսրոպ վարդապետաց վարդապետ, և

1. ( ) Այս չակերտս չիք 'ի Բ. Օ: Նաւաշամանն, բայց նախնիք Սահակա-
2. Նոր Օ. մի յաւելու Մանոյշ կոչէն զնա:

դպրոցս հրամայեն կարգել Թէոդոս և պատրիարքն Ատտիկոս, և ռոճիկս յարքունի տանէ կարգեն ։ Եւ դարձան եկին առ սուրբն Սահակ, և կատարեն զհրամանն ։

Յետ այսորիկ առաքէ զՎարդան առ Վռամ խնդրել զհաշտութիւն, և թագաւորեցուցանել զԱրտաշիր, որդի Վռամշապհոյ, զոր և Արտաշէսն կոչէ ։ Իսկ Մովսէս ասէ թէ զկնի Խոսրովու թագաւորեցոյց Յազկերտ զՇապուհ զորդին իւր, ամս երեք. որ և 'ի համբաւ մահու հօրն փութացեալ, մեռաւ 'ի զօրացն. և ասեն, մընաց երկիրս անիշխան և շփոթ ամս մետասան. և ապա թագաւորեաց Արտաշիր, որ և ատեցեալ եղև 'ի նախարարացն վասն զազիր գործոցն. վասն որոյ աղաչէին զմեծն Սահակ ընկենուլ զնա. և 'ի չհաւանել նորա՝ ինքեանք երթան 'ի դուռն Վռամայ, կոչել տան զԱրտաշիր և յղել 'ի Խուժաստան ։ Եւ ընկեցեալ զսուրբն Սահակ, կարգեն 'ի տեղի նորա զՍուրմակ չարախօսակից իւրեանց, որ ոչ յամեալ տարի մի՝ հալածի. և դընեն զԲրքիշու ասորի, ամ մի. և ապա զՇմուէլ 'ի նոյն ցեղէ, ախցիփիեկօք և վատավարք, յորոց տաղտկացեալ նախարարացն Հայոց՝ հալածեն, և աղաչեն ըզսուրբն Սահակ առնուլ զաթոռն. որոց ոչ հաւանէր, բայց 'ի վարդապետութենէ ոչ բնաւ դադարէր, այլ դիեցուցանէր հոգևոր դասանցն զերկնաւոր աղբերն 'ի տուէ և 'ի գիշերի ։ Ոմանք զկնի Բրքիշոյ և Շմուէլի ասեն առեալ Սուրմակայ զաթոռն ամս եօթն ։ Բայց սրբոյն Սահակայ արարեալ դոյզն ժամանակս 'ի գաւառին Բագրևանդայ, 'ի գեօղն Բլուր, կատարի առ Քրիստոս, և ամփոփի յԱշտիշատ, զկնի տապալմանն Վռամայ և տիրելոյն Յազկերտի որդւոյ նորա ։ Զկնի ապա վեցից ամսոց կատարի սուրբն Մեսրոպ 'ի Վաղարշապատ, և դնի 'ի յՕշական գեօղն, խաչանման լոյս երկնաւոր կալով 'ի վերայ դագաղացն, մինչև եդաւ 'ի գերեզմանի ։ Բայց զաթոռն տեղապահութեամբ խընամէր Յովսէփ աշակերտ Մեսրոպայ, 'ի Վայոց ձորոյ, 'ի գեղջէն Հողոցմանց. և ասեն Սուրմակն կատարէր զձեռնադրութիւն, մինչ կենդանին էր, զամս եօթն ։

ԻԷ. Իսկ նախարարացն 'ի մի վայր ժողովեալ, կացուցանեն տեղապահ թագաւորութեան զսուրբն Վար-

դան ։ Օ այսու ժամանակօք դարձան 'ի թարգմանութենէ Ղեւոնդ, Կորիւն և Երձան, որ ղրկեցան 'ի ժողովն Եփեսոսի, զոր արար Թէոդոս 'ի մետասաներորդ[1] ամի թագաւորութեանն իւրում վասն Նեստորի չարի, և բերին անտի կանոնս գլուխս վեց ։

Բայց գունդն Հայոց՝ էր զի հնազանդէին Պարսից, և էր զի դիմանային պատերազմաւ, յորժամ վասն հաւատոյ ոյժ հասանէր ։ Վասնզի Շաւասպ արծրունի և Մնդոյ աւագ նախարարք ուրացեալք զհաւատս՝ շինեն 'ի Դունին մեհեան Որմզդի և տուն կրակի, և քրմապետ դնեն զՇերոյ զորդին Մնդոյի ․ զոր լուեալ ուրբն Վարդան, գայր իւրով գնդաւն, և սատակէր զՇաւասպ և զմարզպանն Միշկան փախստական առնէր, և զպիղծն Մնդոյ յատրուշանն հրոյ արկեալ այրէր, և զՇերոյ 'ի վերայ բագնին կախէր զփայտէ, և զտեղին շինէր եկեղեցի անուամբ սրբոյն Գրիգորի ։ Նաև զսուրբն Յովսէփ ձեռնադրեն կաթողիկոս, որ արար ժողովն 'ի Շահապիվանս, ուր զտուգանաց կանոնն կարգեցին ։ Որ զկնի երկու ամաց եկեալ գունդ 'ի Պարսից, և ըմբռնեալ զնա և զՍահակ և զՂեւոնդ և զայլսն, եղին 'ի բանտի, որպէս զխրատտուս Վարդանայ, հեռագոյն որսացեալ 'ի յըմբռնել զսուրբսն ․ զոր և խնդութեամբ ընկալան զկապանսն վասն Քրիստոսի, և ոչ յօժարեցին հանել զնոսա մինչ ցժամանակն ։ Վասն որոյ 'ի մի վայր եկեալ իշխանքն Հայոց, դնեն զԳիւտ պատրիարք, և 'ի Դունին փոխեն զաթոռն, հրամանաւ նորին Յովսէփայ ․ յորմէ մանաւանդ հնազանդեցան սրբոյն Վարդանայ ամենայն նախարարքն Հայոց, որովք տայր պատերազմ ընդ Պարսս զամս ինն և տասն, յաղթեալ քառասուն և երկու[2] պատերազմաց, մինչև ցկատարումն իւր մարտիրոսութեամբ, օրհնութեամբ սրբոյն Սահակայ ․ որ 'ի ժամ վախճանի իւրոյ յամսեանն նաւասարդի յերեսունն, յաւուր ծննդեանն իւրոյ, օրհնեաց զնա և զեղբարս իւր զՀմայեակ և զՀամազասպեան ․ նոյնպէս և սուրբն Մեսրոպ յիւրում կատարմանն յերեքտասան մեհեկի

1 ․ Ոչ 'ի մետասաներորդի ամի այլ 'ի քսաներերորդն Թէոդոսի գումարեցաւ ժողովն ։

2 ․ Զայսպիսի դէպս գործոց արիոյն Վարդանայ ոչ գտանեմք առ հնագոյնս 'ի պատմիչս ։

անց. որոց աղօթիւք և օրհնութեամբ պարապեցան և պահեցան։

Ընդ այն ժամանակս եկաց 'ի գործ հազարապետութեան Յազկերտի չարամիտն Միհրներսէհ, և չագաւ առ նա սեպուհն Վարազվաղան, որ էր փեսայ Վասակայ Սիւնեաց իշխանի, 'ի նոյն ազգէ, ատեցեալ և հալածեալ յաներոյն իւրմէ. որ և ուրացեալ զՔրիստոս, գրգռեաց զնա 'ի յանցանս զոր անցցէ ընդ Հայս. որ և 'ի նոյն խորհրդատու սատանայի անկանէր անէր ժողովն Վասակ. և եղեն պատճառք այնքան աղէտից, որ եղանց ընդ Հայս, զոր յընդարձակ պատմութիւնն է ուսանել։ Այս վկայեցին Վարդանանքն, հազար երկերիւր երեսուն և երկու[1] 'ի հրոտից երեսունն, 'ի վեշտասանն Յազկերտի. և զկնի երկուց ամաց սուրբ երէցն Սամուէլ և սուրբ սարկաւագն Աբրահամ, 'ի հրոտից եօթն. և սուրբ եպիսկոպոսն Բասենոյ Թաթիկ, որ յառաջագոյն տարեալ էր 'ի Խուժաստան, դառն տանջանօք 'ի տասն հրոտից. և սուրբ կաթողիկոսն Յովսէփ և տէրն Սահակ և սուրբ քահանայքն Ղևոնդ և Մուշէ և Արշէն, և սուրբ սարկաւագն Քաջաջ, վեցեքեան սոքա կատարեցան 'ի քսան և հինգն հրոտից, յԱպար աշխարհի 'ի փառս Աստուծոյ։ Այս երանելի մոգպետն 'ի մարգաց տասն։ Ազազիկն ասէ, թէ ստուգեցուք զվեշտասաներորդն Յազկերտի՝ երրորդ ամ Մարկիանոսի[2]։

ԽԲ. Յորում աւուր սուրբն Մովսէս և Մամբրէ և Դաւիթ եկեալ յուսմանէ, հոգային դուռն կաթուղիկոսարանին։ Այս թուի թէ 'ի լինել ժողովոյն Քաղկեդոնի, վախճանեալ էր Գիւտ[3], և չև էր նստեալ

1. Ի թուոյ այսմ երկերիւրքն յետոյ ուրեմն կատարեցան, և ոչ 'ի պատերազմին։

2. Սոյգ օր նահատակութեան Վարդանանց է երկուքն յունիսի, 451 ամին Քրիստոսի. որ է երկրորդ ամ Մարկիանոսի։

3. Ի լինել ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ ոչ միայն թէ վախճանեալ չէր Գիւտ, այլ և ոչ նստեալ կաթուղիկոս. աղմկին Պարսից և պատերազմին Վարդանանց ժամանակ էր 'ի Հայս, վասն այնորիկ և չէրգաւ ոք 'ի մերոցս յայնմ ժողովի, գոնեայ իբրև երեսփոխան մերոյ հայրապետին։ Իսկ որ զՄովսիսէ և զԴաւիթայ և զՄամբրեայ բանք և հակաճառութիւնք, զասանին և այժմ՝ իմաստակեալ և ճամարտակեալ բանքդ և ողջոյն խակ գիրք. բայց ոչ 'ի Մովսիսեանց աստի յօրինեալք կամ թելադրեալք, այլ զկնի ուրեմն կարկատեալք յաւուրս Եզրայ և Հերակլի կայսեր՝ 'ի հակա-

Յոհան Մանդակունի. և բերեալ առ սոսա Թուղթ դաւանութեան, ոչ ընկալան, զի արտաքոյ էր սուրբ հարցն աւանդից: Նոյն չոգան Մովսէս և Դաւիթ, թէ հնար իցէ օգնել ուղղափառութեանն (!). փասն զի գտանին այսպիսի բանք առ մեզ, թէ Դաւիթ խօսակցաւ յերկար ընդ Յուլիանեայ, և ընդ դրան երեցն Պողքերայ (և ընդ Սամբերի արքեպիսկոպոսն Կորնթացւոց [1]), և կարկեցան և յամօթ եղեն: Նա ապա յառն եկաց Մելիտոս մետրապոլիտն Մակեդոնացւոց, և ասէ ցՄովսէս. Պիտեմ զքեզ և զաշակերտս քո 'ի մանկութենէ կրթեալ, և թեքեալ 'ի Ճոռոմ բանս կոկոզաբանից և կկղայծնից փիլիսոփայից, և ոչ ոք կարէ յաղթել ձեզ. այլ և նախանձու վառեալ էք զի ոչ կոչեցաք զձեզ, զի չէր կենդանի պատրիարգն ձեր: Նա ասէ Մովսէս. Նորոքէն Ճանաչես զմեզ, զի անդրանիկ էաք եկեղեցւոյն, և դատաւորք հայրապետանացն, և ընդէ՞ր ոչ կոչեցիք զմեզ, և զհաստահմանութիւնս մեր նախատինս ասես: Նայց պատճառ ժողովոյն ձեր՝ չէ ծածկեալ յումեքէ, այլ մեք զճշմարտութիւնն ոչ թողումք, մի բնութիւն ասել մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ: Նաէ Մելիտոս. Որպէս ասես զմինն, յատկացեա՞լ ասես զՄարդի 'ի Հօրէ, և միացեալ 'ի մարմնի: Մովսէս ասէ. Ոչ բաժանեալ 'ի Հօրէ, և միացեալ 'ի մարմնի: Նա այլ այսպիսի բազում բանս խօսեցան: Ուստի կարծեցաք այսպիսի գալ զժամանակըն, զի զատան ամ կալեալ Պետրոսայ զաթոռն՝ կատարի, և յաջորդէ զնա Յոհան Մանդակունի, իմաստասէր և լի հոգւով Աստուծոյ, որ բարիոք յօրինեաց զկարգս ձեռնադրութեան և ժամակարգութեան, և զճառս խրատուց: Նա սա թարգմանեաց զերկրորդ Կորնթացւոց Թուղթն, զՅոհանն, և այլ բազում օգուտս գործեաց 'ի կեանս իւր: Նէպ 'ի կողմն Յունաց ասեն զՊետրոս կաթուղիկոս, և զՅովհան 'ի Պարսից 'ի միում ժամանակի: Նա սոքօք էր Ճգնաւորն Նիտոն, որ

խոհից Մայրագոմեցւոյն: — Յուշլեցի աստանօր և վասն ժամանակի կաթողիկոսացդ, զի անհամաձայնութիւն և շփոթութիւն է առ պատմիչս. հնագոյնքն ընդ մէջ Յովսեփայ և Գիւտայ կարգեն զՄելիտէ և զՄովսէս, զոր յետինք ոչ յիշեն:

1. Չիք 'ի Բ. Օ:

և Խաթուլ, թողեալ զամենայն ինչ վասն Քրիստոսի Վարոսիւ հարազատաւն երթեալ կրօնաւորէր 'ի տեղւոջն՝ որ այժմ ասի սուրբ Խաթուլ:

ԺԹ․ Իսկ զկնի վճարման սուրբ նահատակացն մեր, չարն Վասակ՝ զկինն և զերեսին որդիս Հմայեկայ 'ի դուռն տանէր որպէս զորդիս մահապարտաց․ զոր խնդրեալ Աշուշայի Վրաց բդեշխին 'ի Յազկերտէ, տայ նմա զանակնունելի պարգևն․ որ և աւագն 'ի նոցանէ Վահան՝ սպարապետ եղև Հայոց․ քանզի սատակեալ Յազկերտի, Պերոզ որդի նորա սպանեալ զեղբայր իւր՝ թագաւորէ, և հաշտութիւն առնէ աշխարհիս, և զՎահան կացուցանէ հարկահան արքունի, և 'ի քսու նորանց նեղեալ՝ տկարանայր 'ի հաւատոցն․ և զկնի հարեալ զնա սիրտն իւր զղջանայ, և ապստամբեալ յարքայէ հարկանէ զզօրսն Պարսից յոլով անգամ: Այլ Վարազվաղան տիրեալ Սիւնեաց վասն ուրացութեանն, 'ի բազում աւուրս նեղեալ 'ի դիւաց՝ խեղդի անզեղջ: Յորում աւուրս սպանաւ ուրացողն Վազգէն, և այլ բազում ուրացողք ընկալան աստէն զառհաւատչեայ գեհենոյն:

Յետ այսորիկ զօրավարն Պարսից Միհրան գայ բազում զօրօք 'ի վերայ Վախտանգայ Վրաց արքայի․ և յղէ աղաչանս առ Վահան օգնել նմա, և գնաց յօժարութեամբ․ և 'ի խմբել պատերազմին՝ վասն զօրն Վրաց փախուցեան թագաւորաւն հանդերձ, այլ և վատօք 'ի Հայոց, և նահատակեցաւ սուրբն Վասակ եղբայրն Վահանայ, որոյ երեսքն փառաւորեալ փայլէին որպէս զՄովսէսին՝ 'ի ժամ կազմելոյն, յորս ոչ կարէին հայել տեսողքն, և իմացան թէ մեռանելոց է յայնմ աւուր․ պսակեցաւ և սուրբ սեպուհն Սիւնեաց Յազդ, յամսեանն հոռի 'ի վեշտասանն, 'ի գեօղն Ագուան․ զոր ըմբռնեալ Միհրան հարկէր[1] ուրանալ զհաւատն և կեալ մեծութեամբ․ և տուեալ ընդդէմ պատասխանի, մեռանի վասն Քրիստոսի, և պսակի: Նոյնպէս և քաջ ասպետն Սահակ կատարի 'ի ժամ պատերազմին 'ի վերայ սուրբ ուխտին օրհնաց: Զկնի այսորիկ սպանաւ Պերոզ 'ի Հեփթաղաց եօթն որդւովք․ և թա-

1․ Հին Օ․ հարկանէր և հարկէր:

դաւորեցուցին զՎաղարշ եղբայր նորա. և կոչեաց ըզՎահան, և ետ նմա զզօրավարութիւնն Հայոց, և յետ այնորիկ եթող 'ի նա և զմարզպանութիւնն: Զկնի Վաղարշու՝ նստի Կաւատ որդի նորա. և յետ նորա Խոսրով ամս քառասուն և ութ: Իսկ Վահան շինեաց զեկեղեցին Արտաշատու՝ զաւերեալն 'ի Պարսից:

Յորում ժամանակի երանելին Տեառնթագ յԱրշարունեաց պսակեցաւ 'ի Զանաւուխտայ[1] զօրագըլխէն Պարսից, և այլ ևս բազումք ընդ նմա:

Լ. Իսկ տէր Յոհան կալեալ զաթոռն ամս վեց. և զկնի նորա տէր Բաբգէն զամս հինգ. և յետ նորա տէր Սամուէլ ամս հինգ. և զկնի նորա տէր Մուշէ ամս ութ. և յետ նորա տէր Սահակ ամս եօթն. և յետ նորա տէր Քրիստափոր փիլիսոփայ ամս եօթն: Իսկ Վահանայ բարիոք վախճանեալ, փոխէ զիշխանութիւն նորա եղբայր իւր Վարդ, ամս չորս. զՎահան կէսք քսան ամ, և կէսք երեսուն և մի ասեն կացեալ իշխան: Այլ զտէր Քրիստափոր յաջորդէ տէր Ղևոնդ ամս երկու. և ապա տէր Ներսէս ամս ինն: Ի ժամանակս նորա առաքեաց Խոսրով Թագաւորն Պարսից հրոսակս, զի կալցեն զՎարդ. և եղև մեծ պատերազմ 'ի դաշտին Խազամախայ[2], և կոտորեն զզօրսն Պարսից աղօթիւք սուրբ հայրապետին Ներսիսի: Նա և յայն ժամանակս կատարեցաւ սուրբն Յիզտբուզիտ, որ է աստուածապրեցոյց. կատարեցաւ 'ի Դուին՝ 'ի մարզպանէն Վարհամայ. զի զկնի Վարդայ՝ պարսիկք իշխէին մարզպանք. և զմարմին սրբոյ վկային ամփոփեալ սուրբ հայրապետին Ներսիսի առընթեր կաթուղիկոսարանին, շինեալ վկայարան կոփածոյ 'ի վերայ նորա:

Ի սոյն աւուրս Սեղբաս Անգեղացի զգասս Ճարտասանաց բազմացոյց: Զկնի Ներսիսի՝ տէր Յոհաննէս ամս հնգետասան. և յետ նորա տէր Մովսէս յԵղիվարդայ ամս երեսուն: Նա 'ի տասներորդ ամի հայրապետութեանն իւրոյ, և յերեսներորդ առաջներորդ ամին Խոսրովայ, որդւոյ Կաւատայ, և 'ի չորեքտասա-

1. Տեառնթագայ նահատակութեան որպէսն անծանօթ է մեզ:

2. Խազամախ հաւանօրէն է Խողմախն ըստ Բիւզանդացւոյ, 'ի Դ. Հայս, այժմ անծանօթ:

նորոգն[1] Յուստինիանոսի, որ զտաճարն Սոփի շինեաց, եղեր թուական Հայոց և տոմար. յորում ժամանակի լցեալ էր շրջանն հինգհարիւր երեսուն և երկուց. և մարզպան Հայոց Մժէժ Գնունի, որ կալաւ զիշխանութիւնն ամս երեսուն և մի։ Այլ 'ի դիր թուականին էին Պետրոս եպիսկոպոս քերթողն Սիւնեաց, և Ներշապուհ 'ի Տարօնոյ, և Աբդիշոյ 'ի Մանանայ, զոր եպիսկոպոս ձեռնադրեաց Մովսէս. որ և զԿիւրիոն, որ էր ազգաւ 'ի Վրաց, 'ի գաւառէն Ջաւախաց 'ի գեղջէ Ակուտրի, և գիտէր զպրութիւն հայ և վրացի, ձեռնադրեաց Վրաց կաթողիկոս, որ եղև յետոյ քաղկեդոնիկ[2]։ Ընդ նորին 'ի տղայութեանն գնացեալ էր 'ի Յոյնս, 'ի Կոստանդին քաղաք, և բնակեալ 'ի գեօղն Ակկոպօլիս յեզր Պայլ գետոյ, որ և վարժեցաւ յոյն դպրութեամբ. և յետ հնգետասան ամին, եկն առ Մովսէս 'ի Դուին, և կացոյց զնա վանաց երէց սրբոյ Կաթողիկէին, այլ և քորեպիսկոպոս Արարատեան գաւառին, ամս եօթն. և յորժամ մեռաւ կաթողիկոսն Վրաց, առաքեցին իշխանք աշխարհին առ տէր Մովսէս, ըստ առաջին կարգին, զի տացէ նոցա առաջնորդ, և զնա կամեցաւ տալ որպէս 'ի տանէ իւրմէ. և երթեալ նուաճեաց զամենայն երկիրն. և առա եկն առ նա խուժիկ մի նեստորական, որ Սկիս կոչիւր, այսինքն խստութիւն, որպէս եղևն, որ էր 'ի Կողմանց, 'ի գեղջէն Ջուստանիմայ, մօտ Նիկոպօլսի. որ լեալ էին միմեանց ուսումնակիցք և աղանդակիցք. զնա ձեռնադրէ եպիսկոպոս, և կորնչի նովաւ, և ամենայն աշխարհաւն։ Զոր իմացեալ Մովսիսի եպիսկոպոսի` որ 'ի Յուրտաւ` որ այժմ ասի Դանչէնք, ծանուցանէ պատրիարքին Մովսիսի, և նա գրէ առ նա թուղթ յանդիմանութեան և սպառնալեաց, և նա ընդ ուրանայ յերկիւղէ արքային զաղանդն։ Այլ զկնի սակաւ ժամանակաց մեռաւ պատրիարքն յերեսներորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ, և Կիւրիոն յանհոգս եղեալ ընդդունի զժողովն Քաղկեդոնի։

ԼԱ. Իսկ Խոսրով թագաւոր Պարսից մօտ 'ի վախ-

1. Ոչ 'ի չորեքտասաներորդի տեսալ 'ի հեղինակէք և 'ի համա-
այլ 'ի քսաներորդի չորրորդի ամին։ կարծեացն։
2. Յայն սակս և գաւառին

ձանն հաւատոյ 'ի Նիկիա, և կոչեցեալ առ ինքն զԱնտոն կաթողիկոսն՝ զոր տէր Պիւտ էր ձեռնադրեալ հանդերձ այլօք եպիսկոպոսօք, 'ի գնալն իւրում առ Պերոզ արքայ՝ ուր յանդիմանեաց զմոլորութիւնն Պարսից, ցանկալով մահու, մերժեցաւ յԱնտոնայ և հաղորդեցաւ. և զկնի՛ սակաւուց կատարեցաւ, և թաղեցին զնա քրիստոնեայքն յարքունական գերեզմանս: Եւ առ զթագ նորա որդի նորա Որմիզդ. որոյ նենգ գործեալ սպանին զնա յիւրում դահլճի, և առնու ըզթագն որդի նորա Խոսրով. յորոյ վերայ յառնէ Վահրամ գլուխ զօրացն, և առնէ զնա փախստական: Եւնա գնայ առ Մօրիկ կայսր, և գտեալ 'ի նմանէ օգնութիւն դառնայ և տիրէ հայրենեացն, և լինի երախտահատոյց. թողլով 'ի Մօրիկ զՄիջագետս, և 'ի Հայոց զաշխարհն՝ որ Տանուտերական գաւառն կոչի[1]. բաց յոստանէն Դունայ, և յերկուց գաւառացն՝ որ է Ոստն Մասեաց և կողմն Արագածու, թողու 'ի Մօրիկ 'ի լեռնէն որ կոչի Ծնծաքիսար, մինչև ցԱռեսան աւան և ցՀացիւնս: Որ յանդգնեալ զեղեալ անուանն յԱրայէն՝[2] փոխէ. զԱրմինն կոչեցեալ 'ի նմանէ՝ որ է Առաջին Հայք՝ Երկրորդ Հայք զնա կոչէ, յորում մայրաքաղաքն Սեբաստ. և զԿապադովկիա, յորում մայրաքաղաքն Կեսարիա՝ Երրորդ կոչէ Հայք, և առնէ զնա եպարքի. և զՄելտենի՝ որ ունի զհոմանուն գաւառն իւր, կոչէ զնա Առաջին Հայք. և զՊոնտոս, յորում մայրաքաղաքն Տրապիզոն, Մեծ մասն Հայոց կոչէ զնա. և զՉորրորդ Հայք, յորում մայրաքաղաքն Նփրկերտ որ ասեն Մուփարկին, Յուստինիանունիստ գրէ զնա 'ի դիւան արքունի. և զաշխարհն Կարնոյ՝ յորում քաղաքն Թէոդուպօլիս՝ Մեծ մասն Հայոց կոչէ. և որ 'ի Մեծ Հայոց մասն էր առ նմա, 'ի կողմանց Բասենոյ մինչև ցսահմանս Արտեսանի, Մեծ Հայք անուանէ. և զկողմանս Տայոց սահմանօքն իւրովք՝ Խորագոյն Հայք կոչէ. և զկողմն Դունայ՝ Ներքսագոյն Հայք կոչէ: Զայս անուանս գրէ 'ի դիւանի:

Յորում աւուր Սմբատ Բագրատունի քաջասպետս խոնարհեցուցանէ ընդ ոտիւք Խոսրովու զամենայն Թշնա-

1. Տանուտերական երկիր՝ կողմն Նախիջևանայ է, այլ աստանօր ըն գաւառաձակողմեան իմանի:

2. Պարտ է ասել յԱրամայ:

մեռ նորա · և նորա պատուախրեալ նմա տայ զմարզպանութիւնն Սրկան աշխարհի, ուր երթեալ գտանէ ազգս Հայոց գերեալ, և բնակեալ 'ի Թուրքաստան անապատին մեծի՝ որ Սագաստանն կոչի, մնացեալ զլեզու և զդպրութիւն · որք տեսեալ զՍմբատ խրախ լինէին, և նորոգէին զլեզու և զգիր · և զերէց մի նոցա Հաբէլ անուն՝ տայ եպիսկոպոս ձեռնադրել մեծի հայրապետին Մովսիսի · հաստատէ զնոսա միջնակ որդոյն Գրիգորի, և առեալ հրաման յարքայէ՝ գայ տեսանել զերկիր իւր ։ Նա եկեալ 'ի Դուին՝ սկսաւ շինել զփայտաշէն սուրբ Գրիգորն 'ի Վարդանայ որդւոյ · և պահնակ բերդին բողոքէ 'ի դուռն, թէ վնասակար է բերդին · և ելանէ հրաման քակել զբերդն, և հեռագոյն շինել · և խնդացեալ Սմբատ 'ի փառս Քրիստոսի, շինէ զեկեղեցին կոփածոյ վիմօք, և տայ ձեռնադրել պատրիարգ զտէր Աբրահամ զեպիսկոպոսն Ռշտունեաց, որ շատ ջանացեալ թղթով 'ի ձեռն Պետրոսի՝ ոչ կարաց դարձուցանել զԿիւրիոն յուղղափառութիւն(!). վասն որոյ արարեալ ժողով 'ի Դուին, անիծին զԿիւրիոն հերետիոսեայ(!)։ Նա Մորիկ կացոյց յիւր.կողմանն կաթողիկոս զՅովհան որ նստէր 'ի գեօղն Աւան[1], շինեալ անդ եկեղեցի, այր սուրբ, և ընտրեալ յամենեցունց[2]։

ԼԲ · Յայնմ ժամանակի նախարարքն Մորկայ սպանին զնա, և եդին թագաւոր զՓոկաս, որ և եկեալ 'ի Բասեն՝[3] ջանայր նուաճել զՀայս · և ընդ առաջ երթեալ Աշոտ, հարկանէ անչափ կոտորմամբ հրամանաւ Խոսրովու, և առնու զԿարնոյ քաղաք, և փոխէ զբնակիչսն յԱհմատան, տարեալ զՅովհան կաթողիկոս զկնի, որ կայր 'ի գաղթի անդ · որ և անդէն վախճանեալ, բերաւ դին 'ի գեօղն Աւան, որ կալաւ ըզկաթողիկոսութիւնն ամս քսան և վեց · և սուրբ պատրիարգն Աբրահամ փոխէ զկնի քսան և երեք ամի

1 · Աւան գիւղ Կոտայից 'ի կողմն Երեւանու ։ — Տարակուսական են ժամանակք կաթուղիկոսութեան Յովհաննու և Աբրահամու, ըստ այլակարծ գրութեան պատմչաց։

2 · Այսպէս 'ի բնագրին · իսկ միւսն կամակորէ · Այլ ոմանք, և Բնոս չխոտորեալ յաջորդն Յովհանու ։

3 · Թերևս մի 'ի զօրավարաց կայսերն՝ որ տայր մարտ ընդ Պարսից, հանդիպեալ իցէ 'ի Բասենն, այլ ոչ ինքն Փոկաս ։

աթոռակալութեանն. և յաջորդէ զնա տէր Կոմիտաս, 'ի գեղջէ Աղցից:

Իսկ յիշխանաց կարգի զկնի Մժեժայ պատրիկք կացին. նախ Դենշապուհ, որ զչնմոլութիւնն շատացոյց, և յետ նորա Վարազդատ ամն, և ապա Մուրէն ազգական Խոսրովու, որ չնայր ընդ կամս իշխանացն. ընդ որ զայրացեալ Վարդանայ՝ որդւոյ Վասակայ Մամիկոնենոյ՝ սպան զնա, և առեալ զընտանիս իւր գնաց 'ի Կոստանդնուպօլիս: Բայց Հերակլ սպանեալ զՓոկաս, թագաւորեցուցանէ զորդի իւր, և ինքն խաղաց յարևելս. և Խոռեմ աւերէ զՅոյնս հրամանաւ Խոսրովու, քննախնդիր մահուանն Մօրկայ, և գերէ զԵրուսաղէմ և զփայտն փրկական, և զԶաքարիա պատրիարգն Երուսաղեմի: Յայնմ ժամանակի պատրիարգն Կոմիտաս ընդարձակէ զվկայարան սրբոց Հռիփսիմեանցն, և պատահէ սուրբ նշխարաց նոցա. և լինի ոչ սակաւ մխիթարութիւն քրիստոնէից, և էր կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի, և սրբոյն Սահակայ, զոր ոչ իշխեաց բանալ, այլ և զիւրն եդ 'ի վերայ. և չափ հասակին Հռիփսիմեայ՝ տասն թիզ և չորս մատն, և զսուրբն Գրիգոր ասեն ինն թիզ, և զՏրդատ՝ մետասան թիզ:

ԼԳ. Առաքեաց Հերակլ դեսպանս պատարագօք առ Խոսրով խնդրել զխաղաղութիւն, որում ոչ ետ պատասխանի. և բարկացեալ Հերակլի, առնու ընդ իւր զեղբայր իւր զԹէոդոս, երկիցս հարկանէ զզօրսն Պարսից առ Նինուէ, և երթայ ընդ Հայս 'ի վերայ Խոսրովու. և զնա սպանեալ[1] Կաւատայ որդւոյ առաջնոյ Խոսրովու, սպանանէ զԽոսրով, և խնդրեալ սէր 'ի Հերակլէ՝ թողու 'ի նա զՄիջագետս. և դառնայ Հերակլ և գայ 'ի Կարնոյ քաղաք: Յորում յաւուրս յաջորդեալ էր զսուրբ աթոռն Կոմիտասայ տէր Քրիստափոր, և հանեալ զնա զի առնէր խռովութիւն 'ի մէջ իշխանացն, դնեն զԵզր Նիգացի, զոր կոչեաց թագաւորն 'ի Կարնոյ քաղաք, որ վասն ագահութեանն[2] իւրոյ քաղկեդոնիկ եղև, առեալ զԿողբ,

1. Այսպէս յՕՕ:
2. Գէթ յայսմ մասին զհետնագոյն գտաւ քան զհնգինակն:

և զերրորդ մասն Կողբայ [1] զինն հաւատոյն ։ Այլ 'ի գաւառաւ նորա կշտամբեաց զնա Յոհան [2] վարդապետ կաթուղիկոսարանին, ասելով. Յիրաւի Եզր կոչեցար, զի յեզր ելեր յուղղափառութենէ. և ինքն չոգաւ յԱրզուանս, 'ի գլուխ Գարդմանն գաւառի, և Ճգնեցաւ խիստ վարիւք ։ Սա գրեաց երիս գիրս, զանուն իւր չդնելով 'ի նոսա. զմինն կոչեաց Խրատաստաւարք, զմինն Հաւատարմատ, և զմինն Նյութեմակ ։ Էր սորա աշակերտ մի Սարգիս անուն, որ զՍաբելլին ախտանայր. զոր հալածեալ մերժեաց յինքենէ ։ Յաւուրս յայսոսիկ մեռանի Կաւատ արքայ, և թագաւորէ տղայ որդի նորա Արտաշիր. և լուեալ Հերակլ, յորդորէ զԽոռեմ՝ առնուլ զթագն, սպանանելով զտղայն ։ Որ և արար իսկ. և ետ զխաչն սուրբ 'ի Հերակլ ։ Այլ ընդամնեալ զօրացն զԽոռեմ՝ տան զթագն 'ի Բորն դստերն Խոսրովու, և զկնի նորա 'ի Զամբիկ քոյր նորա. և յետ նորա, զՈրմիզդ Թոռն Խոսրովու, զոր խեղդամահ արարին, և եդին զՅազկերտ Թոռն Խոսրովու [3] ։

Իսկ Հերակլ զխաչն տարեալ յԵրուսաղէմ, կանգնէ 'ի տեղւոջ իւրում. յորում ժամանակի կարգէ զօրավար Հայոց զՄժեժ, զոր սպանեալ Դաւիթ Սահառունի, ինքն լինի իշխան հրամանաւ Հերակլի, զամս երեք, որ շինեաց զեկեղեցին Մրենոյ [4]. և ապա անարգեալ յիշխանացն հալածեցաւ. և անկաւ շփոթ մեծ 'ի Հայս, զմիմեանս եղանելով. յորում աւուրս ընդարձակեաց Եզր զվկայարան սրբոյն Գայիանեայ. և տէր Քրիստափոր շինեաց միայնարան 'ի յԱտն Մանեաց, և առաքինանայր բազում ջանացող աղօթիւք, երեքհարիւր խարազնազգեստ արամբք ։ Յորում աւուր ժողովեալ յԵդեսիա երկոտասան հազար Հրեայ՝ ապստամբեցին 'ի Հերակլեայ, և նա երթեալ պաշարեաց զՈւռհա, և առ զնա և արձակեաց զՀրեայսն կենդանի, յո և կամիցին երթիցեն, ոչ լը-

1. Իմա զմասն աղահանից ուղեացն ։

2. Մայրագոմեցին մոլորեալ ։

3. Ի կարգի Թագաւորացդ պակասեն և այլք ։ Բոր է Բրոր կամ Բեբոր, որ և Բորանդուխտ. իսկ Զամբիկն՝ Ազերմիդուխտ ։

4. Մրեն 'ի Շիրակ գաւառի. կիսականգուն կայ ցարդ եկեղեցին այն ։

սելով Թէոդորոսի եղբօրն՝ որ կամեցաւ սատակել զնոսա ։ Այլ գնացեալ անտի ընդ անապատ չոգան 'ի Տաճկաստան առ որդիսն Իսմայելի, որպէս առ ազգայինս, և կոչէին յօգնութիւն. և կէսք ախորժէին, և ոմանք ոչ, վասն այլ և այլ աղանդոց նոցա, որպէս երբեմն Եգիպտացւոցն, ըստ զանազան պաշտամանց նոցա ։

ԼԴ. Յայնժամ ապա այր մի յորդւոցն Իսմայելի, որում անուն էր Մահամէթ Թանգար, որ էր ծնեալ 'ի քաղաքին Մադինա[1], մերձ 'ի Մաքա. երկօրեայ ճանապարհաւ, յազգէն՝ որ կոչի Կորէշ[2], որդի Աբդլլայ, որ մեռաւ որբ թողեալ զնա. որ և յարեցաւ 'ի վաճառական մի, և եղև 'ի տան նորա յառաջադէմ. մեռաւ վաճառականն և տիրացաւ տան տեառն իւրոյ, առեալ զկին նորա. և երթայր ուղտօք յԵգիպտոս, և պատահեաց նմա միայնակեաց մի Սարգիս անուն յաղանդոյն Արիոսի և Կերինթոսի, որ և ուսոյց նմա 'ի հին մատենիցն զԱստուած, և զգիրս տղայութեան Տեառն մերոյ. և 'ի դառնալն 'ի տուն քարոզեաց զոր լուաւն. և հաւանեցին զնա ազգն իւր. և եկն յանապատն Փառանու[3]. և յորժամ եկին երկոտասան հազար Հրէայքն, առեալ պատճառս 'ի նոցանէ, քարոզեաց որդւոցն Իսմայելի զԱստուածն Աբրահամու, և եղև երաշխաւոր նոցա, որ թէ պաշտեն զնա՝ ժառանգեն զերկիրն զոր ետ Աստուած Աբրահամու ։

Այլ լուան նմա, և ժողովեցան յԱրաբիա մինչև ցՍուր[4], որ է հանդէպ Եգիպտոսի, և զերկոտասան հազարսն ըստ ցեղիցն Իսրայելի երկոտասանից նահապետացն, հազար հազար արկին յինքեանս, և եղեն երկոտասան բաժին, ազգապետ գնելով ինքեանց, յորոց անուն կոչեցան իսկ՝ Նաբէովթ, Կեդար, Աբդէլ, Մաբսամ, Մասմա, Իդումա, Մասէ, Քողդադ, Թեման, Յետուր, Նաբէս, Կեդմա ։ Այլ գնացին բանակս բանակս յանապատէն Փառանու ցՌաբովթ Մովաբու[5], և անցին յայնկոյս Յորդանանու 'ի

1. Մադինա որ յառաջն Յադրիպ կոչէր՝ է Մէտինէ ։

2. Քորէշ՝ Քուրէյիշ قريش ։

3. Փառանու անապատն ընդ մէջ Սինեայ և Հրէաստանի է ։

4. Սուր անապատ ընդ մէջ Պաղեստինեայ, Ապառաժն Արաբիոյ, Կարմիր ծովու և Եգիպտոսի ։

5. Ռաբովթ Մովաբու մայրաքաղաք Մովաբացւոց յարևելեան

վիճակն Մուբինի ։ Այլ զօրն Յունաց էր յԱրաբիա ․ հարին զնոսա, և փախեաւ Թէոդորոս եղբայր կայսերն մազապուրծ ։ Այլ դարձան ինքեանք յԱրաբիա, բնակեցան ըստ ցեղից ցեղից, և ժողովեցան առ նոսա ամենայն մնացեալքն յորդւոցն Իսրայէլի, և եղեն զօր մեծ ։ Այլ յղեն բանս առ կայսր, թողուլ զերկիրն զոր ետ Աստուած Աբրահամու ․ և արար նոցա ընդդէմ պատասխանի, և գումարեաց զօրս եօթանասուն հազար ՚ի ձեռն ներքինւոյ մի հաւատարմի, և պատուիրեաց երթալ յԱբրահամ ՚ի վերայ Իսմայէլի, ուր և սատակեցան իսկ ․ և լցան մեծութեամբ բանակքն Մահմեդի ։

Այլ էր թիւս մեր վաթսուն և եօթն[1] ․ և զի յաջողեաց նոցա խորամն Մահմեդի, խնդրեն ՚ի նմանէ օրէնս, և նա գտեալ մեհենից օձիցն՝ զոր պաշտէին, կոչեաց Ալ-քայուբա[2], որ է դուռն Աստուծոյ ․ և կոչեաց զբնակութիւն քաղաքին իւրոյ՝ տուն Աբրահամու ։ Այլ քանզի ՚ի զօրանալ քրիստոնէութեանն, ըզկուռս Դամասկոսի, զՌեմմանա[3], որ նա ինքն է Հեփեստոս կուռ, տարեալ ընկեցին յանապատ, զոր գըտեալ Տաճիկք տարան ՚ի մեհեանս օձիցն, և քուրմք օձիցն ոչ կամեցան անդ դնել, այլ հանեալ արտաքոյ արարին տեղի միոյ ոտից ՚ի վերայ վիմի, և անդ եղին ․ զոր գողացան եթէովպացի վաճառականք վասն ոսկւոյն, զոր ձուլեցին Իսմայէլացիքն ․ և եղև պատերազմ սաստիկ ՚ի մէջ երկուց ազգացն, մինչև մոռացան ։ Զայնմանէ ասաց, թէ Աբրահամու ոտնահետն է, յորժամ եկն տեսանել զԻսմայէլ զորդի իւր ․ և քանզի յորս էր Իսմայէլ, հարցանէ ցկինն նորա թէ Ո՞ւր է այր քո ․ և նա ասէ ․ Գնա՛ց, աղձատեալ ալևոր ․ և ասէ Աբրահամ․ Յորժամ գայ ՚ի տուն, ասա ցայրն քո, փոխեա՛ զշուան տանն քո ։ Իսկ յորժամ եկն Իսմայէլ և էառ զհոտ հօրն,

ափին Մեսեկալ ծովու, ուր ցարդ նշմարին աւերակք նորին սակաւք ։

1 ․ Բ․ Օ․ վաթսուն և հինգ․ 616 ամ Տեառն, որ յառաջ է վեց ամօք քան զփախուստն և զիշխանանալն Մահմէտի, յորմէ Թուականին նորա սկիզբն, ՚ի 15 յուլիսի 622 ամին ։

2 ․ Էլ-Քէապէ الكعبا ։

3 ․ Ռեմմանայ Դիք որ ՚ի Ս․ Գիրս յիշին՝ յոմանց արեգակն համարին, յայլոց Աստղիկ, և ՚ի բազմաց անծանօթ․ վասն որոյ կարծիս հեղինակիդ նշանակելի է առ հնախոյզս ։ Իսկ պատմութիւնդ ոչ գտանեմ քանի՞ հաւատալի ունիցի ։

եհարց ցկինն. և նա ասաց զոր լուաւն. և խնդրեալ Իս-մայելի՝ եհան զկինն, և այլ էառ մինչև ցեօթներորդ կինն, որ մաղթեաց զԱբրահամ իջանել յիշէն, և օծցէ զոտսն. և իջոյց ասէ զմի ոտն, և եդ 'ի վերայ վիմին, և տեղի եա վէմն ոտիցն. և զմի ոտնն ոչ իջոյց 'ի գրաստէն. զի երդուեալ էր Սառայի՝ թէ մի իջանէր, երկուցեալ թէ լինի ընդ Հագարու։ Զայս առասպելեաց Մահմէտ։ Եւ հրամայեաց յամենայն կողմանց անդ առնել զերկրպագութիւնն, և զվիմնիցն ասաց շուրջ գալ միոտանի, և ասել Լըբայքը, լըպայքը. և որպէս թէ պատասխանի ումեք առնել, Լայ այ, աւա՛ս աւա՛ս[1]. և անցեալ 'ի ձորն անասուն սպանանեն, և ե-լեալ 'ի գրաստ փախչելն մինչև 'ի բլուրն Մաքայ, և թէ 'ի փախչելն հանդերձ անկանի կամ զուլամբն, ոչ ոք իշխէ յետս հայել. և 'ի մէջ երկուց վիմացն ընթա-նալով, զոր կոչեն Սաֆա և Մարվա, վիմէ 'ի վէմ եր-թան եօթն անգամ անհանգիստ և քարինս ձգեն. և Մահմէտ ասեն այսպէս արար և ուսոյց։ Եւ միոտանի վազելն՝ վասն ոտնահետին է, և 'ի ձորն անասուն կո-տորելն և փախչելն, ասեն թէ զոհ արար Մահմէտ.. . . . . , զի տեսիլս ցուցցեն նմա, և երե-ւեալ նմա՝ փախեաւ։ Եւ յերկու վիմամիջին շրջելն և քար ձգելն, լեալ են վէմք նոցա պաշտելիք, նախ քան ըղ-կուումն, և 'ի պաշտելն Մահմետի ըստ սովորութեանն, շուն կատաղի եկ ընդդէմ նորա, և նա ձգեաց նմա քա-րինս. և զնոյն հրամայեաց առնել։ Եւ օձք և սողունք՝ զի ոչ սպանանեն, զի պաշտելիք լեալ են նոցա, և շուն կոտորելն այն է, որ ասեն թէ 'ի մեռանելն Մահմե-տի չկամեցան թաղել, այլ ունելով թէ յառնէ երեք-օրեայ, ...
և յորժամ խմացան՝ կոտորեցին զշունսն, և 'ի նոյն ամ-սեան հրամայեցին զնոյն առնել։ Նա ուսոյց ասել մի է Աստուած, և ոչ ոք է նմա ընկեր, և Մահմէտ ծա-ռայ նորա։ Եւ որ ասեն հրէի միոյ բանիւ, թէ մար-գարէքն խօսեցան որպէս վասն Քրիստոսի՝ և վասն Մահմետայ, զայն ասեն որ Եսայի տեսանէր երկու

1. Լէպպէյք Լէպպէյք, Էյ ֆէյեա՛ս, لبيك لبيك اى فياض, Հրամայեա՛ հրամայեա ով Աստուած։

վիճակն Ռուբինի ։ Եւ զօրն Յունաց էր յԱրաբիա․ հարին զնոսա, և փախեաւ Թէոդորոս եղբայր կայսերն մազապուրծ ։ Եւ դարձան ինքեանք յԱրաբիա, բնակեցան ըստ ցեղից ցեղից, և ժողովեցան առ նոսա ամենայն մնացեալքն յորդւոցն Իսրայելի, և եղեն զօր մեծ ։ Եւ յղեն բանս առ կայսր, թողուլ զերկիրն զոր ետ Աստուած Աբրահամու․ և արար նոցա ընդդէմ պատասխանի, և գումարեաց զօրս եօթանասուն հազար ՚ի ձեռն ներքինւոյ մի հաւատարմի, և պատուիրեաց երթալ յԱրաբիա ՚ի վերայ Իսմայելի, ուր և սատակեցան իսկ․ և լցան մեծութեամբ բանակքն Մահմեդի ։

Եւ էր թիւս մեր վաթսուն և եօթն[1]․ և զի յաջողեաց նոցա խորան Մահմեդի, խնդրեն ՚ի նմանէ օրէնս, և նա զտեղի մեհենից օձիցն՝ զոր պաշտէին, կոչեաց Աւքայութա[2], որ է դուռն Աստուծոյ․ և կոչեաց զընակութիւն քաղաքին իւրոյ՝ տուն Աբրահամու ։ Եւ քանզի ՚ի զօրանալ քրիստոնէութեանն, ըզկուռս Դամասկոսի, զՄեմնա[3], որ նա ինքն է Հեփեստոս կաղ, տարեալ ընկեցին յանապատ, զոր գրեալ Տաճիկք տարան ՚ի մեհեանս օձիցն, և քուրմք օձիցն ոչ կամեցան անդ դնել, այլ հանեալ արտաքոյ աւարին տեղի միոյ ոտից ՚ի վերայ վիմի, և անդ եդին․ զոր գողացան Եթէովպացի վաճառականք վասն ոսկւոյն, զոր ձուլեցին Իսմայելացիքն․ և եղև պատերազմ սաստիկ ՚ի մէջ երկուց ազգացն, մինչև մոռացան ։ Զայնմանէ ասաց, թէ Աբրահամու ոտնահետն է, յորժամ եկն տեսանել զԻսմայէլ զորդի իւր․ և քանզի յորս էր Իսմայէլ, հարցանէ ցկինն նորա թէ Ո՞ւր է այր քո․ և նա ասէ․ Գնա՛, աղձատեալ ալևոր․ և ասէ Աբրահամ․ Յորժամ գայ ՚ի տուն, ասա ցայրն քո, փոխեա՛ զդրուան տանն քո ։ Իսկ յորժամ եկն Իսմայէլ և եառ զհոտ հօրն,

ափն Մեռեալ ծովու, ուր ցարդ նշմարին աւերակք նորին սակաւք ։

1․ Բ․ Օ․ վաթսուն և հինգ․ 616 ամ Տեառն, որ յառաջէ վեց ամօք քան զփախուստն և զիշխանութիւն Մահմէտի, յորմէ թուականին նորա սկիզբն, ՚ի 15 յուլիսի 622 ամին ։

2․ Էլ-Քէապէ الكعبا ։

3․ Ռեմանայ Դիք որ ՚ի Ս․ Գիրս յիշին՝ յոմանց արեգակն համարին, յայլոց Աստղիկ, և ՚ի բազմաց անծանօթ․ վասն որոյ կարծիս հեղինակիդ նշանակելի է առ հնախոյզս ։ Իսկ պատմութիւնդ ոչ գիտեմ քանի՛ հաւատոյ ունիցի ։

եհարց ցկինն. և նա ասաց զոր լուաւն. և խնդացեալ Խա-
մայելի՝ եհան զկինն, և այլ եւս մինչև ցեօթներորդ
կինն, որ մաղթեաց զԱբրահամ իջանել յիշէն, և
օծցէ զոտսն. և իջոյց ասէ զմի ոտն, և եդ 'ի վերայ
վիմին, և տեղի ետ վէմն ոտիցն. և զմի ոտնն ոչ իջոյց
'ի գրաստէն. զի երդուեալ էր Սառայի՝ թէ մի
իջաներ, երկուցեալ թէ լինի ընդ Հագարու: Զայս
առաս..եաց Մահմէտ: Նա հրամայեաց յամենայն
կողմանց անդ առնել զերկրպագութիւնն, և զվիմին
ասաց շուրջ գալ միտանի, և ասել Լաւյք, լաւյք. և
որպէս թէ պատասխանի ումեք առնել, Ե՛յ այ, աւա՛ս
աւա՛ս[1]. և անցեալ 'ի ձորն անապատն սպառնանեն, և ե-
լեալ 'ի գրաստ փախչին մինչև 'ի բլուրն Սաքայ, և թէ
'ի փախչելն հանդերձ անկանի կամ զուլամբի, ոչ ոք
իշխէ յետս հայել. և 'ի մէջ երկուց վիմացն ընթա-
նալով, զոր կոչեն Սաֆա և Մերուա, վիմէ 'ի վէմ եր-
թան եօթն անգամ անհանգիստ և քարինս ձգեն. և
Մահմէտ ասեն այսպէս արար և ուսոյց: Այլ միտանի
վազելն՝ վասն ատեահեալին է, և 'ի ձորն անապատն կո-
տորելն և փախչելն, ասեն թէ զոհ արար Մահմէտ. .
. . . ., զի տեսիլս ցուցցեն նմա, և երե-
ւեալ նմա՝ փախեաւ: Նա յերկու վիմանմիջին շրջելն և
քար ձգելն, լեալ են վէմք նոցա պաշտելիք, նախ քան ըզ-
կուռսն, և 'ի պաշտելն Մահմետի ըստ սովորութեանն,
շուն կատաղի եւ ընդդէմ նորա, և նա ձգեաց նմա քա-
րինս. և զնոյն հրամայեաց առնել: Նա օձք և սողունք՝
զի ոչ սպանանեն, զի պաշտելիք լեալ են նոցա, և շուն
կոտորելն այն է, որ ասեն թէ 'ի մեռանելն Մահմե-
տի չկամեցան թաղել, այլ ունելով թէ յառնէ երեք-
օրեայ, ...
և յորժամ իմացան՝ կոտորեցին զշունսն, և 'ի նոյն ամ
սեան հրամայեցին զնոյն առնել: Նա ուսոյց ասել մի է
Աստուած, և ոչ ոք է նմա ընկեր, և Մահմէտ ծա-
ռայ նորա: Նա որ ասեն հրէի միոյ բանիւ, թէ մար-
գարէքն խօսեցան որպէս վասն Քրիստոսի՝ և վասն
Մահմետայ, զայն ասեն որ Եսայի տեսանէր երկու

1. Լեպպէյ Լեպպէյ, Էյ Ֆեյէ..., لبيك لبيك اى فياض, Հրամայեա՛ հրամայեա ով Աստուած:

հեծելազօրն իւրեանց և ուղտուց։ Եւ յաւուր միում յանկարծակի . . . . անյայտ եղև Մահմետ. և յետ սակաւուց երևեալ, ասէ. Խաղաղութիւն ընդ ձեզ և ողորմութիւն Աստուծոյ և շնորհք։ Եւ նոցա զարմացեալ ասեն. Ուստի՞ գաս, և զի՞նչ է նոր ողջոյնդ, և զո՞ր Աստուծոյ շնորհքս բերես մեզ։ Եւ նա ասէ. Ես գտի Աստուած 'ի Մաքա, 'ի տուն հօր մերում Աբրահամու, և արարեաց զկամս իւր, և 'ի վաղիւն տարապելոց է մեզ օրէնս։ Եւ առեալ երինջ մի ծնեալ[1], և 'ի տեսիլ ժողովրդեան մեկնեաց յորթոյն . . . . և 'ի վաղիւն հրամայեաց արձակել, և ինքն հաւաքեալ զամենայն մարդ. և եկն կովն ընթեռլով և քրտնալով, և հերձեալ զամենայն խնդրէր զորթն. և հրամայեաց ածել զնա, և առեալ զթուղթն համբուրեաց և ասաց յԱստուծոյ եկեալ. վասն որոյ ցայսօր գրեալ են 'ի սկզբան զուրանին՝ Սուրաթ Ալ-բակարա[2], որ է կովու օրէնք։ Եւ հրամայէ հինգ անգամ կատարել աղօթս ըստ աւուրն, և փոխանակ փողոյն Իսրայելի՝ 'ի բարձանէ կանչել, վկայ առեալ՝ թէ Ալլ 'ի վերայ երկնից Աքպէր, աւետարանիչք. և Մոլլին[3] կոչեն զձայնողն, որ է հաւատարարիր, և զմաւան յականջն ածել, ասեն. թէ որ կամին և որ ակամայ՝ լսէ ականջօքն։ Եւ զՔրիստոս բանն Աստուծոյ, և հոգի կոչեաց։ Եւ դրախտելիք զոր ասեն թէ անէր, զլուսինն բերեալ 'ի վայր, ասեն, չորս կտոր անէր, և դարձեալ բոլորեալ յերկինս տարաքէր։

Նոյն նախ Վրաղըթ[4] էր իշխան Իսմայելի, և սորա գտեալ զՄահմետ՝ հաւանեցի նախս յամենայն բանս։

ԼԵ. Եւ յորժամ զօրացան նոքա, երկուցեալ Երուսաղեմայեցւոց, զխաչն տէրունի և զամենայն սպաս եկեղեցւոյն հաներ 'ի Նաւ, տարան 'ի Կոստանդնուպօլիս, և ինքեանք հնազանդեցան Իսմայելի, զի կայսրն

1. Նոր օր. նորածնունդ :

2. Սուրէթ-էլ-պագարէ سورة البقرة, Գոմէշին կամ Ցուլոց կովու. Խորագիր երկրորդ գլխոյ Ղուրանին, զոր ոմանք 'ի մեկնչաց համարին եղեալ վասն ճառելոյ 'ի համարս կզ–կթ զկովուն զոհագործութեանն ըստ մովսիսեան աւանդից :

3. Մոլլին, մունետիկ, منادى, Ձայնող :

4. Վառաղըթ իշխան Իսմայելացւոց թուի անհնարին կոչումն խալէթ անուան, զի այսպէս կոչէր առաջնորդ զօրուն Մահմետի՝ որ եհար զՅոյնս յԱնտէխ :

այլ ոչ կարաց զօր գումարել 'ի վերայ նոցա ։ Այլ նոքա բաժանեալ յերիս մասունս, մին յԱդրիպատաս, և մին 'ի Յոյնս, և միւսն 'ի Հայս, և եղև ամենեցուն յաղթել. և որք եկին 'ի Հայս ընդ Ասորեստան, և հասեալ 'ի Դուին առին զնա, և սպանին անթիւ. և գերեցին երեսուն և հինգ հազար անձինս 'ի ժամանակս իշխանութեան Թէոդորոսի Ռշտունւոյ, որ զկնի Դաւթի. և բիւր մի 'ի նոցանէ հարին զՊռոկոպոս[1] զօրագլուխն Յունաց, որ նստէր 'ի սահմանս Հայոց վեց բիւրու ։

Յորում յաւուրս մեռաւ Եզր, և յաջորդեաց զաթոռն Ներսէս եպիսկոպոս Տայոց, զկնի տասն ամին Եզրի. բայց յափշտակութիւն եղեալ վասն անհնարին կատարելոցն, խորհեցաւ փախչել, իբր ոչ բաւական մեծի աստիճանին ։ Այլ աղաչեցեալ 'ի բազմաց դադարէ. և հաւաքեալ զբազմութիւն զդիականցն թաղէր, և 'ի նմին տեղւոջ շինէր զհրդեհեալ վկայարանն սրբոյն Սարգսի ։ Շինէ տաճար սրբութեան և 'ի վերայ վիրապին, և արկանէ հիմն տաճարին մեծի յառաջարի յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, և դնէ 'ի ներքոյ չորից սեանցն զհասարակ նշխարս սրբոյն Գրիգորի, և զգլուխն 'ի գզրոցի եղեալ՝ պահէ 'ի պէտս բժշկութեան ախտաժետաց. անդ դնէ և զնշխարս սրբոյն Յիզտբուզտեայ, և զԴաւթի վկային[2]։ Այլ զսուրբ Գրիգորի նշխարսն ասեն 'ի Հայս բերել Գրիգորոյ Մամիկոնենոյ, 'ի գնալ նորա դեսպան 'ի Կոստանդնուպօլիս, տուեալ ցնա կին ոմն յաւագաց՝ որ ունէր առ իւր. և նորա գաղտ հանեալ 'ի ծով և անցեալ զայն բերէ անգիտակլի քաղաքին՝ զգանձն անանց մեծութեան. և զծնօտն տայ Աղուանից 'ի խնդրոյ Ջուանշիրի և քեռ իւրոյ՝ որ էր կին Գրիգորի[3]։

ԼԶ. Յայնմ ժամանակի կայսրն Կոստանդին դաւեալ 'ի մօրուէն Մարտինեայ դեղանօք, կացուցեալ զորդի իւր Հերակլիոն. և Վաղենտին զօրավարին տապանեալ զՄարտին և զՀերակլիոն, թագաւորեցուցանէ

1. Պռոկոպիոս ըստ Ղևոնդեայ երիցու պատմչի, որոյ զօրահանգիստ էր 'ի Կոգովիտ գաւառի ։

2. Նոր Օ. Վկային Դուինոյ ։

3. Ըստ հին պատմագրութեան յայտնութիւն նշխարաց Լուսաւորչի 'ի Կոստանդնուպօլիս երկերիւր ամաւ յետոյ եղև ։

զԿոստանդ՝ որդի Կոստանդեայ. և զի ապստամբեալ էր Արագոտկոց, աղաչէ վասն նորա Հայրապետն Եփրեմ, և գնէ զնա կիւրապաղատ Հայոց. որ և յառաջնուլ զիշխանութիւնն մեռաւ, և թաղեցաւ 'ի Դարօնս առ հօր իւրում քաջին Սմբատայ։ Իսկ գնեն ըզՍմբատ 'ի պատիւ հօրն. և Թէոդորոս Ռշտունի էր զօրավար։ Բայց Մահմէտ քսան ամ կալեալ զիշխանութիւնն .... և զկնի նորա առին զիշխանութիւնն Օմար և Ամր [1] և Բուբաքր [2], և սպանին զՅազկերտ Թոռն Խոսրովու, և բարձին զԹագաւորութիւնն Պարսից, որ տևեաց ամս չորեքհարիւր ութսուն և մի. և զկնի նոցա առ զիշխանութիւնն Մաւի։ Իսկ Կոստանդիանոս Թոռն Հերակլեայ, ընկէնու զԹէոդորոս յիշխանութենէ, և հրամայէ զօրավարին Կիլիկիոյ եղանել ընդդէմ Մաւեայ. և Վարդ որդի Թէոդորոսի նենգ գործեաց զօրացն Յունաց՝ կտրելով զխելս կամրջացն 'ի վերայ Եփրատու 'ի փախչելն Յունաց։ Իսկ կացոյց Մաւի իշխան Հայոց զԳրիգոր Մամիկոնեան, և ետ հարկս Հայոց հինգ հարիւր դահեկան [3]։ Ոմանք ասեն 'ի Թորդանայ բերեալ Գրիգորի զբռնավանդակ նշխարս Լուսաւորչին. և եկեալ Ներսէհ հրամանաւ Արագորդատայ Նջուանից իշխանի, և խնդրեալ զծնօտ Լուսաւորչին, տարեալ եդ 'ի Գողխոյ վանս կոչեցեալ տեղւոջ [4]։

Իսկ զի 'ի հարկէ հնազանդեցան Հայք Հագարացւոց, եղանէ բարկութեամբ կայսրն 'ի Հայս, և Եփրեմ կաթողիկոս աղերսելով տանի իջուցանէ 'ի Դունին 'ի կաթողիկոսարանին, և հաղորդին 'ի միասին կայսրն և կաթողիկոսն, և կան ութ օր 'ի խորհրդեանն ըստ Յունաց սովորութեան, և քարոզեցին զժողովն Քաղկեդոնի. և ոմն եպիսկոպոս 'ի վայր իջեալ 'ի բեմէն՝

1. Նոր օրինակք գնեն Օթման։

2. Ըստ կարգի յաջորդք Մահմետի են Էպուպէքր, Օմար, Օթման, Ալի, Միւավիէ։

3. Հարկդ Հայոց ԾԶ դահեկան, զոր նախ յիշէ Ղևոնդ պատմիչ, եթէ սոյդ է Թիւդ, Թեթև ինչ է, որպէս և երէ դահեկանն, եթէ բիւզանդեան ոսկի, եթէ սասանեան, և եթէ արաբիկ դինար՝ որ արժէր 12 կամ 13 ֆրանգ. Թէպէտ և բազմաց կարծիք են թէ Աբդլմելիք ամիրապետ նախ եհատ դրամ արաբայի, այլ դասու և Միւավեայ դրամ։

4. Տես Ծան 3. յէջ 67. և յէջ 41. 'ի Ծան։

եմուտ 'ի մէջ ամբոխին . և զկնի հարցեալ կայսերն ցեպիսկոպոսն, թէ Ընդէ՞ր ոչ հաղորդեցար ընդ քում պատրիարգին, նա ասէ . Դա իսկ եղև պատճառ զի յառաջ քան զերկուս ամս ժողով արար, և նզովեաց զամենայն հերձուածողս, և առաւել ևս զժողովն Քաղկեդոնի ։ Եւ մեղադրեաց յոյժ թագաւորն վասն նենգութեան նորա, և ապա հաղորդեցաւ և եպիսկոպոսն, և օրհնեաց զթագաւորն և թագաւորն զնա ։ Եւ 'ի գնալ թագաւորին երկուցեալ՝ Եզրաս յՌշտունեաց տեառնէն, գնայ 'ի Տայս . և զկնի վեց ամի դարձալուեալ զմահն Թէոդորոսի . և շինէ իւր կայս առընթեր մեծ եկեղեցւոյն, և կացուցանէ ամբոխութիւնս երգումարդոց, ըստ օրինի քաղաքականութեան, և ածէ ջուր 'ի Ռաստախ գետոյ, և տնկէ անտառս և այգիս ։ Եա մեծ ժողովով առնէր զտօն վարդավառին, և ութհարց փոխեցին, և ոչ կարացին առնուլ զմիմեանցն . ապա հրամայեաց ընտրել զարժանն և զայն միայն ուսանել, զոր և արար 'ի ձեռն սրբոյն Նարսեհի, մանկանուն Ջոն կոչեցելոյ . որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ Դպրավանքն կոչի, 'ի գաւառին Շնոյ[1] . որում ասեն թէ եօթն անգամ ետես զՔրիստոս սքանչելի համարձակութեամբ . վասն որոյ Ջոնընտիր կոչի շարականս՝ որ այժմ պաշտի յեկեղեցիս մեր ։

Եւ մինչ էր Եզրաս 'ի Տայս, Թէոդորոս Ռշտունի շինեաց զկղզին Աղթամարու ։ Ի Դպրավանից տարան զխաչն, որ յանուն սուրբ Աստուածածնին, որ արդ Վարձիոյ[2] կոչի, յայնժամ Ջոնեանց կոչիւր . և տարաւ զնա Սարգիս Ջոնեանց 'ի գաղութ՝ յերեսաց այլազգեաց, ուր արար սքանչելիս ձեռօք Տիմոթ վարդապետի, զկնի Դեմետրեայ արքայի Վրաց՝ յուրկու-

1 . Անուոյ գաւառ Շիրակ է ։

2 . Վարձիա ասեն 'ի սահմանս այժմեան Ախալքալաքի, որեն կողմանք Ջաւախաց գաւառի Գուգարաց, զոր Վիրք անուանէին յայնմ ժամանակի, և յանուան նորին կոչի վիճակն Վարձունիք կամ Վարձառունիք ։ Ժամանակ սքանչելեացդ անյայտ է . Գրոսէ ('ի Վրաց պատմութեան . Ա . 259) համարի զԴեմետրէ եղբայր Սանփանանի Վրաց կիւրապաղատի մերձաւորի ժամանակաց Ներսիսի կաթուղիկոսի ։ Յառաջ քան զհեղինակս մեր Թագաւոր Վրաց Դեմետր անուն մի ոք եկաց 'ի ԺԲ դարու ։ Իսկ Տիմոթէոս անուն վարդապետ ոմն մերինիչ Արարածոց զրոց յԺԷ սա. մեզ յիշէ Ժ դարու ։

թենէ բժշկեալ[1], վասն որոյ և առին 'ի Հայոց. և է որդւոյն Սանատրոյ օրհնեալ, և կամ Բագարատի որդւոյ Ճանխն, և անուն դիր հայերէն յաջ թեն ։

Վախճանեալ Ներսիսի մեծի պատրիարգի, Թաղի յիւրում ձեռնակերտին[2], և առնու զաթոռն Անաստաս, մենեկայեան Ներսիսի որ էր յԱկոռւոյ, որ նորին հրամանաւ շինէր զսուրբ Գրիգորն, մինչ էր նա 'ի Տայս ։ Յաւուրս սորա շինեաց Գրիգոր Մամիկոնեան զկաթուղիկէն Արճոյ, և զվանքն Նշխլավարդայ. և Անաստաս շինէ զեկեղեցին Ակոռւոյ, եղբայրանոց յօրինեալ և հիւրանոց[3]։ Առ Գրիգոր իշխանն եկն Մուրհան պատրիկ յազգէ Թագաւորաց, և խնդրեաց զՔրիստոս, և ետ զինքն մկրտել Անաստասայ, եղեալ ինքն նմա կնքահայր. և կոչեաց զնա յաւազանէն Դաւիթ յանուն հօր իւրոյ[4], և ետ նմա զՋաւգ 'ի Կոտայս ։

Յայնմ ժամանակի էր Անանիա Շիրակունի, որ առեալ հրաման յԱնաստասայ՝ յօրինէ տոմար հանապազորդ[5]. որ մինչ խորհէր պատրիարգն ժողովով հաստատել՝ կատարի, և յաջորդէ զնա Իսրայէլ՝ զկնի վեց ամ պաշտելոյն Անաստասայ ։ Յաւուրս սորա զԲաստաբաս ամին զօրագլուխ Տաճկաց՝ որ 'ի Հայս, վանեալ հալածէ Ներսեհ իշխանն Սրաց։ Իսրայէլ կեցեալ յաթոռն ամս տասն վախճանի, և առնու զքօղն սուրբն Սահակ, որ 'ի Ձորոփոր յԱրքունեացն։ Ի յեօթն ամին սորա՝ արշաւեցին Խազիրք 'ի Հայս, և սպանին զԳրիգոր իշխանն. և գերեցին զհնարաւորն իւրեանց ։ Եւ առնու զիշխանութիւնն Աշոտ Բագրատունի՝ որդի Սմբատայ ։

Լէ. Իսկ Մաւի իշխանն Իսմայելի խորհեցաւ բառնալ զթագաւորութիւնն Յունաց, որպէս և զՊարսիցն, և կազմեաց երեք հարիւր նաւ մեծ, և յամէն նաւ հազար այր. և հազար նաւ փոքր, և յամէն նաւ հարիւր այր. և արձակեաց զնոսա ընդ ծովն. և ինքն ընդ ցա-

1. Հին Օ. տառաջ արտաքեալ անե-նեալ ։

2. Այլ օր. 'ի բերան վիրապին ։

3. Ակոռւոյ եկեղեցին և վանքն շինեալ 'ի կաթողիկոսէն, կործանեցաւ 'ի մեծի փլածին Մասեաց յամի 1840 ։

4. Դաւիթ նահատակեալ 'ի Դուին կոչեցաւ Ս. Դաւիթ Դունեցի ։

5. Այսինքն տոմար անշարժ ըստ աւուրց ամսոց յարմարեալ, որ չէառ երբէք հաստատութիւն 'ի Հայս քաղաքօրէն վարմանց ։

մաքն հասանէ 'ի Քաղկեդոն. և կորեան ամենայն նաւքն, և ինքն փախեաւ 'ի գիշերի և զերծաւ, և մեռաւ յԱպարիս: Իսկ սա զիշխանութիւնն Մրուան որդի իւր, և առաքեաց ոստիկան 'ի Հայս զՄահմետ ոմն, որ աւերեաց զՍևան կղզի, և գերեաց զորս 'ի նմա. և խաբէութեամբ կոտորեաց զսուրբ Գրիգոր, ծառայ մի սպանեալ և ընկեցեալ 'ի խորափիտ մի. և այս խնդրեալ և գտեալ՝ վրէժխնդիրք լինէին, ծայրակոյտ արարեալ զկրօնաւորսն, և քառասուն այր ընփայտէ կախեալ: Իսկ գնացեալ Մահմետի, այլ ոստիկան առաքէ 'ի Հայս՝ Աբդլա անուն, որ կամեցաւ բառնալ զազատագունդն Հայոց, և զՍահակ կաթուղիկոս կապեալ առաքէ 'ի Դամասկոս, և զիշխանն Հայոց զՍմբատ. և զսուրբն Դաւիթ խաչէ 'ի փայտի. և մնացեալ իշխանքն Հայոց, Սմբատ և Աշոտ և Վարդ, կամեցան փախչել 'ի Յոյնս. որոց հետամուտ եղեալ Իսմայելացիք հինգ հազար, հասին 'ի Վարդանակերտ և կռուեցան[1] և սրախողխող եղեն առ հասարակ յիշխանացն մերոց, օգնութեամբն Քրիստոսի, զորոց զունչսն հատեալ առաքէ առ կայսր, և առնու ընկիւրապաղատութիւնն զկնի Աշոտոյ, որ շինեաց զԴարօնից[2] եկեղեցին յանուն փրկչական պատկերին, զոր եբեր որդի նորա յարևմտից, մասամբ. և 'ի նաւակատիսն երգեաց Օրոս բան պատկերին: Իսկ զնա փոխէ Սմբատ Բագրատունի, և գնացեալ 'ի Տայս ամրանայ 'ի Թուխարս[3]: Իսկ լուեալ զայս Աբդլմելիք, հրամայէ Մահմետի ելանել 'ի Հայս, որ էր զօրավար նորա. զոր լուեալ Սահակայ 'ի կապանսն՝ գրէ աղաչանս, զի հրամայեսցէ նմա Մահմետ առ ինքն գնալ. որ և հասեալ 'ի Խառան և հիւանդացեալ, գրէ առ նա աղաչանօք թողուլ զոր արարին ընդ նոսա Հայք. զոր ընթերցեալ Մահմետ զգիրն Սահակայ, շիջոյց ընբարկութիւնն իւր, և ոչ եկն չարութեամբ յաշ-

1. Վարդանակերտի կռիւն յեղեր Երասխայ եզր յամի 702, և հռչակեցաւ յոյժ կոտորածիւ Արաբացւոց, մինչև յառակ և յանէծս կարգել նոցա զօրն զայն:

2. Դարօնից բերդ ըստ ոմանց 'ի Բասեն, հաւանագոյն է լինել 'ի Կողովիտ, յայժմեանս Բայազիտ:

3. Թուխարք կամ Թուղարք բերդ, այժմ անծանօթ, թուի 'ի կողմանս այժմեան Շաւշէթի:

դպրութիւնս ։ Որ և առաջ ժողովել 'ի Մանազկերտ Հայոց և Ասորւոց, և սրբեաց զհաւատս 'ի մարգադաւան աղանդոյն՝ յԱպղրի խոտորմանէն[1] ։

Յայնմ ժամանակի գրեաց Ումար առ Լեւոն կայսր շատ ինչ բանս, և զայն ևս, թէ լուեալ է մեր թէ երկոտասան և երկու բաժին են քրիստոնեայք ։ Նա գրեաց պատասխանի թէ երկոտասան են. Յոյնք, Հոռոմք, Արաբէլացիք, Եգիպտացիք, Եթէովպացիք, Հնդիկք, Ասորիք, Հայք, Սարակինոսք, Պարսք, Աղուանք, Վիրք ։ Իսկ դուք, ասէ, ընդէ՞ր կոչիք ՙՌուզի, Սաբրի, Թուռաբի, Նսարի, Մուրջի, Ռաֆզի, անուանեալ Ջ Հզի, որ ուրանան զէութիւնն Աստուծոյ և զյարութիւնն, և զասացեալ քո մարգարէին Հարիրի. և այն երկու. մին ասէ զձեզ, և մին ոչ է, խոստովանէր[2]. և զձեր գրեանն գրեցին Ումար և Աբութուրաբ և Սալման պարսիկ, զոր Հաջաջ ազգապետն Պարսից շրջել ջանաց ։ Բայց մերս նոյն է, զի 'ի սուրբ Հոգւոյն է. և 'ի գերութեանն ամենայն գրեանն[3] ոչ կորեան, այլ մնացին առ ցրուեալսն, և յորժամ Եզր գրեաց զբովանդակն, միաբան գտան հնոյն, և է ըստ ալփաբետացն համարոյ, թէպէտ հինգն կրկնի, ոչ առանց մեծի խորհրդոյ ։

Իսկ սուրբ պատրիարքն Յոհաննէս՝ եհան յաշխարհէս Հայոց զտարածեալ Յոյնն յամենայն տեղիս, հրամանաւ Ումարայ, և զիշխանսն դեսպան արձակեալ 'ի Լեւոնէ Սաիդ անուն առ Յոհան, ասելով, թէ ընդէ՞ր առնես զչար բանդ զայդ. և հիւանդացաւ իշխանն և ածեալ յոլով բժիշկս՝ չկարացին օգնել և մերձեցաւ 'ի մահ. և ձեռն եդեալ սուրբն Յոհան՝ առժամայն ողջացաւ. և տեսեալ զսքանչելիսն հաւատաց 'ի մեր ուղղափառութիւնն, և ոչ ևս դարձաւ 'ի Յոյնս(!). եղև կրօնաւոր և ճգնեցաւ ամս հնգետասան յայրին, որ Հռոմ-այրն կոչեցաւ անուամբ նորա. և

1. Ոչ է Յովհաննու Իմաստասիրի արարեալ, այլ Տեկորեցւոյ ուրումն Յովհաննու այդպիսի ինչ ։

2. Հին Օ. Եւ այն երկոտասանք ըն-ծեղ. և ոչ մին ոչ է խոստովանէր ։

3. Այսինքն հին կտակարանքն առ գերութեամբն Հրէից. զորս ոմանք քսանեւեօթն համարին, այլք քսան և երկու, ըստ այլ և այլ կարծեաց Թուոյ ալփաբետաց Եբրայեցւոց ։

զխաչն որ կայ՝ իշխանն առ ինքն ունէր 'ի գանձ 'ի Հո-ռոմոց, և անդ մնաց[1]: Յոհան զկնի մետասան ամաց կատարի, և յաջորդէ զաթոռն Դաւիթ Արամոնեցի յԱրամոնից գեղջէ, որ լեալ էր միշտ 'ի տան կաթողի-կոսարանին յաւուրց անտի Տրդատայ. ուր շինեաց եկե-ղեցի, անդ ամփոփել զաւուրս կենաց իւրոց զամս ե-րեքտասան, նստեալ 'ի . . . Տաճկաց որ 'ի Դունին: Իսկ զսա յաջորդէ Տրդատ՝ յՕթմուս գեղջէն, այր լաւ և առաքինի. որ եղև 'ի սատրելոյ աթոռոյ նորա խաղա-ղութիւն, զամս քսան և երկու:

ԼԹ. Իսկ զՄսլիմ փոխէ Եզիտ .., որ զխաչ և զպատ-կեր եբարձ յերկրէ. և զխոզն սպանանէր, մինչ խեղ-դեցաւ. և եկաց յետ նորա Հեշմ, որ առաքեաց զեղ-բայր իւր զՄսլիմ մինչև ցԲիւթանիա եօթն բիւր հե-ծելով, և միաբանգամ դարձեալ զնոյն և ծախեալ զզօ-րսն 'ի զօրութենէ Քրիստոսի խաչին. բայց միայն յի-ւում այր մնաց. և կայսր արձակեաց զՄսլիմ, պատմել զփառս Աստուծոյ:

Արձակէ Հեշմ զՄրուան որդի Մահմետի 'ի Հայս, որ եկեալ կացոյց զԱշոտ Բագրատունի կիւրապաղատ, և կամ պատրիկ անել. և մախացին նմա Սմբատ և Դաւիթ և Գրիգոր Մամիկոնեանք: Իսկ գնացեալ Մրուանայ 'ի Վարաչան քաղաքն Հոնաց, և դարձու-ցանէ յաղթութեամբ: Զկնի Հեշմայ նստաւ Վլիթ զաղ-բարարծ, որ և հրամանաւ կուռայիցն[2] սպանաւ, և ե-դաւ Սուլիման, և սպան զնա Մրուան, և ինքն տի-րեաց. և տայրն Հայոց զօրուն ամի ամի հարիւր հա-զար դահեկան խաճիթայս[3]: Իսկ էառ Մրուան զԴա-մասկոս. և խայտառակեաց զնոսա, զի կապէր զմարդ 'ի չորս ցիցս և զերեսն կաշին հանել տայր. 'ի վերայ ամբարշտութեան նոցա և սպանութեան և ցանկու-թեան անառակութեան. յԱստուծոյ անկն ոչ ունէին պատուհասի[4]:

1. Հին Օ. յաւելու. Այսպէս զգաւոյ, ... զոր ընկալ՝ Թէ խաչն՝ ... Զնոյն ասացեալ է և վասն Վլատիրոյ երկրացն, բառ լսոյ լինել, այլայլեալ:

2. Կուռս, Քուռս قرآ, ընթերցուած մահմետականաց օրինաց:

Սպանեալ է Վալիտ Բ, յամի Տեառն 744:

3. Խածիթայս նշանակէ զհասոյթ զօ-րականին, այլ ոչ զխօսեալ մաքսէ ատուղագրանի:

4. Հինն. Յաւելու՝ վերջնոցս, 'ի վե-րայ երից և չորից ամբարշտութեանց նոցա,

Ի այսու ժամանակաւ ապստամբութիւն խորհեցան իշխանքն Հայոց. և ոչ կամեցան սպասաւորել Աշոտոյ. և կալեալ կուրացուցին զնա Մամիկոնեանքն Գրիգոր և Դաւիթ. սա է նախնի Թագաւորացն Հայոց և Վրաց՝ Աշոտն: Ելանեն ապա երկու Աբասեանքն, որդիք Հեշմայ, և երկու ամ պատերազմէին ընդ Մրուանայ կոտորմամբ սրոյ յայժ յայժ. որ ՚ի միում նուագի անկան ՚ի զօրուէն երեք հարիւր հազար, և սպանաւ Մրուան, և տիրեցին Աբասեանքն[1], որ և ՚ի մեռելոցն պահանջէին հարկս. և առաքեցին ՚ի Հայս զՅեզիտ՝ զատն նեղիչ, և ապա զԲաքր, և ապա զՀասան կատաղի. ընդ որ ձանձրացեալ Մուշեղ Մամիկոնեան՝ ապստամբեալ սպան յԻսմայելէ երկերիւր այր, և ապա չորեք հազար. և ապա խաբեալք ՚ի մենակեցէ միոջէ, որ տեսիլս և երազս սուտ պատմէր, և ասէր թէ կատարեալ են ժամանակքն Իսմայելի, ժողովեցան հինգ հազարք, որոց գլխաւորքն՝ Մուշեղ և Սմբատ, որք մարտեան ընդ երեսուն հազարաց, և մեռան երեք հազարքն և Մուշեղ և Սմբատ[2]:

Խ. Իսկ զկնի Տրդատայ միւս այլ Տրդատ յաջորդէ զսուրբ աթոռն՝ ամս երիս. ապա Սիոն եպիսկոպոս Աղձնեաց, այր սուրբ և սքանչելի, որ զյորդառատ աղբիւրն ցամաքեալ առ ստորոտով Սիմն կոչեցեալ լերինն զաւազանաւ հարեալ բխեցոյց. որ և զկնի ութ ամի կատարի, և առնու զաթոռն տէր Եսայի յԵղիպատրուշոյ[3]. զոր ասեն թէ մայրն աղքատութեամբ էր սնուցեալ, բացօթեայ, մուրով[4], ջրահար ՚ի ձմեռանի և արևակէզ յամառանի. զոր ասեն թէ ՚ի սաստելն ոմանց ՚ի դրան հայրապետանոցին, ասաց մայրն. Ո՞չ գիտէք թէ պատրիարգ սնուցանեմ զորդիս իմ. որպէս և եղև իսկ, նախ եպիսկոպոս և ապա պատրիարգ, ՚ի շնորհացն Աստուծոյ. որ զկնի երեքտասան ամի կատարի. և յաջորդէ զաթոռն Ստեփաննոս ամս երկու:

[illegible]
[illegible]
[illegible]

1. Ակնարկէ ՚ի մեծ պատերազմին՝ որով Աբասեանքն բարձին զՈւմմայեանն խալիֆայս:

2. Պատերազմս և կոտորած Հայոց եղև ՚ի կողմանս Արծիշու և Բագրևանդայ, յամի Տեառն 775:

3. Եղիպատրուշ գեօղ Նիգ գաւառի, այժմ մերձակ Աշտարակու:

4. Հինն. մուրացկանութեամբ:

զխուցն որ կայ՝ իշխանանն առ ինքն ունէր 'ի գաւթն 'ի ժո-ղովոյ, և անդ մնայ[1]: Յորժամ զինի մեռուցանն ամենայ կատարի, և յաղօթողէ զօրութեան Պաւլոս Առաքելոյն յԱ'րամենից գնայցէ, որ լեալ էր մերա 'ի տան կաթողի-կոսարանին յաւուրց անտի Տրդատայ. ուր շինեալ եկե-ղեցի, անդ ամփոփել զաւուրս կենաց իւրոց զամն ե-րեքտասան, ննջեաց 'ի... Տամնկաց որ 'ի Պաւլոն: Նա զառ յաղօթողէ Տրդատ՝ յՕթմնու գնացէն, այլ լաւ և առաւելնի. որ եղև 'ի սաղմոսից աղօթից նորա խաղա-ղութիւն, զամն քսան և երկու:

ԼԹ. Իսկ զՄշակոր փոխէ Խոսրով —, որ զխաղ և զաղա-կէր եղբայր յեղյեղէ. և զխորըն ատրամանէր, մինչ խեղ-գեցաւ. և եկաց յետ նորա Վրթանէս, որ առաքեաց զեղ-բայրս իւր զՄ'սլիմ մինչև զԱ'կսթանիս եօթն բերկ հե-ծեալ, և մեծամեծաց զաւրաւուղ զնոց և ծախատաց լի-նէ 'ի զօրութենէ Խ'ոխատան խաղչն. բայց մերոյն յի-տան այլ մնայ. և կայրդ արձակեաց զՄ'ղեղ, պատմել զխատա Ղ'ատուծոյ:

Իւրանէ Վրթանէս զՄ'րուան որդի Մ'ահմետի 'ի Վրայս, որ եկեալ կայցդ զՄ'ւար Լաշարատանի կեսարացւոց, և կամ աղօտքէ ատել. և մնացեալ նոր Մ'սբատ և Պաւլոս և Պերկեդ մամիկոնեանք: Նա գնացեալ Մ'րուանոյ 'ի Վ սպառման քաղաքն Վրմանց, և զօրձա յաղթութեամբ: Օ'կի Վրթանէս Նաւասար Վ լիթ զաղ-բաքարծ, որ և Հրամանաւ կոսսայցն[2] սպանաւ, և ե-գաւ Մ'ուշեանն, և սպան զնա Մ'րուան, և ինքն տի-րեաց. և տայքն Վրայոց զօրուն ամի ամի հարկիւր հա-զար զահեկան խանճիթայն[3]: Նա էառ Մ'րուան զՊաւ-մանկոս. և խայտառակեաց զնոսա, զի կապէր զմարդ 'ի չորս ցիցս և զերեւսն կաշին հանել տայր. 'ի վերայ ամբարշտութեան նոցա և սպանութեան և ցանկու-թեան անառակութեան. յՂ'ատուծոյ աւն ոչ ունէին պատուհասի[4]:

1. Հին Օ. յաւելու. Աշոտ... [illegible]

2. [illegible]

Սպանեալ է Վալիտ Բ, յամի Տեառն 744:

3. Խալիֆին նշանակէ զհաւր զօ-րավարին, այլ ոչ գիտեմ որպէս ստուգաբանի:

4. Հինն. Տոլէր [illegible]

...ութիւն խորհեցան
...պատրիկն Աշոտ . և
...նեանքն Գրիգոր և
...ցն Հայոց և Վրաց՝
...շխայքն , որդիք Հեչ
...ընդ Սրուանայ կո-
...ում Նուագի անկան
...և սպանաւ Սրուան ,
...ուելոցն պահանջէին
...լիտ՝ դառն նեղիչ , և
...տաղի . ընդ որ դառ-
...ապստամբեալ սպան
...ա չորեք հազար . և
...է , որ տեսիլս և ե-
...է կատարեալ են ժա-
...հինգ հազարք , որոց
...րք մարտեան ընդ ե-
...ք հազարքն և Սու-

...յլ Տրդատ յաջորդէ
...ա Սիոն եպիսկոպոս
..., որ զյորդառատ աղ-
...ին կոչեցեալ լերինն
...որ և զկնի ութ ամի
...ր Եսայի յԵղիպա-
...աղքատութեամբ էր
..., ցրտահար 'ի ձմե-
...որ ասէն թէ 'ի սաս-
...նոցին , ասաց մայրն .
...նեմ զտղայս իմ . որ-
...և ապա պատրիարգ ,
...րեքտասան ամի կա-
...եփանոս ամն երկու :

Պատերազմիս և կոտորած
եղև 'ի կողմանս Արճիշու և
...անդայ , յամի Տեառն 775 :
Եղիպատրուշ գեօղ Նիգ գա-
...այժմ վիճակ Ապարանու :
Հինն . ծուրախանութեամբ :

զխաչն որ կայ՝ իշխանն առ ինքն ունէր 'ի գալն 'ի Հո-
ռոմոց, և անդ մնաց[1]։ Յոհան զկնի մեռանելոյն ամաց
կատարի, և յաջորդէ զաթոռն Դաւիթ Արամոնեցի
յԱրամոնից գեղջէ, որ լեալ էր միշտ 'ի տան կաթողի-
կոսարանին յաւուրց անտի Տրդատայ. ուր շինեաց եկե-
ղեցի, անդ աճեցեալ զաւուրս կենաց իւրոց զամս ե-
րեքտասան, ննջեաց 'ի ... Տաճկաց որ 'ի Դուին։ Եւ
զսա յաջորդէ Տրդատ՝ յՕթմուս գեղջէն, այր լաւ և
առաքինի. որ եղև 'ի սպրդելոյ ազօթից նորա խաղա-
ղութիւն, զամս քսան և երկու։

ԼԹ. Իսկ զՄսլմար փոխէ Մրվան .., որ զխաչ և զպատ-
կեր եբարձ յերկրէ. և զխաղն սպանանէր, մինչ խեղ-
դեցաւ. և եկաց յետ նորա Հեշմ, որ առաքեաց զեղ-
բայր իւր զՄսլիմ մինչև ցԽուժանիս եօթն բիւր հե-
ծելով, և միաբանեալ դարձեալ գնաց և ծովացոյզ լի-
նի 'ի զօրութենէ Քրիստոսի խաչին. բայց միայն յի-
սուն այր մնաց. և կայսր արձակեաց զՄսլիմ, պատմել
զփառս Քրիստոսի։

Արձակէ Հեշմ զՄրուան որդի Մահմետի 'ի Հայս,
որ եկեալ կացոյց զԱշոտ Բագրատունի կիւրապաղատ,
և կամ պատրիկ ասել. և մախացին նմա Սմբատ և
Դաւիթ և Գրիգոր Մամիկոնեանք։ Եւ գնացեալ
Մրուանայ 'ի Կարաչան քաղաքն Հոնաց, և դարձաւ
յաղթութեամբ։ Զկնի Հեշմայ նստաւ Վլիթ զաղ-
բարարծ, որ և հրամանաւ կուռայից[2] սպանաւ, և ե-
դաւ Սուլիման, և սպան զնա Մրուան, և ինքն տի-
րեաց. և տային Հայոց զօրուն ամի ամի հարիւր հա-
զար դահեկան խածիթայս[3]։ Եւ էառ Մրուան զԴա-
մասկոս. և խայտառակեաց զնոսա, զի կապէր զմարդ 'ի
չորս ցիցս և զերեսին կաշին հանեալ տայր. 'ի վերայ
ամբարշտութեան նոցա և սպանութեան և ցանկու-
թեան անառակութեան. յՔրիստոսի ակն ոչ ունէին
ապատուհասի[4]։

1. Հին Օ. յաւելու. Այսպէս գրեալ, ի գրոց [illegible]՝ [illegible]՝ [illegible]։ Զնոյն ասելի է և վասն Վարագայ խաչին, բայց լոյս լինել, այլայլեալ։

2. Կուռայ, Քուռայ قرّاء, ընթերցողք մահմետական օրինաց։ Սպանեալ է Վալիթ Բ, յամի Տեառն 744։

3. Խածիթայ նշանակէ զհարկ զօրականին, այլ ոչ գիտեմ ճշդեալ ստուգաբանել։

4. Հինն. [illegible], 'ի վերայ երից և չորից ամբարշտութեանց նոցա,

Օ այսու ժամանակաւ ապստամբութիւն խորհեցան իշխանքն Հայոց. և ոչ կամեցան պատուիրին Աշոտոյ. և կալեալ կուրացուցին զնա մամիկոնեանքն Գրիգոր և Դաւիթ. սա է նախնի թագաւորացն Հայոց և Սմբատ՝ Աշոտն : Նշանեն ապա երկու Աբդլլայքն, որդիք Հեշ-մայ, և երկու ամ պատերազմին ընդ Մրուանայ կոտորմամբ սրոյ յոյժ յոյժ. որ 'ի միում նուագի անկան 'ի զօրուէն երեք հարիւր հազար, և սպանաւ Մրուան, և տիրեցին Աբդլլայքն [1], որ և 'ի մեռելոցն պահանջէին հարկս. և առաքեցին 'ի Հայս զՍալիհ՝ զասն նեղիչ, և ապա զԲաքր, և ապա զՀասան կատաղի. ընդ որ զառանացեալ Մուշեղ Մամիկոնեան՝ ապստամբեալ սպան յԻսմայելէ երկերիւր այր, և ապա չորեք հազար. և ապա խառնեալք 'ի մենադանէ միոջէ, որ տեսիլս և երազս սուտս պատմէր, և ասէր թէ կատարեալ են ժամանակքն Իսմայելի, ժողովեցան հինգ հազարք, որոց գլխաւորքն՝ Մուշեղ և Սմբատ, որք մարտեան ընդ երեսուն հազարաց, և մեռան երեք հազարքն և Մուշեղ և Սմբատ [2]:

Խ. Իսկ զկնի Տրդատայ միւս այլ Տրդատ յաջորդէ զսուրբ աթոռն՝ ամս երիս. ապա Սիոն եպիսկոպոս Աղձնեաց, այր սուրբ և սքանչելի, որ զյորդառատ աղբիւրն ցամաքեալ առ ստորոտով Սիմն կոչեցեալ լերինն զաւազանաւ հարեալ բխեցոյց. որ և զկնի ութ ամի կատարի, և առնու զաթոռն տէր Եսայի յԵղիպատրուշոյ [3]. զոր ասեն թէ մայրն աղքատութեամբ էր սնուցեալ, բացօթեայ, մուրով [4], ցրտահար 'ի ձմերանի և արևակէզ յամարանի. զոր ասեն թէ 'ի տատելն ումանց 'ի դրան հայրապետանոցին, առաց մայրն. Ո՞չ գիտէք թէ պատրիարգ սնուցանեմ զորդւոյս իմ. որպէս և եղեն իսկ, նախ եպիսկոպոս և ապա պատրիարգ, 'ի շնորհացն Աստուծոյ. որ զկնի երեքտասան ամի կատարի. և յաջորդէ զաթոռն Ստեփանոս ամս երկու :

որ է ապստամբութեան և ընդէմ դաւաճանութեան և հեշտ դաւաճանութեան. և բարբառոյն յԱստուծոյ ոչ առնէին անսի պատուհասի :

1. Անհնարին 'ի մեծ պատերազմին՝ որով Աբդլլայեանքն բարձին զՈւմմիատեան խալիֆայս :

2. Պատերազմս և կոտորած Հայոց եղև 'ի կողմանս Արճիշու և Բագրևանդայ, յամի Տեառն 775 :

3. Եղիպատրուշ գեօղ Նիգ գաւառի, այժմ վիճակ Աշտարակու :

4. Հինն. մուրացկանութեամբ :

Այս ասաց Յոբ ամիսս մեզ. յորում աւուրս 'ի գետոյն Նազրեանոց մեծան ամենեցէն զարդուց եկեղեցւոյն զըր-պարտեալ յատտիկանէն սպանման քաղաքուն այր. և տեղին յորով գանձ։ Իսկ զկնի Յոբայ Սողոմոն յաջոր-դէ զաթոռն, որ էր 'ի Պռանոյ, առաջնորդ սուրբ ուխ-տին Մաքենոցաց. որոյ երթեալ 'ի գաւառն Շիրա-կայ 'ի գետոյն Ոքեոկ, մտեալ 'ի խուց ճգնի յայժ, ուս-տի հանեալ տանէին յաթոռն. զոր տեսեալ յայժ ներ-գևեալ 'ի ճգնութեանցն՝ ասէն. Յո՞ երթաս. ասէ. Սևել զերեսս գետով. ընդ այլ հայրապետսն. որպէս և եղեն. զկնի ամի միոյ վախճանեալ՝ նկարի ընդ այլսն։ Այս յաջորդէ զնա Պետրոս յԱրագածայ տանէ։

Իսկ յետ Աբդլայի Մահմէտ որդի նորա. և առա-քէ առ Լևոն երկու գրիւ մանանեխս, և զօր զկնի, և չկարաց փոխանել։

ԽԱ. Նայց անկելոցն 'ի մեծ պատերազմին [1] մնա-ցորդքն՝ էին այսոքիկ. երկու որդիք Սմբատայ որդւոյ Ա-շոտի, որոց անուանքն՝ Աշոտ և Շապուհ. և Սամուէ-լի եղբայր մի Շապուհ անուն. իսկ Մուշեղայ՝ եր-կու որդիք և չորս դստերք. անդրանիկն Շապուհ ա-նուն։ Սոքա անկան յերկիրն Վասպուրականի. զորս ըն-կալան զերկոսին Մեհրուժան Արծրունի, որպէս թէ 'ի պատճառս հօրն նոցա եղև աղէտն մեծ. և մի 'ի քերց նոցա ետ զկինքն յամուսնութիւն Գահապի ամիրային իս-մայելացւոյ՝ թիկունս առնելով զնա։ Իսկ որդիքն Սմբ-ատայ Աշոտ և Շապուհ, հասարակ բաժանեցին ըն-չայրենիս իւրեանց. և զի Գահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, և խորհէր տիրել 'ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին, զայն առին յինքեանս Աշոտ և Շապուհ. և ելեալք զկողմանքն Շիրակայ՝ հա-րին զզօրսն Իսմայելի՝ որ անդ, և դարձուցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց։ Այս այսպէս ըստ բախտին եղեալ Աշոտի քաջի՝ շինէ զԿամախ [2], և բնակեցուցանէ 'ի նմա զընտանիս իւր. և ինքն նմա-նեալ նախնոյն իւրոյ Սմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ իշ-

1. Պատերազմին Բագրևանդայ. տես յէջ 75։

2. Հեղինակդ ասէ և այլուր շինէ թէ զԱնի Շիրակայ ընդ Անւոյ Դարանաղեաց՝ որ կոչէր և Կամախ։

խանի Սմբատաւանայ, որ է Աբերդ[1] 'ի Սպեր գաւառի: Քանզի յաւուր միում պաշարեցին զնա Թուրնամիքն՝ մինչ կայր յաղօթս, և տեսեալ՝ ոչ խափանեաց զխօսելն ընդ Աստուծոյ մինչև ցկատարումն, և ապա ելեալ ընդդէմ նոցա, կոտորէր յերկուս զգլխաւորն, որում անուն էր Իսպառոն Աբդլա, և հարկանէր իբրև արս հինգ հարիւր: Առ սա բոլոր կալեալ ազգին Գնունեաց՝[2] Թափել զնոսա յԻսմայելացւոցն; որոյ երթեալ հազար արամբ յԱղիովիտ գաւառ, և առ ինքն գումարեալ զամենայն ազգն ախուին իւրեանց, տանի բնակեցուցանէ 'ի Տայս:

Յայնմ ժամանակի աղմկեալ Իսմայելի ընդ միմեանս, հանգչէր երկիրս Հայոց, և սկսան զօրանալ իշխանքն մեր յիւրաքանչիւր իւր տեղիս: Եւ տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդւոյ Ատրներսեհի որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ զինքեան. և կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիւրապաղատութեան. Իսկ Ջահապն ապստամբեալ յիւրմէ իշխանէն, գայ նստի 'ի Գառնին բռնութեամբ, որդւով իւրով Աբդլայիւ: Եւ իբրև ետես զայն կիւրապաղատն Աշոտ, առաքէր առ կայսրն Լևոն օգնել նմա, և նա չէր պարապ. զի Միքայէլ ումն ջանացեալ սպանանել զնա, և ոչ յաջողեալ գործոյն, այլ իմացեալ կայսերն՝ կամեցաւ սպանանել զնա, և աղաչեցեալ 'ի Թագուհւոյն՝ մինչև անցցէ զատկին օր, վասն որոյ եդաւ 'ի բանտի. և էր բանտապահն բարեկամ Միքայելի, որ կաշառեաց զմանկլաւիկքն, որք են սենեկապանք արքային և մօտակայք. և սոքա յանկարծակի սրովք դիմեցին 'ի վերայ կայսերն յեկեղեցին 'ի ժամ պատարագին, և նորա փախուցեալ առ սեղանն բուռն եհար զնմանէ. իսկ նոքա անողորմ գազանաբար սպանին զնա 'ի տեղւոջն: Եւ թագաւորեաց Միքայէլն. եղանէր 'ի խնդիր մեծ զօրավարին Մանուէլի Մամիկոնենոյ. և նորա աճապարեալ հարիւր և յիսուն արամբք անկանի 'ի Կամախ, և անտի առ Մամուն իշխանն Իսմայելի, որ սպանեալ զեղբայրն

1. Այն է Բաբերդ, կամ Պայպուրդ, յետոյ խաղտեաց լեալ քաղաք:

2. Գնունիք կոչին Աճկոյ և Բերկրոյ է, 'ի հիւսիսոյ երկրին Վանայ:

Մահմետ՝ ինքն տիրէր Տաճկաց. և նորա յայժ պատուեալ զնա, կարգեաց ռոճիկս աւուրն հազար երեքհարիւր և վեց կշիռ արծաթոյ, և զայլ որ ըստ օրէ պարգևս անչափ և անկշիռ։ Նոյնպէս կիւրապաղատն Աշոտ տիրեաց 'ի Կղարջաց մինչև 'ի Տփխիս, լեռնակողմանցն հանդերձ։ Նոյնպէս տունն Ջահապայ զօրացեալ 'ի Պուլին, իբրև հինգ հազարաւ կամեցան գնալ 'ի Տարօն, յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ. իսկ ողջախոհն այն և քաջն հաւատացեալ՝ երկերիւր հեծելօք և երեքհարիւր հետևակօք ել ընդդէմ նոցա չմնացեալ հաւաքման զօրացն, և կոտորեաց 'ի նոցանէ զերեք հազարսն, և հասեալ 'ի բանակս նոցա՝ էառ զամենայն մեծութիւնս նոցա, և դարձաւ խնդութեամբ փառաւորելով զՔրիստոս։ Այլ Շապուհ եղբայր նորա ասպատակեալ 'ի կողմանս Պունայ, և առեալ աւար բազում դառնայր. և թափեցաւ զօրն 'ի քաղաքէն ընդհետ նորա, և քաղաքացիքն դիմեալք 'ի վերայ Աբդըլմէլքի[1], պաշարեցին զնա, և ածին զդուռն քաղաքին. և դարձեալ զօրացն և խմբեցեալ զեղեալսն, չքոտեցան և կորեան 'ի միջոյ։

ԽԲ. Յաւուրսն յայնոսիկ գայր եպիսկոպոս մի Նշդիկաւաս անուն առ Աշոտ, և ջանայր դարձուցանել զնա... Քաղկեդոնի. զոր լուեալ Նուրեա ոմն վարդապետ 'ի Միջագետս, աշակերտ զարկաւագն Նոնոս, որոյ եկեալ մարտնչի ընդ Ապուկուռայ, և յաղթէ նմա զօրութեամբ... և հալածէ զնա իշխանն, և հաստատի ևս առաւել 'ի հաւատս սրբոյն Գրիգորի[2]։ Յետ այսորիկ վախճանի Աշոտ 'ի մահիճս, և առնու զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա ամ մի. և ապա մարտուցեալ ընդ չորից հազարաց[3], հինգ հարիւր արամբ պատկի 'ի Քրիստոս յիմանալականացն։ Այլ եղբարք նորա Դաւիթ և Սահակ և Մուշեղ և Բագարատ, առեալ զմայրն իւրեանց չոգան 'ի Նփրկերտ, առ Խոյալաֆին[4] ամիրայ,

1. Աբդլմելիքեայ նոյն ինքն է անչուչա որդին Ջահապայ, զոր մերայքն Աբդլա կոչեն։

2. Հաւատք Ս. Գրիգորի ոչ են անհամաձայն հաւատոյ Քաղկեդոնի։ Բայց զիրս զայսոսիկ յիշատակէ և Հայ Թարգմանիչ Նանայի, մինչչին Յովհաննու, և զԱպուկուռա ասէ հալածեալ. այլ պատճառք երանին ոչ են քաղցրայայտք։

3. Մարտուցեալ ընդ Հօլայ տաեկանի բանակաւորի։

4. Նախ Համամոստենեանք Ճանաչին տիրապետք Նփրկերտայ 'ի ծ

սիրով ընկալեալք 'ի նմանէ ։ Իսկ Աշոտայ ամս 'ի տանէ Ջահապայ չորիւք հազարօք կռուեալ ընդ Աշոտոյ և ընդ եղբօր իւրում Շապհոյ, մեռաւ Շապուհ 'ի պատերազմին ։ և զկնի երկու ամաց մեռաւ Աշոտ 'ի տան իւրում և առ զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա, և խնամէր զմնացեալ որդսն, զորդիսն Շապհոյ, բնակեցուցեալ զնոսա յԱնի յապահովս ։ Խաղաղութիւն արարեալ ընդ Աշոտայի, առնու 'ի նմանէ ըզպատիւն հայրենի սպարապետութեան ։ և ամուսնացեալ ընդ քեռն Դաւթի՝ ծնանի երկու որդիս, զԱշոտ և զՇապուհ, որոց քոյրն տուաւ յամուսնութիւն Բագարատայ որդւոյ Աշոտի կիւրապաղատի ։ և Դաւիթ եղբայրն Սմբատայ շինէ զՈձ բերդ [1]։

Յաւուրսն յայնոսիկ այր մի յազգէն Պարսից Բաբ [2] անուն ելեալ 'ի Բաղտատայ, արկանէր զբազումս 'ի սուր սուսերի յազգէն Իսմայելի, զբազումս գերելով ։ և առնէր զինքն անմահ ։ և 'ի միում նուագի սատակէր երեսուն հազար 'ի պատերազմերն իւրում ընդ Իսմայելի ։ Այլ եկն մինչև ցՊետղարքունի, և մաշէր սըրով զմեծ և զփոքր ։ և Մամուն էր 'ի կողմանս Յունաց զամս եօթն, և առնոյր զանհնարելի ամուրսն Լուլուայ [3], և դառնայ 'ի Միջագետս ։ և Մամունիկ երթայր դարձեալ 'ի Յոյնս ։ Մեռաւ Մամուն ։ և առ զիշխանութիւնն Մուտասահակ [4] եղբայր նորա ։ և նա առաքէ զԱփշինն անուանի ուժով իւրով 'ի վերայ Բաբանայ ։ Այլ Ափշինն առաքէ 'ի Հայս, և ինքն կոտորէ զզօրսն Բաբանայ ։ Այլ Սահլ որդի Սմբատայ ըմբռնէ զԲաբան, և առնու յԱփշինէն պարգևս հազարիցս հազար կշիռ արծաթոյ, և այլ ևս հարիւր հազար առնու 'ի նմանէ, և զԲաբանայ կորեալ զձեռս և զոտս՝ հանեն զնա 'ի փայտ ։ Այլ երթայ Ափշինն յերկիրն Յունաց,

զարու, որ է Մուֆարղին (որպէս գնէ Հինն Օ) ։ Իսկ որ յառաջ քան զցուսա ամիրայք խալիֆ՝ անծանօթ է մեզ ։

1 ․ Ոձ բերդ թուի Ոձ քաղաք Տարօնոյ ։

2 ․ Անուանին Պապէկ մոլորեցուցիչ, ապստամբեալ 'ի խալիփայէն յամի 817, որ զամս քան 'ի տաճկաստանի կացոյց զխռովութիւն ապստամբութեան ամիրապետաց, և ձերբակալ եղև 'ի քաղէն հազարապետին Մոհէլայ, յամի 836 ։

3 ․ Լուլուա ամրոց 'ի Կիլիկիա ։

4 ․ Մոտասսէմ կոչի այս խալիփայ ։

Մահմէտ՝ լինէր տիրէր Տանձկաց․ և նորա յոյժ պա-
տուեալ զնա, կոտորեաց ռամիկս աւուրն հազար երեքհա-
րիւր և վեց կէս արծաթոյ, և զայլ օր ըստ օրէ պար-
գեւս անչափ և անկշիռ։ Բայց կիւրապաղատն Աշ-
շոտ տիրեաց 'ի Կղարջաց մինչև 'ի Տփխիս, ընդունակա-
նամբն հանդերձ։ Բայց տունն Բագրատայ զօրացեալ
'ի Պունին, իբրև հինգ հազարաւ կամեցան գնալ 'ի
Տարօն, յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ․
իսկ ողջախոհն այն և քաջն հաւատացեալ՝ երկերիւր
հեծելօք և երեքհարիւր հետևակօք ել ընդդէմ նոցա
չմնացեալ հաւաքման զօրացն, և կոտորեաց 'ի նոցանէ
զերեք հազարսն, և հասեալ 'ի բանակս նոցա՝ էառ զա-
մենայն մեծութիւնս նոցա, և դարձան խնդութեամբ
փառաւորելով զԱստուած։ Իսկ Շապուհ եղբայր նո-
րա ապստամբեալ 'ի կողմանս Պունոյ, և առեալ աւար
բազում դառնայր․ և թափեցաւ զօրն 'ի քաղաքէն ըն-
դէմ նորա, և քաղաքացիքն դիմեալք 'ի վերայ Աբդըլ-
մէլքի [1], սպանին զնա, և ածին զգլուխն քաղաքին․ և
դարձեալ զօրացն և խնացեալ զեղեալսն, չքոտեցան և
կորեան 'ի միջոյ։

ԽԲ․ Յաւուրսն յայնմիկ գայր եպիսկոպոս մի Աբու-
կուռա անուն առ Աշոտ, և ջանայր դարձուցանել զնա․․․
'ի Քաղկեդոնի․ զոր լուեալ Ռուբեա ոմն վարդապետ
'ի Միջագետս, առաքէ զատրկաւագն Նանա, որոյ ե-
կեալ մարտնչի ընդ Աբիկուռայ, և յաղթէ նմա զօրու-
թեամբ․․․ և հալածէ զնա իշխանն, և հաստատի և
առաւել 'ի հաւատս սրբոյն Գրիգորի [2]։ Յետ այսորիկ
վախճանի Աշոտ 'ի մահիճս, և առնու զիշխանութիւնն
Սմբատ որդի նորա ամ մի․ և ապա մարտուցեալ ընդ չա-
րեց հագարացւոց [3], հինգ հարիւր արամբ պատկի 'ի Բխրա-
տոս յիշատակելականացն։ Իսկ եղբարք նորա Դաւիթ
և Սահակ և Մուշեղ և Բագարատ, առեալ զմայրն
իւրեանց չոգան 'ի Նփրկերտ, առ Խալալֆն [4] ամիրայ,

1․ Աբդըլմէլէք նոյն լինի է ան-
չուշտ որդին Ջահապայ, զոր մի-
րադրուքն Աբդըլա կոչեն։

2․ Հաւատք Ս․ Գրիգորի ոչ են
անմիաբան հաւատոյ Քաղկեդոնի։
Բայց զիրս զայսոսիկ յիշատակէ
և Հայ Թարգմանիչ Նանայի, մինչ-
չէին Յովհաննու, և զԱպիկուռա ա-
նէ հալածեալ․ այլ պատմիչք ի-
րաւն ոչ են [illegible]։

3․ Մարտուցեալ ընդ Հօլայ ոս-
տիկանին բանաւորի։

4․ Նախ Համատունեանք [illegible]-
չէին ամիրայական Նփրկերտոյ 'ի ձ

սիրով ընկալեալք 'ի նմանէ ։ Իսկ Սեւադա ոմն 'ի տանէ Ջահապայ չորիւք հազարօք կազմեալ ընդ Աշոտոյ եւ ընդ եղբօր իւրում Շապհոյ, մեռաւ Շապուհ 'ի պատերազմին. եւ զկնի նորին սակաւ մեռաւ Աշոտ 'ի տան իւրում եւ առ զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա, եւ խնամէր զմնացեալ որբսն, զորդիսն Շապհոյ, բնակեցուցեալ զնոսա յԱնի յապահովս. խաղաղութիւն արարեալ ընդ Սեւադայի, առնու 'ի նմանէ ըզպատիւ հայրենի ասպարապետութեան. եւ ամուսնացեալ ընդ քեռն Դաւթի՝ ծնանի երկու որդիս, զԱշոտ եւ զՇապուհ, որոց քոյրն տուաւ յամուսնութիւն Բագարատայ որդւոյ Աշոտի կիւրապաղատի. եւ Դաւիթ եղբայրն Սմբատայ շինէ զՕձ բերդ [1]։

Յաւուրսն յայնոսիկ այր մի յազգէն Պարսից Բաբ [2] անուն ելեալ 'ի Բաղտատայ, արկանէր զբազում 'ի սուր սուսերի յազգէն Իսմայելի, զբազումս գերելով. եւ առնէր զինքն անմահ. եւ 'ի միում նուագի սատակէր երեսուն հազար 'ի պատերազմին իւրում ընդ Իսմայելի։ Այս եկն մինչեւ ցԴեղարքունիս, եւ մաշէր սըրով զմեծ եւ զփոքր. եւ Մամուն էր 'ի կողմանս Յունաց զամս եօթն, եւ առնոյր զանմատչելի ամուրսն Լուլուայ [3], եւ դառնայ 'ի Միջագետս. եւ Մամունիկ երթայր դարձեալ 'ի Յոյնս։ Մեռաւ Մամուն. եւ առ զիշխանութիւնն Աբուսահակ [4] եղբայր նորա. եւ նա առաքէ զԱփշինն ամենայն ուժով իւրով 'ի վերայ Բաբանայ։ Այս Ափշինն առաքէ 'ի Հայս, եւ ինքն կոտորէ զզօրսն Բաբանայ։ Այս Սահլ որդի Սմբատայ ըմբռնէ զԲաբան, եւ առնու յԱփշինէն պարգեւս հազարիցս հազար կշիռ արծաթոյ, եւ այլ եւս հարիւր հազար առնու 'ի նըմանէ, եւ զԲաբանայ կորեալ զձեռս եւ զոտս՝ հանեն զնա 'ի փայտ։ Այս երթայ Ափշինն յերկիրն Յունաց,

զարու, որ է Մուֆարղին (որպէս գնէ Հ. Ին Օ)։ Իսկ որ յառաջ քան զնոսա ամիրայք Խալուֆ՝ անծանօթ է մեզ։

1. Օձ բերդ թուի Օձ քաղաք Տարօնոյ։

2. Անուանին Բաբէք մոլորեցուցիչ, ապստամբեալ 'ի խալիփայէն յամի 817, որ զամս քսան 'ի տագնապի կացոյց զմահմետական պետութիւն ամիրապետաց, եւ ձերբակալ եղեւ 'ի քաջէ Հայկազնոյն Սահլայ, յամի 836։

3. Լուլուա ամրոց 'ի Կիլիկիա։

4. Մոտասսեմ կոչի այս խալիֆա։

և յաղթէ կայսերն․ և առնու զԱմուրիոն քաղաք[1], և գերեալ զնա զամենայն խաղաղութեամբ։ Յաւուրսն յայնոսիկ Աբըհերթ[2] անտի 'ի տանէն Պահասպայ, եւ շարժեալ հազարօք յերկիրն Սիւնեաց, և եւ Բաբգէն ընդդէմ նորա երկերիւրօք, և ջնջեաց զնա իսպառ։

ԽԴ․ Իսկ 'ի կարգի պատրիարգացն[3], յաջորդէ ըզ-Գէորգ՝ Յովսէփ, ամս մետասան․ և փոխէ զնա Դաւիթ, ամս երեքտասան։ Յորում աւուրս ոստիկան անտի եւ 'ի հայս՝ Ալի անուն, որում ընդդէմ դարձան և մեռան Սմբատ և Սահակ Սիւնեաց տէրն[4]։ Իսկ զՅովսէփ յաջորդէ Յովհաննէս, այր սուրբ և պարկեշտ, որ զկնի ութ ամի չարախօսեալ զնա առ Բագարատ իշխան Տօրոս լերինն, խորհի ընկենուլ զնա, և պատուհասին 'ի Տեառնէ չարախօսքն։ Եւ ոստիկան անտի եկեալ Աբուսէթ անուն, կալեալ առաքէ զԲագարատ առ ամիրայն․ իսկ ամիրային Տօրոսի շարժեալք 'ի բարկութիւն սպանեն զԱբուսէթ[5]․ զոր լուեալ ամիրայն՝ գումարէ զօր բազում 'ի ձեռն ընդածնոյ իւրոյ Բուղայի[6], տուեալ պատուէր զնախարարս աշխարհիս կապանօք առ նա հասուցանել․ որոյ եկեալ կատարէր ըզհրամայեալսն։ Բանզի մտեալ 'ի Տարօն ըմբռնէր զորդիսն Բագարատայ գերելոյ՝ զԴաւիթ և զԱշոտ, և զմեծ իշխանն տանն Արծրունեաց զԱշոտ․ և զգեղեցկագիտակն Ատոմ հարիւր յիսուն արամբ՝ բռնադատէր ուրանալ զՔրիստոս․ որում ոչ հաւանեալք, դառն տանջանօք սրոյ և հրոյ և խաչի պսակեցան 'ի Քրիստոսէ, որ օր քսան և հինգ էր մեհեկի ամսոյ, զոր տօն կարգեաց սուրբ պատրիարգն Յովհաննէս։ Եւ ինքն վախճանեցաւ զկնի քսան և երկու ամի հայրապետ-

1․ Ամուրիա է Ամուրիոն քաղաք ամուր 'ի կողմանս Գաղատիոյ․ ընդէր տեղին ընդ երկբայութեամբ է։

2․ Խալդ-Խալիթ կոչի յԱսորւոց, և Վալիթ կամ Ալթ-Փառպաս 'ի պատմչէն Աղուանից․ դէպքն պատահեցին 842 ամի Տեառն։

3․ Շփոթութիւն է 'ի կարգի կաթողիկոսացդ, որ ըստ այլոց ժամանակագրաց այսպէս է․ Գէորգ 3 ամ, Յովսէփ, 11․ Դաւիթ, 27․ Յովհան, 22․ Զաքարիա, 22․ և այլն։

4․ Տե՛ս 'ի վերդ, էջ 78 Ծ․ 3։

5․ Սպանեալն 'ի Սասունեցւոց է Յուսուֆ Իպն-Մուհամմէտ, որդին Աբուսեթայ, յամի 851։

6․ Արիւնախանձս այս ոստիկան՝ Թուրք էր ազգաւ, և կոչէր Գաբա-Բուղա և Խաշարտակի, և Ալադ՝ յորոշումն 'ի կրսերոյն, որ է քեռորդի նորին։

տուԹեանն իւրոյ. և առնու զաԹոռն Օպարիտա 'ի գեղջէ Զաղայ։ Իսկ Բուղայի կալեալ զիշխանն Սիսականն զՎասակ և զեղբայր նորա զԱշոտ, և զմեծ իշխանն Ատրներսեհ 'ի գաւառէն Խաչենոյ, և զիշխանն Գարդմանայ զԿորիճն, և յՈւտի երԹեալ՝ ըմբռնէ զՍտեփաննոս Կոնն, որ 'ի նախնոյն իւրմէ Սևկոյ՝ Սեւորդիք ազգն անուանին, և զիշխանն Աղուանից զԵսայի. զամենեսեան խաղացուցեալ տանի առ ամիրապետն. կոչելով զկնի և զսպարապետն Սմբատ խաբէուԹեամբ, զոր իբրև չոգաւ՝ ընդ կապեալսն խառնէին, և պահանջէին ուրացուԹիւն. զոր ոչ կալեալ յանձին քաջ խոստովանողն Սմբատ, այլ անդէն 'ի բանտին կատարի 'ի Քրիստոս, և Թաղի 'ի գերեզմանի Դանիէլի մարգարէի. և զպատիւ նորա առնու Աշոտ որդի նորա։ Վկայեաց և Ստեփաննոս բազում տանջանօք 'ի նմին տեղւոջ, Կոնն կոչեցեալ։ Իսկ Գրիգոր Մամիկոնեան արիաբար պահեալ զհաւատն ելանէ 'ի բանտէն, և գայ մտանէ 'ի գաւառն իւր Բագրեւանդ, և կամէր ամրանալ 'ի գաւառն Գաբեղենից 'ի Պաղանածակսն. որ և զկնի եօԹն աւուրց մեռանի։ Իսկ իմացեալ ոստիկանին Մահմետի որ 'ի Հայս, առաքէ առ Աշոտ որդի Սմբատայ, զի ուր և իցէ ըմբռնեալ առ նա տարցի, և նորա հատեալ զգլուխ մեռելոյն առաքէ առ նա, ասելով Թէ Կամեցաւ անցանել առ Յոյնս, և իմ զկնի առաքեալ սպանի, և ահա գլուխ նորա։ Իսկ խնդաց Մահմէտ, և զգացուցանէ Ջափրի[1], և նորին հրամանաւ պատուէ զԱշոտ, տալով նմա զգաւառն Բագրեւանդ, և արծաԹ բիւրս հինգ. և յայնմհետէ բարձաւ 'ի Հայոց յաշխարհէս ազգն Մամիկոնէից։

ԽԴ. Բայց ասելի է աստ զսկիզբն Թագաւորացն Հայոց և Վրաց, որք 'ի Բագրատունեաց անտի սերեցան։— Քանզի որպէս ասացաւ՝ զկնի քաջին Վարդանայ իշխանք Հայոց կացին ըստ դիպելոյ, մինչև 'ի Սմբատ Բագրատունի, և զկնի նորա Աշոտ, որդի Վասակայ, զոր կուրացուցին Մամիկոնեանքն. սմա լինին երկու որդիք, Սմբատ՝ նախնի Թագաւորացն Հայոց, և

1. Ամիրապետս Ջափր կոչեցեալ Թուի լինել Մոտավաքէլ (յամս 847-861), կամ մի 'ի յաջորդաց նորա՝ որք ոչ ճանաչէին յայլոց Ջափր անուամբ։

և յաղթէ կայսերն . և առնու զԱմուրիոն քաղաք [1], և գերեալ զնա դառնայ խաղաղութեամբ ։ Յաւուրսն յայնոսիկ Աբլհերթ [2] ոմն 'ի տանէն Պահլաւայ , ել զօրուք հազարօք յերկիրն Սիւնեաց, և ել Բաբգէն ընդդէմ նորա երկերիւրօք , և ջնջեաց զնա իսպառ ։

ԽԳ. Իսկ 'ի կարգի պատրիարգացն [3], յաջորդէ ըզԳէորգ՝ Յովսէփ , ամս մետասան . և փոխէ զնա Դաւիթ , ամս երեքտասան ։ Յորում աւուրս ոստիկան ոմն ել 'ի Հայս՝ Ջաւլ անուն , որում ընդդէմ դարձան և մեռան Սմբատ և Սահակ Սիւնեաց տէրքն [4]։ Իսկ զՅովսէփ յաջորդէ Յովհաննէս , այր սուրբ և պարկեշտ , որ զկնի ութ ամի չարախօսեալ զնա առ Բագարատ իշխան Տօրոս լերինն , խորհի ընկենուլ զնա , և պատուհասին 'ի Տեառնէ չարախօսքն ։ Այլ ոստիկան ոմն եկեալ Աբուսէթ անուն , կալեալ առաքէ զԲագարատ առ ամիրայն . իսկ ամբոխն Տօրոսի շարժեալք 'ի բարկութիւն սպանին զԱբուսէթ [5]. զոր լուեալ ամիրայն՝ գումարէ զօր բազում 'ի ձեռն ընդածնոյ իւրոյ Բուղայի [6], տուեալ պատուէր զնախարարս աշխարհիս կապանօք առ նա հասուցանել . որոյ եկեալ կատարէր ըզհրամայեալն ։ Քանզի մտեալ 'ի Տարօն ըմբռնէր զորդին Բագարատայ գերելոյ՝ զԴաւիթ և զԱշոտ , և զմեծ իշխանն տանն Արծրունեաց զԱշոտ . և զգեղեցկադիտակն Ատոմ հարիւր յիսուն արամբք՝ բռնադատէր ուրանալ զՔրիստոս . որում ոչ հաւանեալք , զանազան տանջանօք սրոյ և հրոյ և խաչի պսակեցան 'ի Քրիստոսէ , որ օր քսան և հինգ էր մեհեկի ամսոյ , զոր տօն կարգեաց սուրբ պատրիարգն Յովհաննէս ։ Եւ նոքին վախճանեցաւ զկնի քսան և երկու ամի հայրապե-

1. Ամուրիա է Ամուրիոն քաղաք անուն 'ի կողմանս Գաղատիոյ . բնիկ տեղին ընդ երկբայութեամբ է ։

2. Իպն-Խալիթ կոչի յԱրաբկաց , և Պլիթ կամ Ալթ-Փառաքա 'ի պատմչէն Աղուանից . գնալըն պատերազմին 842 ամի Տեառն ։

3. Շփոթութիւն է 'ի կարգի կաթողիկոսացս , որ ըստ այլոց ժամանակագրաց այսպէս է . Գէորգ 3 ամ , Յովսէփ , 11 . Դաւիթ , 27 . Յովհան , 22 . Զաքարիա , 22 . և այլն ։

4. Տես 'ի վերդ , էջ 78 Ծ. 3 ։

5. Սպանեալն 'ի Սասնեցւոց է Եուսուֆ Իպն-Մուհամմէտ , որդին Աբուսեթ[illegible] 851 ։

6. Ա[illegible]ն այս [illegible] կան՝ Բ[illegible] , և կ[illegible] Գար[illegible]շար[illegible] Ա[illegible]

տութեանն իւրոյ. և առնու զաթոռն Զաքարիաս 'ի գեղջէ Ձագայ: Իսկ Բուղայի կալեալ զիշխանն Սիսական զՍմբատ և զեղբայր նորա զԱշոտ, և զմեծ իշխանն Ատրներսեհ 'ի գաւառէն Խաչենոյ, և զիշխանն Վասպուրականայ զԱշոտն, և յՍիւնի երթեալ՝ ըմբռնէ զՍտեփաննոս Կոնն, որ 'ի նախնեացն իւրմէ Սևոյ՝ Սևորդիք ազգն անուանեին, և զիշխանն Ծղուանից զԿըտայի. զամենեսեան խաղացուցեալ տանի առ ամիրապետն. կոչելով զնոսա և զապարապետն Սմբատ իսբէութեամբ, զոր իբրև չոգաւ՝ ընդ կապեալսն խառնէին, և պահանջէին ուրացութիւն. զոր ոչ կամաւ յանձնին քաջ խոստովանողն Սմբատ, այլ անդէն 'ի բանտին կատարի 'ի Քրիստոս, և թաղի 'ի գերեզմանի Դանիելի մարգարէի. և զպատիւ նորա առնու Աշոտ որդի նորա: Ս կայեաց և Ստեփաննոս քաջութ տանջանօք 'ի նմին տեղւոջ, Կոնն կոչեցեալ: Իսկ Գրիգոր Մամիկոնեան որ ի բարբար ապահեալ զհաւատն եղանէ 'ի բանտէն, և գայ մնանէ 'ի գաւառն իւր Բագրեւանդ, և կամէր ամրանալ 'ի գաւառն Դաբերղնոց 'ի Դապանածակսն. որ և զկնի եօթն աւուրց մեռանի: Իսկ իմացեալ ոստիկանին Սահմետի որ 'ի Հայս, առաքէ առ Աշոտ որդի Սմբատայ, զի ուր և իցէ ըմբռնեալ առ նա տարցի, և նորա հատեալ զգլուխ մեռելոյն առաքէ առ նա, ասելով թէ կամեցաւ ապստամբել առ Յոյնս, և իմ զկնի առաքեալ սպանի, և ահա գլուխ նորա: Իսկ խնդաց Սահմէտ, և զգացուցանէ Ջաֆրի[1], և նորին հրամանաւ պատուէ զԱշոտ, տալով նմա զգաւառն Բագրեւանդ, և արծաթ բիւրս հինգ. և յայնմհետէ բարձաւ 'ի Հայոց յաշխարհէս ազգն Մամիկոնէից:

ԽԴ. Բայց ասելի է աստ զսկիզբն թագաւորացն Հայոց և Վրաց, որք 'ի Բագրատունեաց անտի սերեցան: — Բանզի որպէս ասացաքն՝ զկնի քաջին Աշոտանայ իշխանք Հայոց կացին ըստ դիպելոյ, մինչև 'ի Սմբբատ Բ[illegible]նի, և զկնի նորա Աշոտ, որդի Աակայ [illegible]ցուցին Սամիկոնեանքն. սմա լինին [illegible]ատ՝ նախնի թագաւորացն Հայոց, և

[1] Որ կոչե- պատմէքէլ մի 'ի յա- — Ջարգացնորա՝ որք ոչ համաձայնին յայլոց Զաֆր անուանք:

և յաղթէ կայսերն. և առնու զԱմուրիոն քաղաք[1], և գերեալ զնա դառնայ խաղաղութեամբ ։ Յաւուրսն յայնոսիկ Բուղհերթ[2] ամի 'ի տանէն Պահաւայ, և չորեք հազարօք յերկիրն Սիւնեաց, և ել Բաբգէն ընդդէմ նորա երկերիւրօք, և ջնջեաց զնա իսպառ ։

ԽԳ. Իսկ 'ի կարգի պատրիարգացն[3], յաջորդէ ըզ-Գէորգ՝ Յովսէփ, ամս մետասան. և փոխէ զնա Դաւ-իթ, ամս երեքտասան ։ Յորում աւուրս ոստիկան ամի եւ 'ի Հայս՝ Հաւլ անուն, որում ընդդէմ դարձան և մեռան Սմբատ և Սահակ Սիւնեաց տէրն[4] ։ Իսկ զՅով-սէփ յաջորդէ Յովհաննէս, այր սուրբ և պարկեշտ, որ զկնի ութ ամի չարախօսեալ զնա առ Բագարատ իշ-խան Տօրոս լերինն, խորհի ընկենուլ զնա, և պատու-հասին 'ի Տեառնէ չարախօսքն ։ Նոյն ոստիկան ամի ե-կեալ Բուղայէթ անուն, կապեալ առաքէ զԲագարատ առ ամիրայն. իսկ ամբոխին Տօրոսի շարժեալք 'ի բար-կութիւն սպանին զԲուղայէթ[5]. զոր լուեալ ամիրայն՝ գումարէ զօր բազում 'ի ձեռն ընդածնոյ իւրոյ Բու-ղայի[6], տուեալ պատուէր զնախարարս աշխարհիս կա-պանօք առ նա հասուցանել. որոյ եկեալ կատարէր ըզ-հրամայեալսն ։ Բուղայի մտեալ 'ի Տարօն ըմբռնէր զոր-դիսն Բագարատայ գերելոյ՝ զԴաւիթ և զԱշոտ, և զմեծ իշխանն տանն Արծրունեաց զԱշոտ. և զգեղեց-կապիտակն Սոմ հարիւր յիսուն արամբ՝ բռնադա-տէր ուրանալ զՔրիստոս. որում ոչ հաւանեալք, զառն տանջանօք սրոյ և հրոյ և խաչի պսակեցան 'ի Քրիստոս, որ օր քսան և հինգ էր մեհեկի ամսոյ, զոր տօն կարգեաց սուրբ պատրիարգն Յովհաննէս ։ Ինքն վախճանեցաւ զկնի քսան և երկու ամի հայրապետ-

1. Ամուրիա է Ամուրիոն քաղաք անուն 'ի կողմանս Գաղատիոյ. բնիկ տեղին ընդ եկեղեցու-թեամբ է ։

2. Խան-Խալիլթ կոչէ յԱստղ-կայ, և Վ[illegible] կոչ Ալթ-Փասազա 'ի պատմչէն Աղուանից. գրեալն պատմագրաց 842 ամի Տեառն ։

3. Շփոթութիւն է 'ի կարգի կաթողիկոսացս, որ բստ այլոց ժա-մանակագրաց այսպէս է. Գէորգ 3 ամ, Յովսէփ, 11. Դաւիթ, 27. Յովհան, 22. Զաքարիա, 23. և այլն ։

4. Տես 'ի վերդ, էջ 78 Ծ. 3 ։

5. Սպանեալն 'ի Սասունցւոց է Եուսուֆ Իպն-Մահամմէտ, որդին Ապուսեթ[illegible] 851 ։

6. Ա[illegible] այս [illegible] կան՝ [illegible], և կ[illegible] Գա[illegible] [illegible] Ա[illegible] [illegible] է

տուԹեանն իւրոյ . և առնու զաԹոռն Զաքարիաս 'ի գեղջէ Ձագայ : Այս Բուղայի կալեալ զիշխանն Սիսական զՎասակ և զեղբայր նորա զԱշոտ, և զմեծ իշխանն Ատրներսեհ 'ի գաւառէն Խաչենոյ, և զիշխանն Գարդմանայ զԿորիւն, և յՈւտի երԹեալ՝ ըմբռնէ զՍտեփանոս Կոնն, որ 'ի նախնոյն իւրմէ Սեւկոյ՝ Սեւորդիք ազգն անուանին, և զիշխանն Աղուանից զԵսայի . զամենեսեան խաղացուցեալ տանի առ ամիրապետն . կոչելով զնոսա և զասպարապետն Սմբատ խաբէուԹեամբ, զոր իբրև չոգաւ՝ ընդ կապեալսն խառնէին, և պահանջէին ուրացուԹիւն . զոր ոչ կալաւ յանձին քաջ խոստովանողն Սմբատ, այլ անդէն 'ի բանտին կատարի 'ի Քրիստոս, և Թաղի 'ի գերեզմանի Դանիէլի մարգարէի . և զպատիւ նորա առնու Աշոտ որդի նորա : Վկայեաց և Ստեփանոս բազում տանջանօք 'ի նմին տեղւոջ, Կոնն կոչեցեալ : Այս Գրիգոր Մամիկոնեան արիաբար պահեալ զհաւատն ելանէ 'ի բանտէն, և գայ մտանէ 'ի գաւառն իւր Բագրեւանդ, և կամէր ամրանալ 'ի գաւառն Գաբեղինից 'ի Գաղանածական . որ և զկնի եօԹն աւուրց մեռանի : Այս իմացեալ ոստիկանին Մահմետի որ 'ի Հայս, առաքէ առ Աշոտ որդի Սմբատայ, զի ուր և իցէ ըմբռնեալ առ նա տարցի, և նորա հասեալ զգլուխ մեռելոյն առաքէ առ նա, ասելով Թէ Կամեցաւ անցանել առ Յոյնս, և իմ զկնի առաքեալ սպանի, և ահա գլուխ նորա : Այս խնդաց Մահմէտ, և զգացուցանէ Ջափրի[1], և նորին հրամանաւ պատուէ զԱշոտ, տալով նմա զգաւառն Բագրեւանդ, և արծաԹ բիւրս հինգ . և յայնմհետէ բարձաւ 'ի Հայոց յաշխարհէս ազգն Մամիկոնեից :

ԽԴ. Բայց ասելի է աստ զսկիզբն ԹագաւորացՆ Հայոց և Վրաց, որք 'ի Բագրատունեաց անտի սերեցան :- Քանզի որպէս ասացաւն՝ զկնի քաջին Վարդանայ իշխանք Հայոց կացին ըստ դիպելոյ, մինչև 'ի Սմբատ Բա[...]նի, և զկնի նորա Աշոտ, որդի Վա-[...]կայ [...]ցուցին Մամիկոնեանքն . սմա լինին [...]ատ՝ նախնի ԹագաւորացՆ Հայոց, և

...իր կոչե- Ջարգացնորա՝ որք ոչ ճանաչէին յայ-
...պամէքել լոց Ջափր անուամբ :
[1] Մի 'ի յա-

և յաղթէ կայսերն. և առնու զԱմուրիոն քաղաք [1], և գերեալ զնա դառնայ խաղաղութեամբ։ Յաւուրսն յայնոսիկ Աբլհերթ [2] ամի 'ի տանէն Պահաւայ, եւ չորեք հազարօք յերկիրն Սիւնեաց, և եւ Բաբգէն ընդդէմ նորա երկերիւրօք, և ջնջեաց զնա իսպառ։

ԽԳ. Իսկ 'ի կարգի պատրիարգացն [3], յաջորդէ ըզ-Գէորգ՝ Յովսէփ, ամս մետասան. և փոխէ զնա Դաւ-իթ, ամս երեքտասան։ Յորում աւուրս ոստիկան ամի եւ 'ի Հայս՝ Ջահապ անուն, որում ընդդէմ դարձան և մեռան Սմբատ և Վասակ Սիւնեաց տեարք [4]։ Իսկ զՅով-սէփ յաջորդէ Յովհաննէս, այր սուրբ և պարկեշտ, որ զկնի ութ ամի չարախօսեալ զնա առ Բագրատ իշ-խան Տարօն լերինն, խորհի ընկենուլ զնա, և պատու-հասին 'ի Տեառնէ չարախօսքն։ Եւ ոստիկան ամի ե-կեալ Բուսէթ անուն, կալեալ առաքէ զԲագրատ առ ամիրայն. իսկ ամբոխն Տարօնի շարժեալք 'ի բար-կութիւն սպանին զԲուսէթ [5]. զոր լուեալ ամիրայն՝ գումարէ զօր բազում 'ի ձեռն ընդոծնոյ իւրոյ Բու-ղայի [6], տուեալ պատուէր զնախարարս աշխարհիս կա-պանօք առ նա հասուցանել. որոյ եկեալ կատարէր ըզ-հրամայեալսն։ Քանզի մտեալ 'ի Տարօն ըմբռնէր զոր-դիսն Բագրատայ գերելոյ՝ զԴաւիթ և զԱշոտ, և զմեծ իշխանն տանն Արծրունեաց զԱշոտ. և զգեղեց-կադիտակն Ատոմ հարիւր յիսուն արամբ՝ բռնադա-տէր ուրանալ զՔրիստոս. որում ոչ հաւանեալք, զառն տանջանօք սրոյ և հրոյ և խաչի պսակեցան 'ի Քրիստոսէ, որ օր քսան և հինգ էր մեհեկի ամսոյ, զոր տօն կարգեաց սուրբ պատրիարգն Յովհաննէս։ Եւ նիքն վախճանեցաւ զկնի քսան և երկու ամի հայրապետ-

1. Ամուրիա է Ամուրիոն քա-ղաք ամուր 'ի կողմանս Գաղա-տիոյ. բնիկ տեղին ընդ երկբայու-թեամբ է։

2. Խալն–խալիլ կոչի յԱստղ-կայ, և Ալլիթ կամ Ալթ–Փատրաս 'ի պատմչէն Աղուանից. դէպքն պատաշաճին 842 ամի Տեառն։

3. Շփոթութիւն է 'ի կարգի կաթողիկոսացդ, որ ըստ այլոց ժա-մանակագրաց այսպէս է. Գէորգ 3 ամ, Յովսէփ, 11. Դաւիթ, 27. Յովհան, 22. Զաքարիա, 23. և այլն։

4. Տես 'ի վերդ, էջ 78 Ծ. 3։

5. Սպանեալն 'ի Սասնեցւոց է Եուսուֆ Ապն-Մուհամմէտ, որդին Ապուսեթայ, յամի 851։

6. Արիւնախանձ այս ոստի-կան՝ Թուրք էր ազգաւ, և կոչէր Գարա-Բուղա և Խաշարադի, և Աւագ՝ յորջորջումն 'ի կրօնիցն, որ է քեռորդի նորին։

տութեանն իւրոյ. և առնու զաթոռն Զաքարիաս 'ի գեղջէ Ձագայ: Իսկ Բուղայի կալեալ զիշխանն Սիսական զՎասակ և զեղբայր նորա զԱշոտ, և զմեծ իշխանն Ատրներսեհ 'ի գաւառէն Խաչենոյ, և զիշխանն Գարդմանայ զԿտրիճն, և յՈւտի երթեալ՝ ըմբռնէ զՍտեփաննոս Կոնն, որ 'ի նախնոյն իւրմէ Սևկոյ՝ Սևորդիք ազգն անուանին, և զիշխանն Աղուանից զԵսայի. զամենեսեան խաղացուցեալ տանի առ ամիրապետն. կոչելով զկնի և զպայազատեան Սմբատ խաբէութեամբ, զոր իբրև չոգաւ՝ ընդ կապեալսն խառնէին, և պահանջէին ուրացութիւն. զոր ոչ կալաւ յանձին քաջ խոստովանողն Սմբատ, այլ անդէն 'ի բանտին կատարի 'ի Բաղդատ, և թաղի 'ի գերեզմանի Դանիէլի մարգարէի. և զպատիւ նորա առնու Աշոտ որդի նորա: Վկայեաց և Ստեփաննոս քաջումն տանջանօք 'ի նմին տեղւոջ, Կոնն կոչեցեալ: Իսկ Գրիգոր Մամիկոնեան արիաբար պահեալ զհաւատն ելանէ 'ի բանտէն, և գայ մտանէ 'ի գաւառն իւր Բագրևանդ, և կամէր ամրանալ 'ի գաւառն Գաբեղինից 'ի Գաղանածական. որ և զկնի եօթն աւուրց մեռանի: Իսկ իմացեալ ստրկանին Մահմետի որ 'ի Հայս, առաքէ առ Աշոտ որդի Սմբատայ, զի ուր և իցէ ըմբռնեալ առ նա տարցի, և նորա հատեալ զգլուխ մեռելոյն առաքէ առ նա, ասելով թէ Կամեցաւ անցանել առ Յոյնս, և իմ զկնի առաքեալ՝ սպանի, և ահա գլուխ նորա: Իսկ խնդաց Մահմէտ, և զգացուցանէ Ջափրի[1], և նորին հրամանաւ պատուէ զԱշոտ, տալով նմա զգաւառն Բագրևանդ, և արծաթ բիւրս հինգ. և յայնմհետէ բարձաւ 'ի Հայոց յաշխարհէս ազգն Մամիկոնէից:

ԽԴ. Բայց ասելի է աստ զսկիզբն Թագաւորացն Հայոց և Վրաց, որք 'ի Բագրատունեաց անտի սերեցան :- Քանզի որպէս ասացաւ՝ զկնի քաջին Վարդանայ իշխանք Հայոց կացին ըստ դիպելոյ, մինչև 'ի Սմբատ Բագրատունի, և զկնի նորա Աշոտ, որդի Վասակայ, զոր կուրացուցին Մամիկոնեանքն. սմա լինին երկու որդիք, Սմբատ՝ նախնի Թագաւորացն Հայոց, և

1. Ամիրապետս Ջափր կոչեցեալ Թուի լինել Մոտավաքէլ (յամի 847-861), կամ մի 'ի յաջորդացն նորա՝ որք ոչ ճանաչէին յայլոց Ջափր անուամբ:

Սատակ սկիզբն Թագաւորացն Վրաց. որոյ որդին Ատրներսեհ, որոյ Աշոտ, որոյ Բագարատ, որոյ եղբայրն Գուարամ[1], հետ սմա Դաւիթ որդի Բագարատայ, որ սպանաւ 'ի Գուարամայ հօրեղբօրէ իւրմէ, որոյ որդին Ատրներսեհ, որոյ որդի Դաւիթ. սմա եղբօր որդի Գուրգէն, որոյ որդին Բագարատ, որ առ իւր կին զդուստր Սենեքերիմայ Թագաւորին Վասպուրականի: Այս է կարգն: Իսկ Հայոց նախնոյն Սմբատայ որդի Աշոտ Մսակեր, որոյ որդին Սմբատ Խոստովանողն, որոյ որդին այս Աշոտ բարեպաշտ, որ անուանեցաւ իշխանաց իշխան 'ի յԱլէայ որդւոյ Մահէի[2] հրամանաւ ամիրապետին Ջափրայ: Նա սա առաքեաց Փոտ պատրիարգն Կոստանդնուպօլսի յերեքհարիւր ութևտասն թուականին զՅոհան մետրապոլիտն Նիկիոյ[3], որ ունէր թուղթ առ Զաքարիա պատասխանի հարցմանն, թէ վասն էր եղև չորրորդ ժողովն: Իսկ արարին ժողով 'ի Շիրակաւանն. էր անդ և սարկաւագն Ապուեայ Սանա, որ 'ի մահ մերձեցաւ 'ի Ջափրայ վասն հաւատոյ, և տեսլեամբ արհաւրաց արձակեցաւ: Իսկ էր գրեալ, թէ զկնի յաղթութեանն Տրդատայ երեքհարիւր հնգետասան[4] ամի եղև ժողովն Նիկիոյ երեքհարիւր ութևտասանից. և պատրիարգունք էին, Աղեքսանդրոս Հռոմայ, Աղեքսանդր Կոստանդնուպօլսի, Աղեքսանդր Աղեքսանդրի, Եւստաթէ Անտիոքու, Արիստակէս Հայոց: Իսկ յետ եօթանասուն և չորս[5] ամի երկրորդ ժողովն եղև 'ի հինգերորդ ամի Թէոդոսի. և պատրիարգունք, Դամասոս Հռոմայ, Նեկտարիոս Կոստանդնուպօլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Յոհան Անտիոքու, Ներսէս Հայոց: Զկնի

Գանձ. Վէրք Կամ հողէն:
Խաչէա Էշէշիմանայ, որ 'ի Տաբրաստանայ:
Հաւ Վահանիկեայ. զԹըլեայ Շիրակաւանի իշխեան

4. Նիկիոյ ժողովն գումարեցաւ յ՚ 325 ամի ծննդեան փրկչին. յորում ժամանակի ոչ 'ի Կոստանդնուպօլիս և ոչ 'ի Հայս դեռ ոչ ճանաչէին պատրիարգք:

5. Բ. ժողովն գումարեցաւ յամին 381, որ 56 ամաւ յետոյ է քան զառաջինն. և մերս Ներսէս փախստեալ էր յաքսորս:

քառասուն և եօթն[1] ամի յերկրորդ ամի Թէոդոսի փոքու՝ եղև ժողովն երրորդ, և պատրիարգքն այս էին. Կեղեստինոս՝ Հռոմայ, Կիւրղոս՝ Աղեքսանդրի, Յոհան՝ Անտիոքու, Յոբնաղ՝ Երուսաղէմի. և Թուղթ Սահակայ Հայոց: Զհետ որոյ երևեցաւ Նեստորէս շամանդրիտ՝[2] Կոստանդնուպօլսի, որ չփոթմամբ մի բը-նութիւն ասէր Քրիստոսի. զոր հալածեաց Փլաբիանոս պատրիարգն, և նա աղաչեաց զներքինապետ ոմն Ոռ-կեան կոչեցեալ գրել առ Դիոսկորոս, տալ հրաման ընդունել զնա, զոր և արար. բայց յետոյ զղջացաւ և արար կրկին ժողով յԵփեսոս, քան և երկու ամօք զկնի Կիւրղին, և անդ աքսորեաց զՓլաբիանոս, և խոտեաց զԹուղթն Լևոնի, և ելոյծ զԴոմնոս Անտիոքու. վասն որոյ գայ գիր մեղադրանաց առ Թէոդոս, և հրաման զի ժողով արարեալ վերստին տեսցեն. և նա կատարեալ 'ի Տէր, արար Մարկիանոս յետ չորեքհարիւր վաթսուն և երկու ամաց յարութեանն Քրիստոսի, զկնի հնգետասան ամի[3] ննջմանն Սահակայ սրբոյ. յորում ամի կատարեցան սուրբ Վարդանանքն, 'ի պատրիարգութեանն Յոհաննու Մանդակունւոյ, որ չէր պարապ գալ 'ի ժողովն: Եւ աքսորեաց զԴիոսկորոս 'ի ժողովն. և զՊետրոս յԱնտիոքայ և զԱնատօլիս եղբայր Դիոսկորեայ, նախ 'ի Կիլիկեան, ապա յԱրաբիա, և ապա 'ի Պամփիլագոնիա: Մարկիանոս մեռեալ զկնի վեց ամի, առնու Լևոն զԹագն ամս ինն և տասն, յորմէ աքսորեցաւ Տիմոթէոս 'ի Քերսոն: Լևոն փոքր՝ ամս հինգ. Զենոն ամս վեշտասան. սա եբարձ զազմուկ ժողովոյն Քաղկեդոնի, բայց Հռոմ պահեաց...: Անաստաս, ամս քսան և եօթն, որ եկաց 'ի նմին բարեպաշտութեան[4], և դարձոյց զՏիմոթէոս յԱղեքսանդր: Յուստիանոս՝ ամս ինն. սա դարձեալ նորոգեաց զաղանդ ժողովոյն (!). Յուստինիանոս՝ ամս երեսուն և երեք. Յուստինոս՝ ամս ինն: Սա կամեցաւ հաստատել զուղ-

1. Զկնի 50 ամի. այն է 431 ամին:

2. Այսինքն Արշիմանդրիտ, առաջնորդէց:

3. Սխալական են Թուականքս նշանակեալք. Ս. Սահակ ննջեաց յամի 439. ժողովն Քաղկեդոնի գումարեցաւ յամի 451, յորում և նահատակութիւն Վարդանանց:

4. Բարեպաշտութիւն առաւ և ուղղափառութեն Յուստինեանի ըստ մտաց հեղինակին:

ղափառութիւնն, և դաւով խեղդեցաւ ։ Տիբեր՝ ամս եօթն . առ սովաւ եղև ժողով 'ի Կոստանդնուպօլիս [1], և Հայք ոչ ընկալան ։ Մօրիկ՝ ամս քսան և երեք . Փոկաս՝ ամս ութ . Հերակղ՝ ամս երեսուն և հինգ . Կոստանդին՝ ամս երեք . Կոստանդին Թոռն Հերակղի՝ ամս քսան և ինն . առ որով Մարտինոս արարեալ ժողով 'ի Հռոմ, և երկու կամս և երկու ներգործութիւնս ասաց Քրիստոսի ։ Կոստանդին՝ ամս երեքտասան . առ սովաւ Ագաթոն արար ժողով և զՄարտինոսին հաստատեաց ։ Յուստինիանոս՝ ամս երկու . Լևոն՝ ամս երեք . Ապսիմարոս՝ ամս եօթն . Յուստինիանոս՝ ամս եօթն . Փիլիպպոս Վարդան՝ ամս երկու . Արտեմիս՝ ամս երկու . Թէոդոս՝ ամս երկու . Լևոն՝ ամս եօթն . Կոստանդին՝ ամս հընգետասան . Ղևոնդ՝ ամս հինգ . Նիկեփոր՝ ամս վեց . Ստաւրակոս՝ ամ մի . Միքայէլ՝ ամ մի . Լևոն Հայ՝ ամս տասն . Միքայէլ՝ ամ մի . Թէոփիլոս՝ ամ մի . Միքայէլ՝ ամս երկու . Վասիլ, առ որով Փոտ որ զԹուղթըն գրեաց, և ասաց Թէ չկայր հակառակութիւն մինչ 'ի վերջին Ներսէս, առ որով եղաւ Թուականն Հայոց, զամս հարիւր և չորս . որ նա ասաց արար ժողով 'ի Պոլին 'ի ձեռն Նարգիսոյ Նչարւոյ, որ եկեալ էր 'ի Սամնոյ . և զՓիլաքսիոսի եպիսկոպոսի Նորաւկ քաղաքի և զՏիմոԹէի Կզաւն գրեանն Թարգմանեցին . և 'ի վեշտասան Թուին սպան հեռն Վարդան զՍուրէն մարզպան Պարսից, և ինքն ընտանեօք եկն առ Յուստինիանոս յերեմներորդ ամի Թագաւորութեան նորա, և 'ի տօնի խաչավերացին չհաղորդեցաւ ընդ մեզ, ասելով Թէ մեր վարդապետքն չհրամայեն մեզ ։ Վասն որոյ արար ժողով Թագաւորն հարիւր և յիսուն եպիսկոպոսաց, որ ասի հինգերորդ ժողով ։ Իսկ յորժամ Մուշեղ Հայոց և Յունաց զօրօքն նուաճեաց զԽոսրովու Թագաւորութիւնն, և դարձաւ պարգևօք, բան անկաւ վասն հաւատոց, և արար Մօրիկ ժողով հարիւր և վաԹսուն եպիսկոպոսաց . քսան և հինգ եպիսկոպոսքն 'ի Հայոց էր [2] ։ Նրար և Հերակղ եօԹներորդ ժողով .

1 . Տիեզերական ժողով, որ է Բ Կոստանդնուպօլսոյ, զոր չընկալան համամտակարծիք հերձուածողքն ։

2 . Վասն ժողովոյն Մօրկայ՝ զոր Փոտ մեծայն յիշէ, տես 'ի Պատմ. Հայ. Բ. 630 ։

իսկ Մայրավանեցին Յոհան ոչ ընկալաւ . զոր Թէոդոս Ռշտունի և Ներսէս հալածեցին 'ի Կողկաս, և յետոյ եկն 'ի Հայս և արար զոր ինչ կամեցաւն . և 'ի Յունաց 'ի բաց կացին Հայք նզովիւք չափ, և առաւել յորժամ Թարգմանեցին զգրեանն Յուլիանեայ[1] Մզըկանեցւոյն 'ի ձեռն Սարգսի 'ի ժողովն Մանձկերտոյ[2]։

Այսքիկ 'ի Թղթոյն Փոտայ սակաւ ինչ գրեցաւ . որոյ գրեաց պատասխանի Սահակ Մռուտն[3] կոչեցեալ, որ եպիսկոպոս էր Տայոց 'ի յԱշունքն, և հալածեալ անտի վասն հաւատոց, եկն 'ի Հայս առ Աշոտ։

ԽԵ . Դարձեալ 'ի նոյն կայսերէ Վաղէ եկն ներքինի մի Նիկիտա կոչեցեալ յերեքհարիւր քսան և հինգ թուին, խնդրել 'ի յԱշոտոյ թագ, բերեալ շատ պարգևս . քանզի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա թէ արշակունի իցէ . զի մայրն հայ էր, և կամաւորիլ թուէր տեսլեանն Սահակայ սրբոյ՝ նստիլ թագաւոր արշակունի . և կամէր պսակիլ 'ի թագաւորութեան։ Զոր կատարէ Աշոտ, ընդ նմին առաքէ և տասն հազար արծաթ ընծայ նորաշէն եկեղեցւոյն, որպէս Սամիկոնեանքն՝ հինգ գրիւ արծաթոյ, ասեն գնել զդուռն արեւմտեան սրբոյն Սոփիայ 'ի Յուստինիանոսէ, յիշատակ Հայոց։ Այլ պատմեաց Նիկիտան թէ գտաք նշխար սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին 'ի յաղահացման 'ի հինգերորդ շաբաթուն շաբաթ օրն, զոր տօն կարգեցին։

Յաւուրս յայսոսիկ տէր Զաքարիա երթայ տեսանել զՅիսէ որդի Շեխայ, և յոյժ մեծարէ 'ի նմանէ, տուեալ նմա շատ ինչ պարգևս, և դրօշ՝ բանալ խաչ 'ի վերայ նորա, և մտանել առաջի նորա միշտ։ Զսա յաջորդէ Գէորգ 'ի տանէ պատրիարգարանին։ Յորում աւուրս ընդարձակեալ մեծին Աշոտի 'ի Միրս և Աղուանս, և զԱբուկասայինսն հնազանդեալ, և չէր ինչ պակաս՝ բայց 'ի թագէ . զոր խնդրէին իշխանքն Հայոց, և 'ի ձեռն Յիսէի ազդ առնեն ամիրապետին, և նորա զուարթ սրտիւ առաքէ թագս և հանդերձս և երիվարս։ Զնոյն և կայսրն Վասիլ առաքէ . և օրհնէ

1. ՕՕ. Լիւլիանեայ։
2. ՕՕ. Ի ծովէ։
3. Սահակ Մռուտ՝ մականուանեալ Ապլիկուրեշ։ Իսկ Աշոտ եպիսկոպոսարան 'ի Տայս ոչ է ծանօթ, գուցէ Նօշք աւանն իցէ յայժմեան Թորթում գիւղաքի։

զԹագն տէր Գէորգ յերեքհարիւր երեսուն և վեց Թուին, և յերկոտասաներորդ ամի հայրապետութեան իւրում, և յութհարիւր ութսուն և ութ ամի ծննդեան Տեառն: Սա բարւոք կարգաւորեաց զյօրինուածս թագաւորութեանն ամս հինգ:

Յաւուրս սորա էր Համամ, որ գրեաց մեկնութիւն Առակացն և Քերականին, և 'ի Յոբայ՝ զՈ՞վ է գայն թարգմանեաց, և զօրհնութիւնս որ 'ի գլուխս Սաղմոսացն ասացեալ գիրս մի, և զԱնբիծսն գիրս մի:

Առ Աշոտ արքայ դնէ իշխան Մրաց զքեռորդի իւր, և ինքն կատարի 'ի Քրիստոս եօթանասուն և մի ամաց. և առնու զԹագն Սմբատ որդի նորա յերեքհարիւր քառասուն և չորս Թուականին, ամս քսան և չորս, կամակցութեամբ Լևոնի որդւոյ Միալի, որ թագաւորեաց յետ հօր իւրոյ ամս քսան և վեց, այր առատ 'ի տուրս և ոչ նման Հոռոմի[1], զի նա որդի Հայի էր և յոյժ սիրէր զՀայս: Իսկ Սմբատ առեալ զպատիւն, շինէ զսուրբ Փրկիչն յԵրազգաւորն, որ է Շիրակաւանն. ուր և օծաւն իսկ. զի նա էր նախագահ թագաւորացն Բագրատունեաց, մինչդեռ չև էր ընդարձակ շինեալ քաղաքն Անի, որ կոչի Խնամք[2], թէպէտ ներքին բերդն ընդ այս անուամբ էր, և հին ժամանակաւ շինեալ. ուր Օտա նախարարին ամրացեալ պահէր զքոյրն Տրդատայ, և զկուռս և զգանձս թագաւորացն Արշակունեաց զկնի մահուանն Խոսրովու. և 'ի դառնալ Տրդատայ 'ի Յունաց աշխարհէն, ընդ առաջ նորա ելանէին յԱնկեղեաց գաւառն Օտայն և Տաճատ անուն իւր, Աշոցաց տէր. և այս Տաճատս էր որ տեղեկացոյց զԹագաւորն վասն Գրիգորի թէ որդի է սա Անակայ: Ասեն թէ իշխան մի լուծեալ տոխք՝ 'ի ներքին բերդն ամրացեալ ոչ հաւանէր գալ 'ի միաբանութիւն, 'ի դառնալն Հայոց 'ի հաւատս. մինչ հնարս խնացեալ որդւոյն Գրիգորի, այլափոխէ զինքն և երթայ հանդէպ բերդին, և ընդ զառ 'ի վայրն թաւալգլոր գնայ անկանի 'ի Ջուրն, և վաղվաղակի կանգնեալ յոտինս փառա-

1. Հինն Լևոնը յաւելուն, յայտ է որում ազգաւ, որ ոչ էր 'ի ցեղէ նորա սուրբ, և չէնին ինչ նենգ, որպէս ասէին:

2. Հինն յաւելու. Կոչի Անի և Կամախն այժմ կոչեցեալ բերդ. բայց անուամն Անի ներքին բերդն է ամրացեալ:

ւորէ 'ի ձայն բարձր զԱստուած. որպէս թէ գօս գոլով ամիցն առողջացաւ 'ի ջրոյն զօրութենէ. զոր տեսեալ և լուեալ իշխանին՝ առ ինքն կոչէ, և տեղեկացեալ մկրտի և ողջանայ ամիւք 'ի նշան հոգևոր բժշկութեանն [1]:

ԽԶ. Իսկ պատուական թագաւորն Սմբատ 'ի Յուսփայ ոստիկանէն Տաճկաց խեղդամահ լեալ 'ի Դուին վասն Քրիստոսի, նշաւակի 'ի փայտի. յորմէ և որդի նորա Մուշեղ դեղակուր եղեալ կատարի 'ի Տէր վկայութեամբ, և թաղի 'ի Բագարան ընդ հարս իւր: Այս զամս եօթն անիշխան լեալ երկիրս, սպառեցաւ սրով և գերութեամբ:

Իսկ Աշոտ որդի Սմբատայ, որ և Երկաթն կոչեցեալ վասն արիական քաջութեանն, անկանի առ Լևոն կայսրն Յունաց, կոչեցեալն Կոստանդին: Յորում աւուրս կատարեցան 'ի Քրիստոս փառաւոր և մեծ իշխանքն Դաւիթ և Գուրգէն 'ի տանէն Գնունեաց 'ի Դուին քաղաքի, յանօրինէն Յուսփայ, վկայական արեամբ պսակեալ. որոց պատուի օր կատարմանն 'ի մարերի ամսեան քսան. և սուրբն Սահակ եպիսկոպոս երկերիւր ոգւով և եօթն եկեղեցականօք կատարեցաւ 'ի Բվիւրանքան, յահկի 'ի տասն. և երկու Կիրակոսքն 'ի նոյն ամսեան յեօթնևտասն. որոց տօն զերապայծառ կարգեաց սուրբ պատրիարգն Յովհաննէս, որ ետես աչօք զխաւարաբեր ժամանակն, և գրեաց 'ի յիշատակ ապագայից դարուց. և տօն սուրբ թագաւորին Սմբատայ: Իսկ Աշոտ պսակեալ 'ի Լևոնէ դառնայ 'ի Հայս յերեքհարիւր եօթանասուն թուին. և գտանէ թագաւորեալ զհոմանունն իւր Աշոտ որդի հօրեղբօր իւրոյ. զոր հնազանդեաց 'ի ներքոյ իւր. որպէս և զԳագիկ թագաւոր տանն Արծրունեաց, և զՄովսէս [2] բռնացեալն յԱղուանս, զորոյ խաւարեցոյց զաչսն. և մեծազօր գտեալ քան զնոսա, և քան զթագաւորն Աբաց Ներսեհ, կոչեցաւ 'ի վերայ նոցա Շահնշահ, զամս ութ. կատարի, և առնու զթագն Աբաս եղբայր նորա: Որ զկնի մահուան հօրն գնացեալ 'ի Կարս, և փեսայացեալ նոցին՝ դառնայ այսրէն և տիրէ ամենայն

1. Ոչ պատշաճին Լուսաւորչի այդպիսի հնարք:

2. Մովսէս իշխան էր մասին մերոյ Ուտիոյ, որ յԱղուանիցն տերապետելոյ կոչեցաւ Աղուանք:

հայրենեաց իւրոց ամս քսան և հինգ, յերեքհարիւր
եօթանասուն և մի թուին: Ի սորա աւուրս յոյժ բազ-
մութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք 'ի Յունաց աշ-
խարհէն սակս ուղղափառութեան (!), եկեալ յաշ-
խարհս մեր շինեցին յոլով վանորայս[1]: Նախ զԿա-
մըրջաձոր, և ապա զՀոռոմոսին կոչեցեալ վանք, որ-
պէս թէ 'ի Յունաց կողմանցն եկին, և զՊապա-
վանքն. 'ի նոցանէ ասեն շինեալ զՍանահնին սուրբ
Աստուածածինն: Շինեաց և թագաւորն Աբաս ըզ-
կաթուղիկէն 'ի Կարս գեղեցիկ յօրինուածով: Յորում
աւուրս եւ իշխանն Սարմատացւոց, որ յայնկոյս Կով-
կասայ, Բեր անուն[2], բազում զօրօք առ Կուր գետով.
և լուեալ եթէ թագաւորն Յունաց պարապեալ շինէ ե-
կեղեցի, յղեաց առ նա և ասէ. Գիտեա դու կանխա-
գոյն, զի եկեալ եմ յօրհնել զեկեղեցիդ ըստ խնամ
օրինացս՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանադրութեանց.
իսկ նորա ընդդէմ նորա ելեալ հայաստանեայցս զօրօք,
որոյ Ճարակ տայ առ հասարակ զզօրսն, և զԲերն 'ի
բուռն ածեալ բերէ զնա կենդանի 'ի Կարս, և միան-
գամ տայ տեսանել զեկեղեցին, և ապա բրեալ զտե-
սանելիսն, վաճառէ զնա ազգին իւրում, զի երդման
առեալ, զի յաւիտեան այլ ոչ ևս ելցեն 'ի Հայս:

ԽԷ. Իսկ զկնի կայսերն Յունաց Լևոնի առնու ըզ-
թագն Աղեքսանդր ամ մի. և յետ նորա Կոստանդին՝
ամս քսան և հինգ: Յաբասայ և 'ի սորա աւուրս առաւ
Մելտէնի 'ի Տաճկաց[3] յերեքհարիւր ութսուն և երեք
թուին, և յերեքհարիւր ութսուն և ութ՝ Համդուն[4]
'ի Կողոնիա եմուտ զօրօք և անդրէն դարձաւ: Այս ա-
պա թագաւորեաց Կոստանդին[5] որդի Լևոնի յերեք-

1. Վասն վանօրայիցդ շինու-
թեան տես 'ի Պատմ. Հայ. Բ.
823:

2. Բեր՝ Աֆխազաց թագաւոր
է ըստ այլոց պատմչաց և ոչ Սար-
մատացւոց. սուղ ինչ զկնի Թևդոսս
կոչէ զնա հեղինակդ ըստ այլոց
պատմչի. և արդարև յիշատակի
Թևդոս (Թէոդոս) Կոյր կոչեցեալ
թագաւոր Աֆխազաց, թէ և փոքր
մի կրսեր ժամանակաւ:

3. Յոյնք առին զՄելտենի 'ի
Տաճկաց, և կործանեցին, վասն
յապստամբութեն մտաբերելոյ քա-
ղաքացեաց:

4. Համտուն կամ Համտան-
եան սուլթան արաբացի, յետ Թ դա-
րու ձեռն արկ 'ի վերայ Միջագետ-
աց, և հաստատեաց տիրապետու-
թիւն 'ի Մօսլ, 'ի Մերտին, 'ի
Նփրկերտ, 'ի Բերիա:

5. Կոստանդին Պորփիւռոժէն
է թագաւորեալ երկրորդ անգամ
յետ մահուան Ռոմանոսի:

հարիւր յիսնամն և երկու թուին, ամս վեշտասան. որ է 'ի վեցերորդ ամին էառ զՄարաշ 'ի Տաճկաց, յե-րեքհարիւր յիսնուն և ութ թուին ։ Օսմանէ առեն 'ի մրումանուր հինգ աւուր սպանեալ ։ Սա եւ արկա-նել 'ի յՄ'լիս զեւ յոլով բեւրինս Թուրքաց, և փախոյց զզօրսն Իսմայելի, և կոչեցաւ Թուրքաժողով ։

Իսկ 'ի սորա աթոռն զկնի տէր Յովհաննիսի եկաց տէր Ստեփանոս ամ մի ։ Տէր Թէոդորոս ամս մետա-սան. և յետ նորա տէր Եղիշէ եղբայր նորին՝ ամս հինգ. և զկնի նորա տէր Անանիա Մոկացի՝ ամս քը-սան և երկու ։ Սա բազում աշխատութեամբ հնազան-դեաց զՍիւնիք, որ Ագուանիւք Թևակոխեին[1], և ձեռ-նադրեաց արքեպիսկոպոս զկնի Յակոբայ ապստամբի[2], (զտէր Սահակ 'ի Բաղաց, որդի Վասակայ իշխա-նին, որ շինեաց զամենապայծառ ուխտն Յովհաննու վանս, առ սորոտոս անմատոյց գլեկին Բաղաց). այլ և զԱգուանս ածեալ 'ի հաւան չձեռնադրել ուրեանց կաթուղիկոս առանց աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի ։ Զկնի սորա էառ զաթոռն Սահակ 'ի Բաղաց, ամ մի. որ և առաջ կարծիս առեալ, եթէ դաշնադիր է Սքայ, և պատկերս եւ ածել[3], վասն որոյ փոխեցին զնա, և դնեն յաթոռն զտէր Ստեփանոս ազգական սրբոյն Մաշտո-ցի, որ 'ի Սևանն, ամս երկու ։

ԽԲ. Իսկ 'ի չորեքհարիւր թուին փոխի սուրբ Թա-գաւորն Աբաս. և առնու զթագն Աշոտ որդի նորա, Ողորմածն կոչեցեալ. որ բազում ուրկանոցս շինեաց, և առատ ռոճկօք դարմանէր զնոսա, յոլով անգամ և անձամբ սպասաւորելով նոցա, և զթարախածոր մնա-ցորդս բաժակին ախորժանօք ըմպէր, կոչելով անուանս զողեացն իշխանս և կիւրապաղատս, ըստ Յակոբայ՝ եթէ մեծատունք են հաւատովք ։ Սա զփոքր պարիսպ քաղաքին Անւոյ[4] շինեաց. և զամենայն բրգունսն ե-կեղեցիս յօրինեաց, 'ի չորեքհարիւր երեքտասան թը-

1. Մետրապօլիտք Սիւնեաց հա-տուածեալ առ վայր մի 'ի կաթո-ղիկոսաց Հայոց յԱղուանից ա-ռնուին զձեռնադրութիւն ։

2. Փախուցեալ հատուածդ չը-կայ 'ի Բ. Օ ։

3. Ոչ առ պատկերսն բերէր հա-կառակութիւնս, այլ առ 'ի Վրաց անտեղի բերումն ։

4. Փոքր պարիսպն Անւոյ յայտ է թէ ներքինն է բարձրաբերձն և մե-ծակառոյց, յորոյ աշտարակս Թը-ւի մատրուանս գործեալ, և այսպէս անձէ թիւ եկեղեցեաց Անւոյ ։

ւյն . և բարեպաշտիշտ կողն իւր [1], Խոսրովանոյշ, շինէ զփառաւազարդ սուրբ ուխտսն զՍանահին և զՀաղբատ ։ Հանգեան 'ի Քրիստոս 'ի չորեքհարիւր քսան և հինգ թուին, թողլով երիս որդիս, զՍմբատ, զԳագիկ և զԳուրգէն . որ և 'ի նմին աւուր առնու զթագն երեց որդին Սմբատ, որ Տիեզերակալ կոչեցաւ . սա զմեծա_ նիստ պալատն Անւոյ շինեաց, և զկաթուղիկէն հի_ մնարկէ . և կրտսեր եղբայրն ժառանգէ զՏաշիր Սեա_ գւովքն Ձորոյգետոյն . և զԿայեն և զԿայծոն, զԽոր_ խոռունիք՝ որ 'ի Խոռւոյ շինեցաւ, որ է Խոշռանի և Խոռաակերտ, և զԲաղունիք՝ որ է Բաղկերտ 'ի գաւառն Տաշրայ . և այլ [2] բերդք անուանիք եհաս Գուրգե_ նայ, զոր Վիրք Սոմխէթ կոչեն ։ Եւ 'ի նմանէ սե_ րեցան թագաւորքն Գուրիթ, Աբաս և Կիւրիկէ . յորոց կանայքն կրօնաւորք՝ Մամքան, և Մուղուքան ։ Եւ Գագիկ սակաւ ինչ կեցեալ ընդ եղբօրն, հալա_ ծական լինի վասն կարծեաց ինչ դրժանաց ։ Իսկ Սըմ_ բատ հասեալ 'ի չորեքհարիւր քսան և ութ թիւն՝ կա_ տարի . և նոյնժամայն կոչեն զհալածեալն Գագիկ, և տան նմա զթագն և ածեն նմա 'ի կնութիւն զԿատրա_ միդէ, դուստր Սահակայ Սիւնեաց թագաւորի, որ վճարեաց աւարտմամբ զկաթուղիկէն, 'ի հրեշտակէ Աստուծոյ յորդորեալ, որ խոստանայր նմա կալ 'ի ձե_ ռնտուութիւն գործոյն, և մնալ 'ի նմին տաճարի, մին_ չև զՔրիստոս եկեալ տեսցեն արարածք ։

Իսկ զսուրբ աթոռն յաջորդէ տէր Խաչիկ ազգային տեառն Անանիայի, ամս ինն և տասն . և զնա փոխէ տէր Սարգիս՝ ամս քսան և չորս ։ Սա շինեաց զվը_ կայարան սրբոց Հռիփսիմեանցն, առընթեր կաթու_ ղիկէին Անւոյ, և անդ փոխեաց զնշխարս նոցա բերեալ մեծաւ հանդիսիւ, և կարգեաց զօրն տօն մեծ ։

ԽԹ . Այլ զկնի Կոստանդեայ կայսեր [3], առնու զթա_

1 . Իմա՛ կողակիցն ։

2 . Այս ամենայն աւանք և մի_ ճակք 'ի հարաւային արևելեան մասին Գուգարաց աշխարհի են, զոր Վիրք Սոմխէթ կոչեն, որպէս և զՀայս Սոմխս, իբրու հարա_ ւայինս ։ — Խոռակերտն կամ Խոր_ խոռունիք, և Բաղկերտ կամ Բա_ ղունիք՝ յայտ առնեն որդւոյ և թո_ ռինն Հայկայ յետ շինութեանցն 'ի Տուրուբերան աշխարհի՝ եկեալ և հաստատեալ այսր զբնակութիւն իւրեանց ։

3 . Զկարգ կայսերացդ նկատեա 'ի Դ. Կոստանդեայ, որ է Կոպրո_ նիմոս, թագաւորեալ յամի 741-

դըն Լևոն, և այս Կոստանդին և Լոփէնա մայր իւր, որ խառնարեցոյց զորդին, և ինքն տիրեաց ամս հինգ մեծի աթոռոյն։ Յորում աւուրս կատարեցան ՚ի Քրիստոս Սահակ և Յովսէփ, տաճիկք ազգաւ, յաւրացի հնդեստանան։ Եւ զկնի Միքայէլին, և այս Լե–ւոն, և յետ նորա Միքայէլ, այս Թէոփիլոս. և ըզ–կնի Միքայէլ, այս Վասիլ, և զկնի Լևոն, այս Ա–լէքս. և զկնի Կոստանդնոս, որ հալածեաց զուղղափառ (!) վանորայսն յարևելից աշխարհս. կամեցաւ ձեռնարկել և ՚ի վանօրեայս Սև լերինն, յերթալն իւրում ծանր զօրու ՚ի կողմանս Հալպայ, որ և ՚ի բարկութենէն Տեառն հեռանս փախեաւ միայն մազապուր։ Յետ նորա Կոստանդին որդի Լևոնի. այս Ռոմանոս, և ա–յս Նիկեփոռ, այս Կիւռ-Ջան, և այս Վասիլ, ամս յիսուն և երկու։

Ծ. Իսկ յաղագս Վրաց թագաւորացն սկզբանց, որ կայ ՚ի գիրս նոցա, եթէ Թորգոմ ութ որդւովք եկն յԱյրարատ գաւառ զկնի ջրոյն մեծի. և երեք յոր–դւոց նորա նախագահք եղեն՝ Հայոս և Քարթլոս և Կոկասոսն, և տիրեցին աշխարհաց, և իւրեանց ա–նուամբն կոչեցին Հայք և Քարթլ և Կովկաս. և տիրեցին ՚ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցծովն Կասպից՝ մինչև ցՍիհրան, և ցԱրբակ թոռն իւր, որ էառ կին ՚ի Պարթևաց՝ Սահակդուխտ անուն ՚ի Պարտաւայ. որ և անուլ զօրով հաւատաց ՚ի Քրիստոս, և ետ նմա զաւակ՝ զՎախտանգ, որ և Գուրգասարն կոչեցաւ, որ է Գայլագլուխ ՚ի Պարսից բառն [1]. զի ունէր ՚ի վե–րայ սաղաւարտին պատկեր գայլոյ յառաջի կողմն, և յե–տի կողմն՝ առիւծու։ Սա էառ իւր ՚ի կնութիւն զդուստր Լևոնի կայսեր. և ՚ի սմանէ սերեցան թագաւորք մին–չև ցԹևտաս, զոր կուրացոյց Աբաս. յետ որոյ թա–

778, և հաստատեաց զՎասիլ Բ որ թագաւորեաց ցամն 1028. բայց մոռանայ յետ Եռանեայ զՆիկե–փոռ, և յետ Աղէքսի զԿոստանդին Պորփիւրոժէն։

1. Վախտանգ հռչակաւորն ՚ի թագաւորս Վրաց և գիւտողն նո–ցին, զորմէ բազում ինչ առասպե–լախառն պատմեն. իսկ ժամանա–կակից նորին միայն Ղազար պատ–միչ արգասաւորապէս նշանակէ իբրև նենգաւոր և զօժող ապստամբն ընդ Վահանայ Մամիկոնենից։ Կոչի և ՚ի Վրաց Գորգասալան կամ ըստ նա Գորգասալան, որ ըստ Պարսից և Թուրքաց Գայլառիւծ նշանակէ. իսկ Գորգասար տրամաբ. գայլա–գլուխ է։

զաւակեաց Բագարատա[1], որդի Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, 'ի վերայ Ափխազաց. այս ըստ Մխիթարայ երիցու ասիցն[2]:

ԾԱ. Իսկ Վասպուրականի թագաւորքն՝ յազգէն Սենեքերիմայ, Գագիկ որդի Դերենիկանն, սա շինեաց զԱխթամար. ապա Դերենիկ որդի նորա, և զկնի եղբայր նորա Աբուսահլ, և յետ նորա Շահնշահ՝ որդի նորա, և զկնի եղբայր իւր Գուրգէն: և ապա եղբայր իւր Սենեքերիմ, որ նեղեալ 'ի Պարսից՝ ետ զերկիր իւր 'ի Վասիլն, և չոգաւ առ նա չորս որդւովք, որոց անուանքն՝ Դաւիթ և Աբուսահլ, Ատոմ և Կոստանդին, և եղբօրորդիքն՝ Դերենիկ, Գագիկ և Աշոտ. և առնու փոխան զՍեբաստ և զԼարիս[3], և յոլով պրաստինս[4]: Որ զկնի սպան Դաւիթ զՓոկաս ապստամբ, և առ զրով զԽուստանեան[5]:

ԾԲ. Ի չորեքհարիւր քառասուն և չորս թուին մեռաւ Գագիկ, տուեալ զթագաւորութիւնն երից որդւոց իւրոց, Յովհաննիսի, Աբասայ և Աշոտոյ: Զթագն տայ Յովհաննիսի, և զԱնի և զՇիրակ, զսուրբ Գրիգոր Զորոյն Աշոցաց, զԱնբերդ և զդաշտն այրարատեան, զԿայեան և զԿայծոն և զՏաւուշ գաւառն Սեւորդեաց. և զայլ մնացեալսն՝ Աշոտի և Աբասայ բաժանէ: Իսկ 'ի վիճել նոցա զկնի այնորիկ, գայ Թագաւորն Ափխազաց Գորգի, որդի Բագարատայ, որդւոյ Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, և առնէ խրատուն 'ի մէջ նոցա և գնայ: Իսկ զի ոմանք յիշխանացն անհնազանդ լինէին, գնայ կրտսերն Աշոտ առ կայսրն Վասիլ, և առեալ 'ի նմանէ զօր, գայ և հնազանդէ զամենեսեան, և նստի Թագաւոր Դրուց աշխարհին[6]. և Աբաս 'ի Կարս:

1. Բ. Օ. Աբաս:

2. Մխիթար Երէցն՝ Անեցին է, պատմիչ ԺԲ դարու, որոյ գրուած ընդ կորուսեալսն համարի արդ:

3. Լարիս, զոր յիշեն և Բիւզանդացիք, 'ի կողմանս Սեբաստիոյ ճանաչի, այլ բնիկ տեղին անյայտ:

4. Պրաստին՝ զոր այլուր գեօղ թարգմանէ հեղինակս, է յունականն բրոաստիոն προάστειον, որ և նշանակէ արուարձան կամ սահմանակայք քաղաքի:

5. Խուստանեանք՝ ըստ Զամչեան Հօր ամիրայ է 'ի հարաւոյ արեւմտից Սեբաստիոյ:

6. Դրուց աշխարհ, բաժինն Աշոտոյ, Թուի որ արտաքոյ Շիրակայ և սահմանացն Անւոյ տեղի:

Յայնժամ ժամանակի վախճանեցաւ կիւրապաղատն Դաւիթ[1], անժառանգ զաւակ. և տայ անդարձագրով զհայրենիսն իւր 'ի Վասիլն, զՍուխիթին և զՍամ-բուան, և զքաղաքն Ապահունեաց՝ զՄանծկերտ, և զամենայն ինչս։ Զոր լուեալ Վասիլ կայսեր, գայ բանակի 'ի դաշտն Կարնոյ. զայս իմացեալ Յովհաննիսի երկեաւ, և առաքէ առ նա զՊետրոս պատրիարգն պատարագօք, զոր տէր Սարգիս 'ի կենդանութեանն իւրում օծեալ էր իւրով ձեռօք 'ի յԱնի, մեծ հանդիսիւ։ Այլ և նեղէր զՅովհաննէս՝ արքայն Աբոց. վասն որոյ պատրիարգին պատուիրէ տալ ձեռագրով զԱնի զկնի մահուան իւրոյ 'ի Հոռոմս, որպէս և կիւրապաղատն, եթէ պահէ զնա 'ի նեղչաց իւրոց. զոր խնդութեամբ լուաւ Վասիլն։ Նա կոչէ առ ինքն զԳորգի թագաւորն Ա-բոց, և ոչ եկն 'ի կոչ նորա. վասն որոյ երթայ զայրացմամբ, և աւերէ զնորա գաւառս երկոտասան, և դառնայ յերկիրն Խաղտեաց, անդ անցուցեալ զձմեռն։ Կոչէ առ ինքն զտէր Պետրոս օրհնել ընդ նմա ջուր 'ի տօնի Աստուածայայտնութեանն. որ եղև հրաշալի նշան, լոյս փայլատակեալ 'ի յաջոյ հայրապետին և յօծմանէ սուրբ իւղոյն 'ի հիացումն տեսողացն. և յոյժ գովեցաւ հաւատն[2] Հայոց։ Նա դառնայ Վասիլն 'ի Կոստանդնուպօլիս և վախճանի 'ի չորեքհարիւր եօթանասուն և երեք թուին. և առնու զթագն Կոստանդին ամս երեք. և զկնի Ռոմանոս փեսայ նորին, ամս հինգ. զոր հրամանաւ կնոջն խեղդեցին 'ի բաղանիսն, և եդին զՄիքայէլ ամս եօթն։

ԾԳ. Իսկ որ զԱմբրալամունեացն կարգն բերեալ հասուցաք 'ի Դաւիթ և Թողաք. քանզի սկսաւ իշխանութիւն նոցա 'ի վաթսուն թուին, և դադարեալ շփոթեցան յերեքհարիւր յիսուն թուին. և աստ և անդ բռնակալեալ տկարացան 'ի զօրութենէ, և զօրացան ազգն Թուրքաց այսպիսի պատճառաւ։ Որ 'ի Խո-րասան ոմն յԻսմայելացւոցն Մահմուտ անուն, որ անցեալ ընդ Ջահան գետ յերկիրն Թետալացւոց[3], ա-

1. Դաւիթդ ունէր զկողմանս Տայոց և Մեսխաց և մասն 'ի միջի աշխարհէն Հայոց։

2. Նոր Օր. կոչբաղէբն։

3. Տես յէջ 30 Ծան. 1։

ծէ բազում գերիս 'ի Խորասան՝ որ առ արեւելք[1], բնա-
կեցուցանէ առանձինն, և աճեալ նոցա և բազմացեալ՝
զնեն զօրն ամիրա, և ապա տան նմա Թագ՝ 'ի մեռա-
նելն Մահմուտին. նա յաջողակ եղեալ տիրեաց Պար-
սից և նստաւ սուլտան, որում անուն էր Դօղրուլ-բաք[2]:
Այս ըստ Վահրամայ, որդւոյ Տիգրանայ[3], վիպա-
գրի. իսկ պատմական երէցն Մխիթար Անեցին, ո-
րոյ յիշատակն 'ի գիրն կենաց, այսպէս ասէ. Յոլով աշ-
խատ եղէ գտանել զորպէսն սուլտանացն՝ որ 'ի Թուր-
քաց, և գտի շնորհօքն Աստուծոյ այսպէս. Մահմուտն՝
զոր ասացաք, Սեբէթանայ[4] որդի, յանանշանից մեծա-
ցեալ՝ որպէս Արտաշիրն Սասանեան, և եբարձ զիշ-
խանութիւնն Մահմետի ազգին 'ի Մահմատ Մուհ-
թաղէ, երեսներորդ երրորդ 'ի Մահմետայ, յերկերիւր
քառասուն և վեցերորդ[5] ամի իշխանութեան նոցա. և
զօրացաւ նա 'ի Բահլ քաղաքի 'ի յերկրին Քուշանաց.
և ել համբաւ զնմանէ ուժգին, մինչև խալիֆայն եր-
կուցեալ՝ առաքէ նմա ընծայս և ալամ, և լազապ՝ Ամին-
ադլ[6], և սուլտան կոչէ զնա: Այս առեալ նորա զպա-
տիւն և ս մեծանայ. և ելանէ 'ի Հնդիկս՝ 'ի համ-
բաւ կռոյն Մաթանայ[7], զոր կործանէ, և առեալ ա-
ւար դառնայ, զՄահմատ որդի իւր թողլով անդէն, և
գայ 'ի Գուրգան[8]. և առնու 'ի տեառնէն Գուրգանայ
չորեքհարիւր հազար դահեկան, և տէհս տամք միով,
'ի չորեքհարիւր և քսան Թուին իւրեանց. և անցանէ
գայ յ'Ռէ[9]. և տէրն Ռէոյ Մաջա-դաւլա Ռստոմ,

1. Քանզի Խոր արեգակն լոյս 'է պարսկիկ լեզու:

2. Դօղրուլբաք, այսինքն Տօղրուլ-բէկ, որ է Տուղրիլ ըստ այլոց:

3. Անծանօթ պատմիչ, զոր Մխիթար Այրիվանեցի՝ ոչ որդի Տիգրանայ՝ այլ Տիգրանակերտցի կոչէ:

4. Սէպէքթէկին կամ Սապըգ-թէկին:

5. Երկերիւր քառասուն և վեց ամ իշխանութեան Արաբացւոց է 860 ամ փրկչին, բայց Մահմուտ իբրև դարու և կիսով յետոյ հաստատեաց զիշխանութիւնն, յամի 997:

6. Ալամ, Ալէմ علم, վառ, դրօշ իշխանութեան: Լազապ, Լէգապ لقاب, կոչումն պատուոյ.— Էմին-ատիլ امين عادل, [illegible] արդարութեան, կամ արդար և հաւատարիմ:

7. Մաթան կուռք Հնդկաց անծանօթ է մեզ, թէ չիցէ Մոգոլի չաստուած վարիչ կառաց Խմարայ:

8. Գուրգան կամ Ճուրճան, ըստ մեզ Վրկան, արեւելեան հարաւակողմն Կասպից ծովու:

9. Ռէ կամ Հրէ, այժմ Ռայ, է հինն Ռագաւ Մարաց, մերձ 'ի Թէհրան:

երեք աւուրս յառաջ առեալ զԴելմիկոն՝ [1] եւ ընդ առաջ նորա, և գայ 'ի Սրաւ [2] անհնարին ուժով, և ընդ նմա երկերիւր և յիսուն փիղ։ Նա տեսեալ զնա, ասէ. Շահնամակ կարդացեալ ես. և նա ասէ. Այո. և դարձեալ ասաց. Ճ՛ատրկուց խաղացեալ ես. — Այո։ Ապա ասէ. Թագաւոր 'ի թագաւորի տուն մտէ՞ թէ ոչ. և նա լռեաց։ Նա առժամայն կապեալ զնա յղարկէ 'ի Խորասան, և զամենայն ինչս նորա առեալ՝ տիրեաց Մնէոյ, և գայ 'ի Տապարաստան [3] և 'ի Տառաքի [4], և 'ի Սարի [5]. տայ 'ի ձեռս Մասխուտի որդւոյ իւրոյ զՄնէ, և զՍազուին [6] և զՔոհստան [7] բովանդակ. Թողլով զնա յՄնէ, գայ 'ի Սրաւ և առնու հարիւր հազար դենարի, և անցանէ 'ի Նաշաւուրն [8] 'ի չորեքհարիւր քսան և մի թուին իւրեանց։ Նակ Մանխուտն առնու զՀամիան և զԱսպահան, և դառնայ յՄնէ. և իսկոյն լսէ թէ սպանին զշահնայսն [9] քո յԱսպահան։ Նա դարձեալ անդրէն սատակէ չորս հազար այր և դառնայ յՄնէ. և նոյնժամայն բերեն նմա զգոյժ մահու հօրն, և թէ սուլտանացաւ Մահմատ եղբայր քո. և յարուցեալ գնայ, և կալեալ զեղբայրն կուրացուցանէ, և առնու զիշխանութիւնն և զաթոռն։ Նա քանզի հայր նորա 'ի գնալն յօգնականութիւն ազգին՝ որոց գլխաւորն կոչիւր Խտրղան-Պօղրղան, 'ի ճանապարհին պատահէ բանակաց ինչ բազմութեան Թուրքաց, և 'ի դառնալն նոյն ճանապարհաւ՝ մեծաւ յաղթութեամբ առեալ զամիրայն նոցա զՄխփազու բերէ 'ի Խորասան և դնէ 'ի կապանս. և ազգ նորա եկեալ խնդրեցին 'ի

1. Դելմիկք, ժողովուրդ Տիլէմ նահանգի կամ Դելմաստանի, 'ի հարաւոյ Կասպից ծովու, 'ի սահմանս բարձու Տէմավէնտ լերին։

2. Սրաւ, Սերաւ կամ Մեր-Ավ, քաղաք Ատրպատականի։

3. Տապարիստան, Դէպէրիստան, լեռնավայր նահանգ 'ի հարաւային եզերս Կասպից ծովու։

4. Տառաքի, Թուփ Տարապ կամ Տարապկերտ, վիճակ և քաղաք Փարսիստանեայ։

5. Սարի գլխաւոր քաղաք և վիճակ Դէպէրիստանեայ։

6. Ղազուին կամ Խազուին, Գազվին, երևելի քաղաք 'ի սահմանագլուխս Պարսից աշխարհի։

7. Քուհիստան, որ է Լեռնաստան, մի 'ի մեծամեծ նահանգաց տէրութեանն Պարսից, ընդ մէջ Իրաքայ և Խորասանայ։

8. Այս է Նիւշապուհ կամ Նիշապուր, քաղաք Խորասանի մերձ յՀրատ։

9. Շահնէ ըստ տաճկին լեզուի վերակացու կամ հրամանատար։

հօրէն, և ապա յորդւոցն, և ոչ եւսաման է Իւակ նոցա բար-կացեալ անցին ընդ Ջահան ամենայն բանակըքն իւ-րեանց, և զանձինս ՚ի մահ եդեալ կռուեցան, և յաղ-թեցին և առին զՆշաւուրն և կոտորեցին զզօրս սուլտա-նին ՚ի Դանդանականն[1] մօտ ՚ի Մրվն[2]. և փախստական եղեալ սուլտանն՝ գնայ ՚ի Գազնին և անտի ՚ի Հնդիկս։ Այլ ՚ի Ճանապարհին սպանաւ սուլտանն, և զեղբայր եղ-բայր նորա թագաւորեցուցին ՚ի Գազուին, որոյ յեր-կարեալ ՚ի նմին ծնանի որդիս. և մի ՚ի միոջէ առեալ ունէին զԳազուին մինչև ցայսօր։

Իսկ յառաջադէմն ՚ի Թուրքացն՝ որում անուն էր Մուսեափաղղ Սարչուքեայ[3] որդի, ունէր հինգ եղ-բօրորդիս. որոց անուանքն՝ Իբրահիմ, Դաւութ, Չաղըբէկ, Իբուտալիփ, Տօղրիլ-Բէկն, որ էառ զիշ-խանութիւն սուլտանութեանն, և հնդետասան ամ ընդարձակեալ զաշխարհն՝ բաժանեաց զամենայն եր-կիրն Խորասանայ. և եկեալ յԱնէ գտանէ երկուս ըն-տեմարանս գանձուց լի ոսկւով. և առնու ընդ ձեռամբ, և յղէ առ խալիփայն և խնդրէ օրհնութիւն. և նա մեծարէ զնա արամբք պատուականօք[4], և տայ նմա ա-լամ և ընծայս, և կարդայ զանուն նորա ՚ի մնամբարն[5], և դնէ նմա մականուն Ռուքնադօվլա[6]. և յայնմ օրէ քարոզեցաւ աշխարհակալ։ Այլ փոխէ զնա Արփասլան հօրեղբօրորդի Տուղրիլին, որ ելից զամենայն աշխարհ արեամբ. և ունէր որդիս ութ, որ և հասանէր յա-թոռ թագաւորութեանն Մէլիքշահն, քաջ և խաղա-ղարար. և զկնի Մահմուտ սուլտանն։ Այլ յետ նորա

1. Դանդանղանն ըստ Պարսից Փինտ-Տասուն-խան։

2. Մրվն է Մերվ կամ Մրու, նշանաւոր և մեծ քաղաք Պարսից, ՚ի սահմանս Խորասանի և Թուր-քաստանի։

3. Սարչուք, Սելջուկ կամ Սէլ-ճուկ, ըստ աւանդութեան Պար-սից սերեալ յԱֆրէսիապայ դիւ-ցազնէ. որոյ էին որդիք Միքայէլ, Իսրայէլ, Եռւնուզ կամ Վէկու, և յիշեալն ՚ի հեղինակէս՝ Մուսա. Դօղրուլ և Չաղր որ է Ճեաֆար՝ Միքայելի որդիք են։ Չորք գաւա-ռաց իշխանութեան շառաւիղե-ցան ՚ի Սէլջուկեանց ազգ Պարսկաց, որ պայազատեցին զԻկոնիոնեանցն. Ա, Խորասանեանց Թուրքաց. Բ, Հալէ-պայ և Դամասկոսի. Գ, Իկոնիոնի որ է Գոնեա և Փոքրն Ասիոյ՝ որ Րում կոչեցաւ յանուն Հռոմայեցւոց։

4. Բ. Օ. Մեծարէ զնա առ ինքն։

5. Մամբար է Մինպէր منبر բեմն աղօթից, յորում զանուն խա-լիփայքն կարդային։

6. Ռուքնէդ-դէվլէթ ركن الدولت Սիւն կամ հաստատութիւն Քաղքի։

աւագ եղբայրն Բաքարուխն՝ [1] որ կոտորեաց զնա, և առ զաթոռն ամս հինգ։ Եւ յառնէ 'ի վերայ նորա Գուղուշն որդի Ալփասլանին, զոր վկանդեալ Բակիարուխն եհար զզօրս նորա, և սպան զԳուղուշն։ Եւ Մահմուտ սուլտանն Մահմուդի որդին եհար ըզԲակիարուխն տղայ հասակաւ, և առ զսուլտանութիւնն ամս երեքտասան, և զկնի նորա Մահմուդն որդի նորին. ընդ որ պատերազմեալ Սանջար սուլտանն կոտորէ զնա, և առնու զԱրաղայ [2] իշխանութիւնն, և դնէ զնա 'ի Բարաղայ. և զկնի նորա Դաւութ որդի նորա եկաց սուլտան՝ զոր սպանին Մլհետքն [3]։ Եւ ապա եկաց Տօղրիլն, և զկնի Մասխուտն, և ապա որդին՝ Ասլան, և զկնի ուժովն Տուղրիլ [4], որ կայր մինչ 'ի պատմագիրս. որում պատիւ 'ի տեառնէ Աստուծոյ։

ԾԴ. Նոյն այր ասէ և յաղագս Թագաւորին Յովհաննիսի, եթէ եղբայր նորա Աշոտ՝ 'ի յոտս Թալեայ՝ [5] կեղծաւորեալ որպէս հիւանդ մերձ 'ի մահ, կոչէ զԹագաւորն առ ինքն, փորձելով 'ի մնարիցն կուսէ որոգայթս. և այնու ըմբռնեալ՝ տայ 'ի ձեռս մեծ իշխանին Ապիրատն [6] կոչեցելոյ սպանանել զնա. և նա յօժար կամօք յինքն առեալ տանի դնէ յաթոռ իւր յԱնի, ասելով. Զիա՞րդ ձգեցից զձեռս իմ յօծեալ Տեառն, և խելագար մի եղից 'ի տեղւոջ սորա։ Զսմանէ ասեն յաննշանից մեծացեալ, և վասն խելացի և առատ ձեռացն՝ մինչ լինել տէր երկոտասան հազար հեծելոց. որ և շինեաց զսուրբ ուխտն Կեչառուս, որպէս Սարհամ իշխանն զՄարմաշէն [7]։

1. Պարքի-արուք, որ իշխեաց իբրև երկոտասան ամ։

2. Արաղ, Իրաք. նշանաւոր աշխարհ Պարսից, 'ի հնումն սահման Մարաց։

3. Մլհեդքը, մելահիդէ ملاحدة ըստ Արաբացւոց, որ է հերձուածք կամ մոլորեալք, ըստ Ասորւոց և Պարսից՝ Հաշիշի և Ասասին ըստ Եւրոպէացւոց, որ է աւազակք. հետեւողք են Հասան-Սէպպահայ մոլեռանդն քահանայի, որոյ ամրոց և կաղապ էր Ալամուդ բերդ, զոր էառն Հուլաղու ղան։ Յաճախ եւ կոչին Իսմայելացիք։

4. Ուժովն Դողրուլ Բ. յետին սուլտան տոհմին, տիրեաց յամին 1177-1187։ Նորա ժամանակակից է պատմիչ Երէցն Մխիթար։

5. Թալին 'ի հին Արագածոտն գաւառի. այժմ կրկին աւանք են՝ Հին և Նոր Թալին 'ի համանուն վիճակի։

6. Ի Պահլաւունեաց տոհմէ և 'ի զարմից Լուսաւորչին սաին զօլ Ամիրան և Վահրամ, որ է եղբայր Վասակայ հօր հռչակելւոյն Գրիգորի Մագիստրոսի։

7. Հ. Օ. յաւելու. Զի մի յանցաւորիս միայն իջեն ձեռք, այլ եւ յան-

Ի չորեքհարիւր եօթանասուն թուին եւ Տուղրիլ-Բէկին և պատահեաց նմա 'ի Նախճաւանի Լիպարիտն[1] հինգ հազար հեծելօք, և փախեաւ յահագին բազմութենէն, և 'ի գալ Թուրքին 'ի Դուին և սփռել ասպատակս, եւ ընդդէմ նոցա քաջն Վասակ, և ցուցեալ մեծ քաջութիւն դառնայ 'ի Սերկեւլի[2], և 'ի հանգչելն անդ սակաւ մի քնով քարիւ հարեալ զգլուխն այր մի յանգէտս, մեռանի ։

Զայսու ժամանակաւ պատրիարգն Պետրոս քինով ինչ Յովաննու թագաւորի գնաց 'ի Վասպուրական, և աղաչանօք ոչ դարձաւ. ապա 'ի ձեռն տուկի[3] կողմանցն ածաւ բռնութեամբ, և արգելաւ 'ի Բջնի ։ Զոր լուեալ տէր Յովսէփ կաթողիկոսն Աղուանից, գայ և հանէ զնա 'ի բանտէն, և տանի դնէ յաթոռն իւր, հանելով զԴիոսկորոս առաջնորդ սուրբ ուխտին Սանահնին՝ զոր եդեալ էին կաթուղիկոս փոխանակ Պետրոսի ամ մի. և նա դարձաւ 'ի վանս իւր, այր սուրբ և առաքինի ։

Յայնմ ժամանակի փոխէ զԳէորգ Վրաց թագաւոր որդի իւր Բագարատ, և իշխանն Վրաց Լիպարիտ ապստամբեալ փախուցանէ զնա 'ի խորին Ափխազս, և չէն ունի ինքն զաշխարհն իմաստութեամբ, ձեռն տըւեալ 'ի Միքայէլ կայսրն ։ Որ 'ի մեռանելն իւրում տայ զթագն Կալափատայ որդւոյ քեռ իւրոյ, որ զկնի սակաւ աւուրց կուրացաւ հրամանաւ Զոյի թագուհւոյն կնոջն Միքայելի. յորում տեղւոջ երեւեցաւ քար մի ունելով գիր, թէ աստ թագաւոր խաւարի ։ Եւ Զոյի առնու այր իւր զՄոնամախն և դնէ նմա թագ ։

ՇԵ. Ի սա գնայ տէր Պետրոս և դառնայ 'ի Սեւաստ, և որդիքն Սենեքերիմայ տան նմա զվանքն, զոր յանուն Վարագայ սուրբ նշանին շինեալ էին, ընդ ինքեանս ունելով զխաչն, թէպէտ զկնի անդրէն դարձուցին ։ Եւ երեք պատառինս Մոնամախն ետ պա-

[illegible] . որ [illegible] խորհրդոց 'ի դամբանի, ոին ունելով վէրնայն ։

1. Լիպարիտ իշխան վրացի, յՈւռպելեան տոհմէ ։

2. Սերկեւիլ գեօղ, բլուր և լըճակ 'ի Թալիշ գեհ Արագածոտան ։

3. Դուքս յոյն 'ի գրանէ կայսեր կողմնակալ կարգեցաւ նախ միջնակաց Դաւթի կիւրապաղատի զոր եթողն 'ի Յոյնս, և ապա Վասպուրական մարզին, զոր թագաւորք աշխարհին փոխանակեցին ընդ Սեբաստիոյ ։

տիրարգին, որ և կեցեալ 'ի տեղւոջն ամ մի, կատարի։ Այլ առնու զքողն Խաչիկ քորորդին իւր, զոր ձեռնադրեալ էր 'ի կեանս իւր 'ի յԱնի, և կեցեալ ամս երկու վճարի, և մնաց աթոռն թափուր զամս հինգ։

Բանզի 'ի չորեքհարիւր իննսունևերեք թուին մեռան Յովաննէս և Աշոտ, և ետուն զթագն 'ի Գագիկ որդին Աշոտոյ. և յիշեցին Յոյնք զկտակն կորստեան վասն Անւոյ. զի անդարձ է ասեն, և հաստատուն է զկնի մահու կտակ։ Այլ կոչեցին երդմամբ զԳագիկ 'ի Կոստանդնուպօլիս, որպէս թէ անդրէն դարձուցանեն պարգևօք. և կատապան[1] եդին ինքեանք քաղաքին. և վերացուցին 'ի նմանէ զերկոսեան պասկս, զգահ հայրապետութեան և զթագաւորութեան, յակամայս ածեալ զերկոսեան առ իւրեանս, և անդրէն ոչ դարձուցեալ։ Վասն որոյ անյոյս եղեալ Գագկայ՝ առնու փոխան զԿալօնպաղատն և զԳիզու[2], և կայր պանդխտութեամբ 'ի մէջ ատեցողացն ազգիս։

Յայսու ժամանակաւ Գրիգոր որդի քաջին Վասակայ տայ զԲջնի 'ի Մոնոմախն, և զԱյսեան և զԱյծոն, զոր ընդ ձեռամբ իւր ունէր, և առնու զդքսութիւնն Միջագետաց. որ և առնու ընդ իւր զԼիպարիտն զիշխանն Վրաց, և այլ ևս երկու Մաժիստրոս, և երթայ ընդդէմ Բրեհիմայ՝ զօրագլխի Տուղրիլ-Բէգ սուլտանին. ուր ըմբռնեցաւ Լիպարիտն և ածաւ առ սուլտանն. և առաքեաց առ նա դաւանել զհաւատ նորա։ Այլ պատասխանեաց եթէ իբրև տեսից զերեսս քո՝ առնեմ զոր հրամայես։ Այլ իբրև ետես ասէ. Յորժամ եղէ արժանի տեսանել զքեզ՝ ոչ արարից զկամս քո և ոչ երկեայց 'ի մահուանէ. և ասէ սուլտանն. Զինչ կամիս. և նա ասէ. Եթէ վաճառական ես, ծախեա զիս, և եթէ դահիճ՝ սպան զիս. իսկ եթէ թագաւոր ես, պարգևօք ազատեա զիս։ Այլ ասէ սուլտանն. Ոչ գնոյ քո վաճառական, և ոչ արեան քո դահիճ կամիմ լինել, այլ թագաւոր եմ, երթ ուր և կամիս. և արձակեաց զնա պարգևօք։ Այլ զի կայսրն

1 Կատապան, Թուի յոյնն գաւա-բան κατάπαν, իբր ամենապետ կամ հրամանատար իշխան։

2. Կալոնպաղատ կամ Կալոնպէղատ ըստ Մատթէի Ուռհայեցւոյ, և Վիգու, երկոքեին ևս 'ի Կաղապատովկիա, այլ գիրքն անյայտք։

խնդրեր զնա, չգտաւ առ նա. և առեալ 'ի նմանէ զօրս, եկն 'ի Սիւնիս և կալեալ զԹագաւորն Բագրատ' յղեաց զնա առ կայսր, և ինքն կալաւ զերկիրն ամենայն:

ԾՋ. Ի սոյն աւուրս կին մի Սուրամ անուն գայ 'ի Պարսից երեք որդւովք 'ի գաւառն Փառախոտ[1] առ Կիւրիկէ թագաւոր Լոռեցւոյն. Այլ սոքա որդիքն դատաւոր զինուորին, և անուանեալ զՉօթն և զՍմբատն Շահպուհեանց[2]. և անդր բնակեցան ընդ Խաչենիւ[3] սահմանն Գանձակայ տիրեցին զնա, և առին զԳանձակ և տիրեցին: Այնուհետ որդին Պաղղուսն մեռաւ կարճ. և իշխանացն Վեհարի միւս եղբայրն, և անուն զՊատրոն[4] և ըղՇահդատ[5] 'ի Սասունդէն: Այլ եղբայրն նորա կատարեր որ Փատլունն[6] կոչիւր' տիրեալ զնա յաջորդ, անուն զիշխանութիւնն: Այլ զհանգեալ առ նա Փիլիպպէ' որդին Կորիկէ' որոյ տղայութ, ընդդէմ զնա 'ի կարգաւ զինքն մահուան հօրն. և անուն 'ի նմանէ զՇահաղ և ըղՇաթո[7]: Այլ կոչեցեալ առ ինքն զԿորիկէ որդի Հոռանեանց քաղաքն Տանձեաց[8] տիրապետէ, և անուն զերկիր նորա: Այլ տիրապետ զօրացեալ տիրէ Խաչենոյ և Կոտայ[9] և Այրարատեայ, և գտա զնէ ընդ Կորիկեայ Թագաւորին Ձորագետոյ, և ընդ Աշոտիկին Թագաւորին Աղուանից, և ընդ Բագրատունեաց Թագաւորին Անեաց, և

1. Փառախոտ անուն է Արցախոյ յարեւելս կողմ, առ ձորամիջն Ուտեաց. և Թուի փոխանակ Փառախոտ գաւառ:
2. Շահպուհեանց 'ի Փառախոտ:
3. Հին Օ. Աւալինէ:
4. Պատրոն, քաղաք Արան Ձերենց Ուտեաց, յետոյ մայրաքաղաք Աղուանից և աթոռ կաթողիկոսաց Աղուանից:
5. Շահդատ քաղաք 'ի Շահդատունեաց գաւառ, 'ի տոհմէն Գանձակ, այժմ աւերակ:
6. Փատլունն (Ֆատլ) Ա. ամիրայ Դունայ, Շէդդադեանց որդի, յաստիճան փառաց ԺԱ. դարու հիմնեալ իշխանութեան, յորում նա ամենայն առաջնորդութիւն ժողովուրդ է Դերբենդոյ Թագաւոր Աղուանից Արան-Աբեանից կո-չեցեալ. Գագիկ որդի Հոռանեանց, Կորիկէ կամ Գուրգէն որդի Դաւ-թի Անհողինն' 'ի կողմանս Տաշրաց, Բագրատունի Դ և Դ Թագաւորք Վր-րաց: Իսկ Գագիկեանք Թագաւորք Ձո-րագետոյ կամ Բագրատունիքն է Ա, և կամ Կորիկեան Թագաւորն որ-դի Անհողնի:
7. Շաղուաղ կամ Շաղուաղ և ՇաԹո' 'ի Խաչէն Նահանդի, որ այժմ Կիւլիստան և Ջրաբերդ կոչի:
8. Տանձեաց գիւղաքն Թուի 'ի Հիւսիսակողմն Արցախոյ և Ուտեաց:
9. Կոտայք որ և Կոտայոց գիւղ, անուանի բնակ, բերդ և գիւղաք, 'ի սահմանս Արցախոյ և Ուտեաց, յարեւմտեան կողմ կամ խաչ-քար գաւառի:

նեղէր զնոսա ։ Տիրեաց և Գունայ, և եդ հարկս 'ի վերայ Հայոց երեքհարիւր հազար դրամ։

Այնպիսի օրինակաւ արք ոմանք քաղդէացիք ելեալք յաշխարհէն իւրեանց գան 'ի Գարդման, և ասեն ցիշխանն Գարդմանայ. Տուր մեզ զմասն խաչին զոր ես քեզ Հերակլ, և լինիմք քրիստոնեայք և քո ծառայք. և կատարեցան իրքն ։ Իսկ լուեալ ամիրայն Բաղդատայ սպառնայ յոյժ. յորմէ երկուցեալ փնացին յատն Կովկասու. և աջողեալք 'ի Քրիստոսէ յոր հաւատացին՝ տիրեցին ամենայն գաւառացն. մինչ զի և այն 'ի նոցանէ թագաւորեաց Գաւիթ անուն, որ խնամացաւ ընդ արքային Զորոյգետոյ ։ Իսկ կոչեցին զգաւառն Ծանարք[1], զի անդ ծանեան զտեղի բնակութեան իւրեանց. և իշխանն Գարդմանայ կոչեաց զնոսա Քորեպիսկոպոս ըստ լեզուին Ասրաց ։

ԾԷ. Իսկ զկնի բառնալոյ թագաւորացն Հայոց 'ի յԱնւոյ, եւ 'ի Հայս հօրեղբօրորդին Տուղրիլին Ալփասան, և աւերեաց քսան և չորս գաւառս. զի էր զօրագլուխ սուլտանին, որ և զկնի մահուան նորա սուլտանացաւ. եկն դարձեալ հարիւր հազարաւ, և առ զԱոր քաղաք, զոր Ախրք Բախալ-քալաք ասեն, և զԱմշլդէ. և առնու կին զդուստր Կիւրիկէի թագաւորին[2], և զդուստր քեռ թագաւորին Ասրաց Բագրատայ ։ Առնու և զԱնի, և հազար այր զենու 'ի փոս մի, և լռգանայ յարիւն, զոհ մեռելոց իւրոց արարեալ[3]։

Իսկ ապա գայ 'ի խալիֆայէն դեսպան և արկանէ օղ ոսկի 'ի պարանոց նորա, և երկոտասան վարոց 'ի մի կա-

1. Ծանարացդ անուան ծագումն ծաղրական է, քանզի հնագոյն պատմիչք և աշխարհագիրք Թովմաս Արծրունի յԹ դարու, Խորոնեցի 'ի Եում և Պտղոմէոս յԲում յիշեն զԾանարս. ապա հեղինակիդ յիշածն գաղթական է եկեալ առ Ծանարս փախստեամբ յամիրապետէն ։ Արաբացի պատմիչք 'ի Նէզարայ ումեմնէ յԾոմէնայ ասեն զնոսա ծագեալս, և զերկիր նոցին ընդ մէջ Տփխեաց և Դրանն Ալանաց, և զթագաւորս նոցա Սէնէքէրիպ կոչեն. զոր մերս քորեպիսկոպոս ասէ, որպէս և Յոհ. կաթողիկոս՝ Ճէծ քորէպիսկոպոս կոչէ, և զերկիր նորա՝ մասն Գուգարաց մերձ 'ի դրունս Ալանաց. զնոյն և Արաբացիք կոչեն քորէփիսքոփոս, քորէփսքոփոս, քէրքէսթուշ ։ Թուի զերկուսեան միանգամայն վարեալ նոցա զիշխանութիւնս, զհոգևոր և զմարմնաւոր ։

2. Կորիկէ Ա որդի Դաւթի Անհողնի ։

3. Հին Օ. յաւելու, ասէն ոճանփ ։

պետրատին. զոր ասեն առնել 'ի գլուխ ազատաց կանանցն Հինգհարիւր թագս երեւելիս. զի տէր էր մեծ զօրաց, և բազում ազատաց: Այս էր եղբայր տէր Բարսեղ, որ զկնի Գրիգորեայ ձեռնադրեցաւ 'ի Հաղբատ կաթողի-կոս հրամանաւ և կամօք Մանուչէի և ամենայն Հայոց: Այս շինեցաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան զա-ռաջինն:

Իսկ Մելիքշահն գնացեալ 'ի յԱսլանուզն[1] պաշա-րեաց զբերդ մի ամուր. և տէր բերդին արար մեծ խըն-դութիւն 'ի տան իւրում և զինի առաք մեծ. և ապա իջեալ առ սուլտանն սոսկս թէ 'ի հնազանդութիւն, և 'ի համբուրելն զոտս նորա՝ փաղաղեաց զզաւզանն ար-բեալ արեամբ անմեղաց, և բարձաւ չարն 'ի միջոյ: Այս առ զպատիւ նորա Մելիք-Շահն որդի նորա, այլ ո-ղորմած և բարեմիտ, տուեալ ազգիս մեր. մինչ զի ըզ-պատրիարգն Բարսեղ մեծարեալ խաչիւ տանջի իւր մածանէր, և պատուէր պարգեւօք, և ազատեայ գը-րոյ[2]. սորով համարձակեալ առնու զգաւառացն և զա-նունն 'ի Հանեցւոյն[3], որ անձամբ առեալ էր արտաքոյ կարգաց զկաթողիկոսութիւնն:

Կ. Ի Հինգհարիւր քսան և հինգ թուին տարանին Հոռոմք զՍարգիս իշխանն զեղբայր կաթողիկոսին Վահրամայ, որ էր տուն Անիոջ, 'ի նմին քաղաքի, նենգութեամբ. և զօրք նորա ամրացեալ 'ի կլայն, ե-տուն զքաղաքն 'ի Փիլարտոսն, որ բռնացեալ էր յայն-ժամ 'ի վերայ բազում գաւառաց՝ հայ ազգաւ. որոյ առեալ զքաղաքն խնդրեաց զվրէժ արեան նորա: Այս Փիլարտոս ձեռնադրել ետ զՍարգիս քորորդի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսի 'ի Միջագետս, այլ սուրբ և պարկեշտ, մինչ կենդանի էր Վահրամ և Գէորգ. զոր աքսորեցին տէր Վահրամ և տէր Բարսեղ՝ որ յա-բեղս, զոր 'ի Հաղբատ ձեռնադրեցին տէր Ստեփան-նոս կաթողիկոս Աղուանից և Թագաւորն Կիւրիկէ: Յորում աւուրս և զՍարգիս աւագերէցն որքանի զը-

1. Այլանուզ հզօր բերդաւան Մելիտինեացն Դուլմկոյ. տես 'ի Ծան. 3. յէջ 97:

2. Ցուցաս, Խաչիկ բաս Գար-եցց, [illegible] արքունի:

3. Այսինքն 'ի Թէոդորոսէ՝ որ յաջորդեացն զՍարգիս հակաթոռ 'ի Հանի, յերկրին Մարաշու:

րանն արհեպիսկոպոս ձեռնադրեցին երկոքեան կաթուղիկոսքն սուրբ ուխտին Հաղբատայ, տալով վիճակս յերկուց կողմանցն ։ Այլ և զկնի մահուանն տեառն Սարգսի կաթուղիկոսի ես ձեռնադրել 'ի տեղին Փիլարտոսն զԹէոդորոս ոմն ։

Ի սոյն աւուրս սպանաւ Աեխոդն[1] իշխանն Շիրակունի, որ վասն յոյժ լաւութեանն նեղեալ սիրով 'ի կայսերէ՝ եղև[2] հոռոմ. և տուաւ հայր խոստովանութեան նորա աբեղայ մի հոռոմ. և զի ոչ պահէր զօրէնս Հոռոմոց, խեղդեաց զնա պիղծ կրօնաւորն 'ի քուն զգտեալ զնա միայն՝ 'ի բերդն իւր յԱնդրիոնն, զոր իմացեալ զօրացն նորա՝ գահավէժ առնեն զվիրապն անօրէն ։ Իսկ զկայսրն Միքայէլ փոխէ Ստանիօտն ամ մի. և զկնի Մեսեղիանոսն՝[3] ամիս վեց. և ապա Ալէքս՝ այլտանի այր և խելացի ։

Յորում աւուրս եղև նշան սոսկալի 'ի վանքն Գիզու, զոր շինեաց Գագիկ արքայ ։ Արք երկու անապատաւորք եղեալ 'ի տեսլեան՝ եկին 'ի վանքն, և նախ քան զհարցն ասացին զոր տեսինն. մինն ասաց թէ տեսանէի, զի կանթեղ եկեղեցւոյ զմբեթին անկաւ յատակ եկեղեցւոյս, և ոչ շիջաւ լոյս նորա. և միւսն ասաց թէ տեսանէի զի անկաւ յերկնից աստղ մի, և լոյսն առաւել փայլէր յեկեղեցին ։ Իսկ հայր վանիցն ասաց, տեսէք զի անկեալ է 'ի սուրբ խորհրդոյն. և վառեալ մոմեղէն և գնացեալ գտին մասն անկեալ 'ի սուրբ խորհրդոյն 'ի բեմն 'ի սուրբ պենտեկոստէին, յանզգոյշ առնել. որ և զկնի երեք աւուր գտաւ 'ի սուրբ պենտեկոստէին. և զայն երեք օրն չէր անկեալ ոչ յաւելն և ոչ յոտս[4], և գոհացան զԱստուծոյ ։

Իսկ զտէրն Անւոյ զԳագիկ՝ որ չոգաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս, շատ աղերսեալ Թէոդորին[5] քեռն Զոյի, զի լիցի հոռոմ և այր նմա և թագաւորէ Յունաց, և

1. Բեխտ Թուխ Վեստ (a veste ըստ Լատինաց, պաշտօնեայ ըզգեստաւորիչ), իշխան Շիրակունի, ծանօթ է առ Բիւզանդացիս, և բնիկ անունն Խաչատուր. այլ բերդն իւր Անդրիոնն անծանօթ, խնդրելի 'ի կողմանս Անտիոքու ։
2. Հին Օ. Նոփէրայ ։
3. Նիկեփոռ Վոտանիատ և Նիկեփոռ Բրիէնն են յիշեալ կայսերքդ ։
4. Հինն յաւելու 'ի փառս անճառ խորհրդոյն ։
5. Թէոդորոս, այն որ նստաւ 'ի գահ ինքնակալութեան յամին 1054-1056 ։

ոչ հաւանեցաւ . բայց զորդին իւր պատանդ տայ 'ի փե-
սայութիւն Ապլղարբի որդւոյ Խաչկայ , յիշխանացն
Վասպուրականի , որ ընդ ձեռամբ ունէր զՄսիս և
զՏարսոն , զՊապառօնն և զԼամբրօնն , զոր առեալ և
էր 'ի բանդի . և լուեալ հօրն՝ գնաց հանել զնա . և 'ի
դառնալն յիշխանանն , խեղդեցին զնա Հոռոմք : Այլ
որդին Ապլխարպայ սպան դեղով զփեսայն : Իսկ երեց
որդին Յոհաննէս փեսայացաւ դուկին Անւոյ Հոռոմի՝
յաւուր ինչ , և եկն յԱնի , և չգտեալ համբերս չոգաւ
'ի Միրս : և դարձաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս , միով ար-
քային Աշոտ կոչեցելով , զոր խնդրեաց կայսրն փեսայ և
ոչ կամեցաւ տալ : Այլ սա չոգաւ առ սուլտանն Հռո-
մայեցւոց կայսեր , և ետ նմա զԱնի . և ներքինի ամն Աղ-
դակին Մանուչէի դեղով սպան զնա , և մարմինն բե-
րաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս : Այլ նախ քան զգալն մե-
ռեալ որդւոյն՝ մեռաւ հայրն , և բարձան թագաւորքն
Անւոյ այսու օրինակաւ :

ԿԱ . Ի հինգհարիւր երեսուն և եօթն թուին Պու-
ղան[1] ամիրայն հրամանաւ Մելիք-շահին առ զԳանձակ
'ի Փառսնեաց որ Շատտատիկքն կոչէին : Իսկ Լօռայ
թագաւորն Բագարատ դարձեալ 'ի կայսերէ՝ առնու
զհայրենիսն իւր . և զկնի նորա առնու Գէորգի որդի
իւր . որ և գնացեալ զկնի Կիւրիկէի 'ի Խորասան առ
Մելիք-շահն , դարձան պատուով : Այս Կիւրիկէ որդի
էր Դաւթի , որդւոյ Գուրգենայ , որդւոյ Աշոտոյ Ողոր-
մածի . սմա հայրն Դաւիթ շինեաց զԼօռէ , և այլ եւս
երկոտասան բերդ , որ կայ թաղեալ 'ի Սանահինն :
Որոց թոռունքն Աբաս և Դաւիթ ննջեալ 'ի Լօռայ՝
չոգան առ տէրսն Սանեայ , և առին մէն մի բերդս , և
կային տասապանոք[2] : Այլ սուլտան Մելիք-շահն խա-
ղաղասէր և քրիստոնէասէր բարուք , տիրեաց 'ի Կաղ-
բից ծովէն մինչև ցծովն Պոնտոսի երկոտասան թագա-
ւորութեանց . և բարձեալ աւազ յովկիանու՝ տարաւ 'ի
Պարսս , և էարկ 'ի վերայ գերեզմանի հօր իւրոյ , և ա-
սաց . Ո՛հ հայր աւետիս քեզ , զի որդի քո զոր թո-

1 . Պուղան ամիրայ զօրավար Մելիք-շահ սուլտանի , որ յետոյ [illegible] 'ի Դուրգու-չայ :

2 . Բերդերն են Նորբերդ և Մած-նաբերդ յԱւոփ կամ 'ի Հայկական Աղուանս :

զեր տղայ՝ տիրեաց մինչև 'ի ծագս երկրի ։ Այս առ սա չոգաւ Փիլարտոսն և տկարացաւ 'ի հաւատն ։ Այս Պուզանն մեծ ամիրայն՝ հրամանաւ սուլտանին եառ զՍեւհա, և սպան արս այնիւս 'ի փառաւոր իշխանացն Հայոց 'ի մատնութենէ քսու արանց ։

Ի սոյն աւուրս Թագաւորն Պեծենեկաց[1] եկն վեց հարիւր հազարաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս 'ի վերայ Աղեքսին. և քրիստոնէիցն աղօթեալ զաւուրս ութ, ջընջեցին զնոսա բովանդակ, արկանելով հուր 'ի սայլս նոցա որովք եկեալն էին ։

Ի նմին աւուրս յայտնեցաւ չարութիւն հոռոմ աբեղայի մի, որ պաշտէր զշունն. և մոլորեցոյց արս իբրև քիւր մի, և զմայր Աղեքսին, մինչ դնել մասն 'ի սուրբ խաչափայտէն Տեառն ծածուկ 'ի կօշկի որդւոյ իւրոյ 'ի ներքանս կոխել միշտ. զոր իմացեալ Աղեքսին կորոյս զամենեսեան, և զմայրն եհան 'ի տիկնութենէ (!) ։

ԿԲ. Ի հինգհարիւր քառասուն թուին մեռաւ Պօղոս կաթողիկոսն որ 'ի Մարաշ, զոր եդեալ էր Փիլարտոսն. և սուրբ և մեծ գիտնականն Գէորգ վարդապետն Հայոց, և թաղեցաւ 'ի Կամրջաձոր[2] առ Սամուէլի վարդապետի ։ Այս եղև միահեծան սուրբ աթոռն պատրիարգութեան. քանզի տէր Բարսեղ 'ի նմին ժամու ընկեց զկաթուղիկոսն Թէոդորոս յաթոռոյն, և առ 'ի նմանէ զքօղն և զգաւազանն և զսուրբ նշանն տեառն Պետրոսի. և շրջեալ 'ի Կեսարիա եկն յԱնտիոք, և անտի 'ի յՍուհա. և լինէր ամենայն ուրեք խնդութիւն մեծ ։

Այլ խաղաղասէր սուլտանն դեղակուր եղեալ 'ի կընոջէն իւրմէ, վճարէր զկեանս իւր, 'ի հինգհարիւր քառասուն և մի թուին ։ Այս լուեալ Պուզան ամիրային որ էր 'ի Հալպա, դառնայ յՍուհա. և տէր Բարսեղ

1. Պիծենակք կամ Բաչենեկք, Թուրքք հալածեալք 'ի Խազրաց վտարեցան յայս կոյս Վոլգայ, և արշաւանօք կալան մինչև 'ի Դրանսիլուանիա և 'ի Մոլտաւիա, ստէպ պատերազմելով ընդ Ռուսս և ընդ Յոյնս ։

2. Կամրջաձոր վանք յԵրասխաձոր կամ յԱրշարունեաց գաւառի, ուր ծաղկէր Սամուէլ վարդապետ հեղինակ եկեղեցական գրուածոց և թղթոյն պատասխանւոյ առ Թէոդորոս մետրապօլիտ Մելիտինոյ, զոր գրեաց հրամանաւ Խաչկայ կաթուղիկոսի ։ — Իսկ Գէորգ մեծ գիտնական ոչ է Մեղրիկն, այլ Լոռեցին. տակայն գործք նորա չեն մեզ ծանօթք ։

երթայ յԱնի ։ Այլ թաղեցաւ Մէլիք-շահն 'ի Մարանդ առ հօր իւրում Ալփասլանայ ։ որոյ էին երկու որդիք Բարկիարուխ և Տափան կոչեցեալք ։ և Դուդուշն [1] եղբայր Մէլիք-շահին սուլտանացաւ 'ի կողմանս Յունաց ։ և Բարկիարուխն 'ի վերայ Պարսից և Հայոց ։ Որ և զքեռին իւր զԽամայինն արարեալ հեջուբ [2], կարի քաղցր և բարեմիտ առ Հայս ։ վասն որոյ խնամածեալ ազգիս՝ շինեցաւ աշխարհս ։ ազատեալ զվանորայս, և զամենայն եկեղեցականս ։ Իսկ Դուդուշն տիրեալ Միջագետաց՝ հարկանէր զթագաւորն Արաբկաց զԻբրեհիմն [3], և առեալ զամենայն բանակս նոցա հարըստանայր ։ և գայր առ նա գիր 'ի կնոջէն Բարկիարուխին, զի գնասցէ 'ի Պարսս և լիցի նմա այր, և տացէ զամենայն աշխարհ ինքեան ։ Այլ նորա խնդացեալ ընդ լուրն խաղայ անթիւ բանակօք, և երթայ 'ի դաշտն Սպահանայ, և յղէ առ նա Բարկիարուխն աղաչանս, զի տացէ նմա զՍպահան, և այլ ամենայն տիեզերք նմա լիցին ։ Այլ ոչ կալեալ նորա յանձին, յարձակին 'ի միմեանս, և մեռանի Դուդուշն, և փախչի Ռատուան որդի նորա յՈւռհա, և նստի և նա սուլտան 'ի Հալպ և 'ի սահմանս նորա ։ և այլ ոմն յազգէ նորա Ալփիրակ կոչեցեալ՝ 'ի կողմն Յունաց սուլտանացաւ, և եկեալ յՈւռհա տիրել ջանայր նմա ։ Այլ Թորոս կիւրապաղատն սպան զնա դեղով զկնի աւուրց երեմնից ։

Ի նմին ամի մեռաւ սուրբ կաթուղիկոսն Թէոդորոս 'ի Հոնին, լին ամենայն առաքինութեամբ, և թաղեցաւ մօտ 'ի տէր Սարգիս ։

կգ ։ Յայնմ ժամանակի եղև 'ի պատճառս մարախոյ և երաշտոյ սով սաստիկ, և 'ի յԱնի կարի իմն նեղութիւն մեծ ։ ուստի զմեռեալսն թաղել ոչ կարէին 'ի սովոյն և ոչ օրինացն հաղորդել ։ որ և այր մի ասեն քաջութիւն ցուցեալ և սէր առ Աստուած՝ թաղեաց վեց հազար անձինս, որում անուն էր Բեխ ։ Զայսպիսի աղէտս լուեալ այր մի մեծատուն 'ի Պարսս, և

1 ։ Դուդուշ նահապետ է Սուլտանաց Հալպայ և Դամասկոսի ։

2 ։ Հէճուպ, հաճիպ حاجب ըստ Արաբացւոց, դռնապան կամ սենեկապետ ։

3 ։ Իբրահիմ, Թագաւոր Արաբկաց Թուի ոմն յիշխողաց անապատին Միջագետաց, թէ ոչ Եթովպացւոց ։

երամակ մի ուղտուց բարձեալ ցորենով գայր 'ի յԵմնի, և ասէր, ոչ այլ ումեք տալ բայց տղայոց։ Զոր լուեալ բերէին զբազում յորդառատ արտասուօք, և նա յագեցուցանէր և կերակրէր զնոսա. և 'ի սպառել ցորենոյն ձայն արարեալ ծնողաց մանկանցն զի եկեսցեն համբուրեսցեն զուստերս և զդստերս իւրեանց։ Եւ իբրև կական բարձեալ մորմոքէին գրկախառնեալք, և ահա բարբառ քաղցր և բարի այրն բարբառեալ ասաց. Առէք զտղայսդ ձեր, և գնացէք 'ի տունս ձեր փառաւորելով զտուողն բարեաց զԱստուած 'ի մեծութեանն իւրում, զոր և արարինն իսկ։

Զկնի անցանելոյ սովոյն, ազգ մի սկիւթական, որ 'ի վաղեաց ժամանակաց ղօղեալ կեայր առ Սրկանօք, անուն զլխաւորին Եղխազի [1] կոչեցեալ, որ եկն եօթն հազարաւ ընդ միջոցս աշխարհի մինչև յԵմնի քաղաք պատերազմաւ. և մեռանի անդ եղբայր նորա, որ նման էր Գողիադու հսկայի, 'ի Գրիգորոյ որդւոյ Վասակայ Թոռին Ապիրատին. որ զկնի աւուրց նահատակեցաւ 'ի Կաղզուանն, զերծուցեալ 'ի մահուանէ զամիրայն Անւոյ զՄանուչէ. և տարեալ թաղեցին զնա 'ի Կեչառուս. եղբայր տէր Բարսղի կաթողիկոսի. և Մանուչէ և ամենայն զօր բանակին Հայոց զկնի դիոյն։ Իսկ Եղխազի երթեալ ընդ Միջագետս առնու զԵրուսաղէմ 'ի Փռանգաց, հարկանելով նետ մի 'ի ձեռուն Յարութեանն, որ կայ մինչև ցայժմ 'ի նշան գործոյն։

Ի հինգհարիւր քառասուն և չորս թուին Սուքման որդի Արդուխին, և ամիրայն Սամուսատայ Պալտուխն՝ որդին Ամիր-ղազէ՝ գան 'ի վերայ Ուռհայոյ. և դարձան լի ամօթով, զի կիւրապաղատն Թէոդորոս իմաստութեամբ և քաջութեամբ պահէր զքաղաքն. մինչև ոչ սուլտանն Ռատուան կարաց հնազանդել զնա։ Դարձեալ 'ի հինգհարիւր քառասուն և եօթն

1. Եղխազի, է Օրդօք Իլղազի ամիրայ, յորմէ անուանի Թուրք տոհմին Որդոքեան, զոր մերքս Արդուխ կոչեն, որք տիրեցին Խլաթայ և բազում այլոց քաղաքաց հարաւային Հայոց, Միջագետաց և Երուսաղէմի իսկ. բայց յառաջ քան զգալն Խաչակրաց, և ոչ որպէս հեղինակս ասէ 'ի ձեռաց Փռանկաց առին զԵրուսաղէմ, այլ Փռանկք 'ի սոցանէ, մանաւանդ թէ 'ի յաջորդաց նոցին 'ի զօրավարաց խալիֆային Եգիպտոսի։

Թուրքն Ղլըճ Ասլան [1] սուլտանն արեւմտից՝ Թոռն Ղութլմշոյ՝ գնայ ՚ի վերայ Մելտենոյ . եւ իշխան քաղաքին Ղաւրիլն [2] աներ կիւրապաղատին Ուռհայոյ՝ դարձոյց զնա անարգանօք ։

ԿԴ. Յայսմ ժամանակի լինու բան մարգարէութեան սուրբ հայրապետին Ներսիսի՝ որ վասն ելից Փռանգացն . քանզի մինչ տիրէին Սկիւթացիքն Երուսաղեմի, եւ առնուին վարձս ՚ի մտելոցն ՚ի սուրբ գերեզմանն, դիպեցաւ կոմս մի փռանգ ազգաւ ՚ի խուռնն հարամելիլ եւ զայրանալ, եւ վասն այնր գանիլ, մինչեւ հանին զակն նորա զմի ՚ի կապճացն եւ ընկեցաւ ՚ի վայր . զոր առեալ եդ ՚ի գրպանն, եւ տարեալ ՚ի Հռոմ ցուցանէր . եւ նախանձու վառէր զքաղաքն ։ Եւ եղանէին արք փառաւորք գլուխք զօրաց բազմաց, որոց անուանք էին այս [3]. Կոնդոփր, եւ Պաղտոյն՝ եղբայր նորա՝ յազգէ Թագաւորաց . զոր ասեն ունել զԹագն Վեսպասիանու՝ որ աւերեաց զԵրուսաղէմ . եւ մեծ կոմսն Պայմունդ, եւ Տանկրի քեռորդի իւր, եւ կոմսն Զնջիլ . եւ Ռոպերտն Որմնոց կոմսն . եւ միւս Պաղտոյնն, եւ Ջոսլին կոմսն . արք յաղթողք եւ բազմազօրք ։ Յուղի անկեալք գան ՚ի Բիւզանդիա . եւ սիրով անցեալք ՚ի Նիկիա՝ հարին զՂլըճ Ասլանն միանգամ եւ երկիցս, եւ առին զՆիկիա, եւ ետուն յԱլեքսն . եւ ինքեանք գնացեալ ընդ Կիլիկէ՝ առին զԱնտիոք, եւ զամենայն ծով-

1. Ղլըճ Արսլան որդի Սիւլէյմանայ, որդւոյ Գութուլմուշայ, սուլտան Իկոնիոնի ։

2. Ղաւրիլ, է Գաբրիէլ իշխան հայ ըստ ոմանց, ըստ այլոց յոյն կամ յունահայ, աներ Պաղտուինոյ Թագաւորի Երուսաղեմի ։

3. Աշխարհածանօթ առաջնորդք են առաջին խաչակրաց, Կոտոփրէ (Կոտըֆրուա տը Պույյոն, Godefroy de Bouillon), և Պաղտին (Պոտուէն, Baudouin) եղբայր նորա, ՚ի հանւոյ իւրեանց ածէին զազգ առին Մեծին Կարոլոսի ինքնակալի . իսկ Թագ և Թուր Վեսպասիանու՝ ըստ կարծեաց Մատթ. Ուռհայեցւոյ, յորմէ առնու հեղինակս ։ — Պեմունդ (Boémond) որ դուքս եղև Անտիոքայ՝ որդի է հրաշակելոյն Ռոպերդայ Կիշարայ ։ — Տանկրէ, (Դանգրետ, Tancrède) ոչ քեռորդի այլ հօրաքեռորդի Պեմոնդայ կարծի ։ — Զնջիլ է կոմսն Ռայմոնտ Սէն-Ժիլ (Raymond de Saint-Gille) ։ — Ռոպերդ կոմս Որմնոց (Ալամանաց) է կոմսն Նորմանդիոյ ։ — Միւս Պաղտինն է Պոտուէն տը Պուրկ (Baudouin de Bourg) արեանառու առաջնոյն ։ — Ջոսլէն էտուլէն տը Գուրդընէ (Josselin de Courtenay) որ յաջորդեաց զմիւս Պաղտինն ։

եզերսն և զԵրուսաղէմ. և եդին Թագաւոր, որպէս ծանուցանեն յոլովից պատմութիւնք ։

Առ այսու ժամանակօք եմուտ սուրբ խաչն Կունեայ 'ի յԱնի. այն որ 'ի յուրացմանն Վազգենի Վրաց առաջնորդի գաղթեցաւ 'ի խորշս լերինն Պարխարու, 'ի ձեռն սուրբ վանականին Անդրէասայ յաշակերտաց սրբոյն Սահակայ ։ Նա կացեալ անդ զեօթն ամ, և ապա ազդ արարեալ մամիկոնեանն Գրիգորոյ որդւոյ Հմայեկի՝ տարաւ 'ի Կապոյտն կոչեցեալ բերդ[1] և անդի փոխեցաւ 'ի Վանանդ, և կոչեցաւ Վանանդայ խաչ. և 'ի բառնալ տանն Մամիկոնէից յանօրէնն Սուքմանայ՝ բերաւ յԱնի, 'ի հայրապետութեանն տեառն Բարսղի. և կարգեցաւ նմա տօն կիւրակէն՝ որ զկնի ութօրէից Խաչավերացն տօնի ։

Այլ 'ի հինգհարիւր քառասուն և եօթն թուին Պաղտոյն կոմսն[2] էառ զԹլպաշար և զՈւռհա ։ Նա 'ի միւս ամին սպասալարն Բէկիարուքին եկեալ յԱնտիոք 'ի վերայ Փռանգին, և հարաւ 'ի նոցունց իբրև բիւրս ութ. քանզի գտին 'ի ձախակողմն սրբոյն Պետրոսի զգեղարդն՝ որով Հրեայքն խոցեցին ընդ կատականս զպատկերն փրկչական, ուստի ել արիւն և ջուր, որպէս 'ի կողէն Տեառն. և պատուեցաւ զէնն որպէս աստուածամուխն այն՝ զոր Հայք ունին. որով զօրացեալ Փռանգքն՝ հարին զԹշնամիս իւրեանց, և ապա առաքեցին զնա Ալեքսին ։

ԿԵ. Ի հինգհարիւր քառասուն և ութ թուին մեռաւ Կոստանդին մեծ իշխանն Հայոց՝ որդին Ռուբինայ, որ էր յազատաց[3] Գագկայ արքայի, ուր ակնյայտնի ցուցաւ նշան մահու նորա ։ Զի 'ի նմին աւուր անկեալ շանթ 'ի յերկնից՝ հարկանէր զարծաթի սկըտեղն՝ որ կայր առաջի նորա 'ի բերդն Վահկա[4] կոչեցեալ. և մեռաւ այր մի առ ժամայն. յետոյ ապա և ինքն իսկ, որ թռնացեալ ունէր զլեառն Սեաւ[5] ։ Նա թողու երկու որդի, զԹորոս և զԼեւոն ։

1. Կապոյտ բերդ յԱրշարունիս ։

2. Եղբայրն Կոտոֆրուայ է առող Թլպաշարայ. սա նշանակէ և կոչի Թիլ Աւետեաց, և է բերդաքաղաք յարեւմտից հարաւոյ Հռոմկլայ և Պիրեճիկայ, յաջմէ Եփրատայ ։

3. Հին Օ. հարազատ ։

4. Վահկայ բերդ ոչ հեռի 'ի Սսայ ։

5. Սեաւ Լեառն 'ի Կիլիկիա,

Թուրքն Գըլճ Ասլան[1] սուլտանն արեւմտից՝ Թոռն Գութլըմշոյ՝ գնայ 'ի վերայ Մելտենոյ. եւ իշխան քաղաքին Գաւրիլ[2] աներ կիւրապաղատին Ռուհայոյ՝ զարծոյց զնա անարգանօք։

ԿԴ. Յայսմ ժամանակի ըստ բան մարգարէութեան սուրբ հայրապետին Ներսիսի՝ որ վասն ելից Փռանգացն. քանզի մինչ տիրէին Սկիւթացիքն Երուսաղեմի, եւ առնուին վարձս 'ի մտելոցն 'ի սուրբ գերեզմանն, դիպեցաւ կոմս մի փռանգ ազգաւ 'ի խռամն հարամիլ եւ զայրանալ, եւ վասն այնր գանիլ, մինչեւ հանին զակն նորա զմի 'ի կապճացն եւ ընկեցաւ 'ի վայր. զոր առեալ եգ 'ի գրպանն, եւ տարեալ 'ի Հռոմ ցուցանէր. եւ նախանձու վառէր զքաղաքսն։ Եւ ելանէին արք փառաւորք գլուխք զօրաց բազմաց, որոց անուանք էին այս[3]. Կոնդոփր, եւ Պաղտոյն՝ եղբայր նորա՝ յաջորդէ թագաւորաց. զոր ասեն ունել զԹագն Վեսպիանու՝ որ աւերեաց զԵրուսաղէմ. եւ մեծ կոմսն Պայմունդ, եւ Տանկրի քեռորդի իւր, եւ կոմսն Ջնջիլ. եւ Ռոպերտն՝ Որմնոց կոմսն. եւ միւս Պաղտոյնն, եւ Ջօսլին կոմսն. արք յաղթողք եւ բազմազօրք։ Յուղի անկեալք գան 'ի Բիւզանդիա. եւ սիրով անցեալք 'ի Նիկիա՝ հարին զԳըլճ Ասլանն միանգամ եւ երկիցս, եւ առին զՆիկիա, եւ ետուն յԱլեքսն. եւ ինքեանք գնացեալ ընդ Կիլիկէ՝ առին զԱնտիոք, եւ զամենայն ծով-

1. Գըլըճ Արսլան որդի Սիւլէյմանայ, որդւոյ Գութլումուշայ, սուլտան Իկոնիոնի։

2. Ղաւրիլ, է Գաբրիէլ իշխան հայ ըստ ոմանց, ըստ այլոց յոյն կամ յունահայ, աներ Պօտուէնայ թագաւորի Երուսաղեմի։

3. Աշխարհածանօթ առաջնորդք են առաջին Խաչակրաց, Կոտոփրէ (Կոտըֆրուա տը Պուլյոն, Godefroy de Bouillon), եւ Պաղտոյն (Պօտուէն, Baudouin) եղբայր նորա, 'ի հանուոյ իւրեանց սերունդք առին Մեծին Կարոլոսի ինքնակալի. իսկ Թագ եւ Թուր Վեսպասիանու՝ ըստ կարծեաց Մատթ. Ուռհայեցւոյ, յորմէ առնու հեղինակս։ — Պեմունդ (Boémond) որ դուքս եղեւ Անտիոքայ՝ որդի է հռչակելոյն Ռոպերտայ Կիշարայ։ — Տանկրի, (Դանգրետ, Tancrède) ոչ քեռորդի այլ հօրաքեռորդի Պեմոնդայ կարծի։ — Ջնջիլ է կոմսն Ռայմոնտ Սէն-Ժիլ (Raymond de Saint-Gille)։ — Ռոպերտ կոմս Որմնոց (Ալամանաց) է կոմսն Նորմանդիոյ։ — Միւս Պաղտոյնն է Պօտուէն տը Պուրկ (Baudouin de Bourg) արեանառու առաջնոյն։ — Ջօսլէն Էժօսլէն տը Կուրթընէ (Josselin de Courtenay) որ յաջորդեաց զմիւս Պաղտին։

եզերսն և զԵրուսաղէմ. և եդին Թագաւոր, որպէս ծանուցանեն յոլովից պատմութիւնք ։

Առ այսու ժամանակօք եմուտ սուրբ խաչն Կունեայ 'ի յԱնի. այն որ 'ի յուրացմանն Մաղգենի Մրաց առաջնորդի գաղթեցաւ 'ի խորշս լերինն Պարխարու, 'ի ձեռն սուրբ վանականին Անդրէասայ յաշակերտաց սրբոյն Սահակայ ։ Եւ կացեալ անդ զեօթն ամ, և ապա ազգ արարեալ մամիկոնեանն Գրիգորոյ որդւոյ Համայեկի՝ տարաւ 'ի Կապուտն կոչեցեալ բերդ[1] և անդի փոխեցաւ 'ի Մանանդ, և կոչեցաւ Մանանդայ խաչ. և 'ի քառնալ տանն Մամիկոնէից յանօրէնն Սուքմանայ՝ բերաւ յԱնի, 'ի հայրապետութեանն տեառն Բարսղի. և կարգեցաւ նմա տօն կիւրակէն՝ որ զկնի ութօրէից Խաչավերացն տօնի ։

Այլ 'ի հինգհարիւր քառասուն և եօթն թուին Պաղտոյն կոմսն[2] էառ զԹլպաշար և զՈւռհա ։ Եւ 'ի միւս ամին սպասալարն Բէկկիարուքին եկեալ յԱնտիոք 'ի վերայ Փռանգին, և հարաւ 'ի նոցունց իբրև բիւրս ութ. քանզի գտին 'ի ձախակողմն սրբոյն Պետրոսի զգեղարդն՝ որով Հրեայքն խոցեցին ընդ կատականս զպատկերն փրկչական, ուստի ել արիւն և ջուր, որպէս 'ի կողէն Տեառն. և պատուեցաւ զէնն որպէս աստուածամուխն այն՝ զոր Հայք ունին. որով զօրացեալ Փռանգքն՝ հարին զԹշնամիս իւրեանց, և ապա առաքեցին զնա Ալեքսին ։

ԿԵ. Ի հինգհարիւր քառասուն և ութ թուին մեռաւ Կոստանդին մեծ իշխանն Հայոց՝ որդին Ռուբինայ, որ էր յազատաց[3] Գագկայ արքայի, ուր ակնյայտնի ցուցաւ նշան մահու նորա ։ Զի 'ի նմին աւուր անկեալ շանթ 'ի յերկնից՝ հարկանէր զարծաթի սկըտեղն՝ որ կայր առաջի նորա 'ի բերդն Վահկա[4] կոչեցեալ. և մեռաւ այր մի առ ժամայն. յետոյ ապա և ինքն իսկ, որ թռնացեալ ունէր զլեառն Սեաւ[5] ։ Եւ Թողու երկու որդի, զԹորոս և զԼեւոն ։

1. Կապոյտ բերդ յԱրշարունիս ։

2. Եղբայրն Կոտրֆրուայ է առող Թլպաշարայ. սա նշանակէ և կոչի Թիլ Աւետեաց, և է բերդաքաղաք յարևմտից հարաւոյ Հռոմկլայ և Պիրիճիկայ, յաջմն Եփրատայ ։

3. Հին Օ. հարադար ։

4. Վահկայ բերդ ոչ հեռի 'ի Սսոյ ։

5. Սեաւ Լեառն 'ի Կիլիկիա,

Ի հինգհարիւր քառասուն և ինն թուին Դանըշ-մանն[1] տէրն Սեբաստիոյ, զորմէ ասեն յազգէն Հայոց, եկեալ 'ի վերայ Մելտենոյ, և Պէմունդն և Ռուա-ջարդն՝[2] որ կային յՈւռհա, ելին ընդդէմ նորա, և ըմբռնեցան 'ի նմանէ և եդան 'ի բանտի:

Ի հինգհարիւր և յիսուն թուին յաւուր շաբաթու ոչ վառեցաւ լոյսն յԵրուսաղէմ, այլ յօր կիւրակէին 'ի յիննն ժամուն, և զարմացաւ ամենայն երկիրն. այլ պատճառն էր անուղղայ գործք Փռանգին, զի կանանց ետուն զսպասաւորութիւն աստուածընկալ գերեզմանին:

Այլ 'ի նոյն ամի գայր կոմսն մեծ Պետևանն[3] կո-չեցեալ երեսուն բիւրօք 'ի Կոստանդնուպօլիս, և հը-պարտ բանիւք եպարքոս կոչելով նախատէր զԱլեքսն, և առնոյր զօրս 'ի նմանէ յուղարկաւորս ընդ երկիրն Թուրքաց: Այլ նոցա նենգ գործեալ հրամանաւ իւ-րեանց Թագաւորին, տարան ընդ անջրդի անապատ, և տկարացուցեալ զնոսա՝ մատնեցին Դանշմանայ և զօրացն Խլիճ Ասլանայ, մինչ զի երեսուն արամբ միայն զերծեալ Պետևանն՝ անկաւ յԱնտիոք. և յԵրուսա-ղէմ հասեալ և ուխտեալ՝ դարձաւ անդրէն 'ի Հռոմ: Ի հինգհարիւր յիսուն և մի թուին՝ տասն ազգ քրիս-տոնէից Թիւր զատիկ արարին 'ի ծառզարդարն, բայց 'ի Հայոց և յԱսորւոց. 'ի չար սերմանց Նռիոնի[4]:

Ի հինգհարիւր յիսուն և երկու թուին՝ իշխանն Հայոց Գողն կոչեցեալ Վասիլ[5] գնեաց զՊեմունդն օգնելով 'ի գինս տասն հազար դահեկան, որ գնեցաւ հարիւր հազարաւ: Ի նոյն ամի կոմսն Ուռհայոյ Պաղ-

չար Ամանոս լերանց, ընդ մէջ Ա-սորւոց և ծովուն:

1. Դանըշման է Տէնիշմէնտ, دانشمند, որ նշանակէ գիտուն, ընթերցող. զի որդի էր գիտնոյ ո-րումն Թուրքի բանակելոյ 'ի կող-մանս Սեբաստիոյ, երբուն յամի 1084. և սերունդ նորա տևեաց զամս բազմագունս: Ոչ յազգէն Հայոց, այլ Թուի ծնեալ յերկրին Հայոց:

2. Ռուաջարդ է Ռիչար (Richard du Principat) ազգական Պեմուն-դայ:

3. Պետևանն մեծ կոմս է Գու-լիելմոս Թ կոմս Բուատիէի (Guillaume IX comte de Poitiers).

4. Ի տօմարագիտութեան գըր-ցեն խնդրոյք զպատճառս Թիւր և ուղիղ զատկաց, և արդարանան դա-տապետեալքն 'ի հեղինակէդ:

5. Գող Վասիլ ժամանակա-կից Ռուբինի Ա, տէրէր 'ի կող-մանս Մարաշոյ. վասն յանկար-ծօրէն 'ի վերայ թշնամեացն հասա-նելոյ՝ Գող կոչեցաւ, զոր Լատին պատմիչք ժամանակին ծեքանօք կոչեցին Covasilius կամ Corouassilius.

տոյնն գնաց 'ի վերայ Թուրքին 'ի սահմանս Մերտնայ. և կալաւ զՈւլխալար[1] ամիրայն, ևած 'ի յՈւռհա յոլով գերութեամբ, և հազարս հազարաց ոչխարս: Յորում աւուրս գայր պատրիարգն Ներսէս 'ի յԱնւոյ, և յոյժ պատուեալ լինէր 'ի կողմանէն գեօղօք և գանձիւք:

Ի հինգհարիւր յիսուն և երեք թուին մեռաւ Դանըշմանն, թողլով երկոտասան որդիս. և առ զիշխանութիւնն աւագն Ղազի: Եւ 'ի նմին ամի մեռաւ Բէգիարուխ սուլտանն, և առ զտեղի նորա եղբայր իւր Տափար[2]: Եւ 'ի սոյն աւուրս առ զՄարաշ Ճօսլինն. և իշխանն Յունաց որ կայր անդ՝ Թաթուլն՝ ծախեաց զպատկեր Տիրամօրն՝ Թորոսոյ որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենի յոլով ոսկւոյ և արծաթոյ:

Ի հինգհարիւր յիսուն և չորս թուին 'ի շփոթել իշխանութեանն Պարսից, յարեաւ ամիրա մի Ղզիլ անուն սկիւթացի, էառ զաւանն Լօռէ, և գնայ մտանէ 'ի Դուին բռնութեամբ ուժոյ, սպանեալ զԱբունասր զեղբայրն Մանուչէրի: Եւ գնացեալ Մանուչէր առնու զօր 'ի դրանէ արքային Պարսից, և գայ սպանանէ զՂզիլն 'ի վերայ գերեզմանի եղբօր իւրոյ, և զԴուին տայ 'ի ձեռս Պարսից:

ԿԶ. Յայնմ ժամանակի պատրիարգն Ներսէս նեղեալ յազգի ազգի շփոթմանէն գնաց յաթոռն իւր յԱնի. և իսկոյն հասանէ նմա խնդիր 'ի տէր Գրիգորիսէ Պահլաւէ, որ և Վահրամ, Վկայասէր կոչեցեալ, եթէ հասեալ է ժամանակ իմ, եկ յուղարկեա զիս առ Տէր: Եւ նա ոչ յապաղեալ յուսով վերջին օրհնութեանն, և պատահէ նմա փորձութիւն ինչ սակաւ 'ի ճանապարհին 'ի բերդն Մենծկերտոյ[3] մօտ 'ի Բալու, 'ի յունականացն որ անդ՝ որք կամեցան կողոպտել զնոսա. բայց նա քաղջասրտաբար արխացեալ ոչ ետ ըստ կամաց իւրեանց առնուլ, այլ զոր ինքն թողացոյց.

1. Ուլու Սալար կամ Սալըր թուի զօրավար կամ իշխան, 'ի ձեռանէ Որդոքեանն Էլղազեայ տեառն Մերտինու:

2. Տափար Մուհամմէտ սուլտան Պարսից:

3. Մենծկերտ 'ի գաւառին Ծոփաց Ճահուննեաց, յայժմեանս Չարսանճագ: — Ծոմակն թուի ոչ Ծոմք լիճ (Կէօլճիւկ), այլ լճակ մի փոքրիկ մերձ 'ի Բալու, որ ոչ նշանակի յաշխարհացոյցս:

դաւորն և Պերդղրան , առին վերստին զքաղաքն և մաշեցին սրով և կողոպտեցին . և Պերդղրան ժառանգեաց զտեղին ։

Ի հինգհարիւր յիսուն և ինն թուին Մամոուտն[1] սպասալարն Պարսից՝ աւերեաց զամենայն երկիրն Սուհայոց կոտորածով և գերութեամբ , և 'ի սուգ նստոյց զամենայն քրիստոնեայսն ։

Ի նմին ամի 'ի ժամանակս ձմերանի 'ի մթին գիշերի՝ անկաւ հուր 'ի բարձանց 'ի ծովն[2] Վասպուրականի . և գոչեցեալ ծովուն անկաւ զցամաքաւն . և դարձաւ ծովն 'ի գոյն արեան , և մեռան ձկունքն . և 'ի լուսանալ առաւօտուն կուտեալ կային առ ցամաքաւն իբրև զփայտակոյտս անտառաց ։

Իսկ 'ի հինգհարիւր վաթսուն թուին մեծ իշխանն Հայոց , կորովի իմաստութեամբ իւրով էառ զբերդն Կիստռօսկաւիս[3], ուր սպանին զԳագիկ Շահնշահ ։ Այլ զի կենդանի էին սպանողք թագաւորին՝ որդիքն Մանդալէոնի՝ երեք եղբարք , եսպան զնոսա չարչարանօք . և էառ զթուրն և զհանդերձս թագաւորին , և զգանձն ամենայն գաւառին՝ որ կայր անդ 'ի պահեստի վասն անառ ամրութեան դղեկին . և խաչ և պատկեր ոսկի՝ բազում յոյժ . և տարեալ զբովանդակն 'ի Վահկայն՝ գոհանայր զԱստուծոյ , և կացոյց յիւրոցն պահապան բերդին ։

1 . Մամոուտն է Մահմուտ որդի Ալթուն-Թէքինայ , զօրավար Տափար սուլտանի ։

2 . Մատթ . Ուռհայեցի ասէ և երկրին հերձոտեալ յեզերս ծովուն , և թուեցուցանէ ստորջրեայ հրաբղխի ժայթքումն , քան մեծի օդաքարի անկումն ։

3 . Կինստռօսկաւիս բերդ ոչ յիշի առ աշխարհագիրս . և զի այլ պատմիչք 'ի Կիզիստռա ասեն ըզԳագկայ սպանումն , երկոքին մի են , կամ առաջինն է բուն բերդին անուն և միւսն աւանին . որ յոմանց համարի նոյն ընդ Կիւպիստռայ՝ ընդ մէջ Կիւլիկեան գլանց և Տիանեայ , յայժմեանս Գարամանի . և յայլոց որիշ և մերձ 'ի Մաժակ ։ Հեթում պատմիչ 'ի Լիկանդոն գաւառի ասէ զբերդն . իսկ գաւառդ այդ սոէպ յիշատակեալ 'ի մերոցս և 'ի Բիւզանդացւոց՝ է Լականիա գաւառ հին , յարևելեան հիւսիսային ծայր Կիւլիկիոյ , սահմանակից Կապադովկիոյ և Կոմագենիոյ , այսինքն Եփրատացւոց ։ Արդ թուի Կիզիստռա որիշ 'ի Կիւպիստռայ , և զոյգ առաջնոյն կամ մերձաւոր նմին բերդն եղերակոն 'ի լեռնասահմանին Տաւրոսի , որ բաժանէ ընդ Կապադովկիա և ընդ Կիւլիկիա , և հայի 'ի դաշտն Արգէոսի . զի և այլ պատմիչ 'ի սահմանս Արծիաս դաշտի ասէ զբերդն , և մերձ 'ի Ջկրնջուր երկիր . իսկ արդ ծանօթ է հավլիտ Պալըգասու գետոյ 'ի սահմանս Կիւրիւնի ։

Իսկ պատրիարգն Բարսեղ այլ ոչ դարձաւ 'ի յԱնի, այլ անդէն կեցեալ ժամանակս ինչ՝ ապա եդ 'ի մտի երթալ յԵրուսաղէմ։ Եւ հրաւիրեալ զեպիսկոպոսունս և զվանորեայս երկրին և զիշխանսն գալ 'ի տօն վարդավառին, ձեռնադրել զԳրիգորիս յաստիճան առաքելական. զի ինքն աներկբայ զառաջի եդեալ ճանապարհն վճարեսցէ։ Եւ պատահեալ նմա որոգայթ ինչ 'ի վանքն՝ որ Շուղրն[1] կոչի, շինելով տուն, որ և 'ի վեր տանելն զհեծանն, զերծեալ 'ի ձեռացն անկաւ 'ի վերայ, և հրաժարեաց մահու։ Սակայն կեցեալ զկնի զաւուրս հինգ, տայ Գրիգորի զաստիճանն, և ինքն վճարի, ուր և թաղեցաւ անդէն 'ի հինգհարիւր վաթսուն և երկու թուին։ Իբրև լուաւ զայս Դաւիթ[2] ոմն որդի Թոռնկայ 'ի կղզւոջն Աղթամարայ, արարեալ ժողով եպիսկոպոսաց հնգից ձեռնադրեցաւ կաթուղիկոս, պատճառելով եթէ Սահանիկ կաթուղիկոս եկն առ Աբուսահլ որդի Գագկայ 'ի Ձորոյվանս՝[3] և անդ վախճանեցաւ. և կայր անդ սեղան պատարագի սըրբոյն Գրիգորի, և գաւազանն և գօտին մաշկեղէն, և հողաթափ սրբոյ Հռիփսիմեայ և պերեզոտն ներկեալ արեամբ, և շուրջն՝ որ է դաստառակ, մնացեալ անդ 'ի ժառանգաւորաց. և 'ի ժամանակս հալածանացն ամբարձաւ 'ի կղզին Աղթամարայ։ Եւ զի ասեն աթոռ է սա թագաւորացն Արծրունեաց և վայել է լինել և պատրիարգ։ Սակայն ոչ եղև ընկալեալ, թէ և շատից եղև աշխատ ընծայիւք և աղաչանօք, մանաւանդ 'ի յԱնւոյ գլխաւորացն. որոց գրէ մեծ շնորհակալութիւն օրհնութեամբ պատրիարգն Գրիգորիս ամենայն վանորէիւք Սեաւ լերինն, և շրջակայ եպիսկոպոսացն ձեռագրով։

1. Շուղր անապատ յարևմտից հարաւոյ Մարաշու խնդրելի է։

2. Դաւիթ՝ որ առաջնորդ համարի կաթուղիկոսաց Աղթամարայ՝ սերունդ է զարմի թագաւորաց Վասպուրականի. յորոց և յիշեալդ Աբուսահլ որդի Աշոտոյ երիցու եղբօր Գագկայ՝ և ոչ սորա։ Իսկ կաթողիկոսութիւն Աղթամարայ երկու ևս դարուք երիցագոյն է քան զկարծեցեալն 'ի հասարակաց, հաստատեալ 'ի Գագկայ թագաւորէ յամի 921. և յառաջնոյ կաթողիկոսէն, որ է Տէր Եղիշէ եղբօրորդի նորին Գագկայ, մինչև ցայժմ անընդհատ կարգին շարք կաթուղիկոսացն 'ի դիւանս Աղթամարայ։

3. Ձորովանք որ և Սալնապատ, 'ի սահմանս Վանայ քաղաքի։

Բայց մինչ կենդանին էր տէր Բարսեղ, մեռաւ պարոն Վասիլն մեծ իշխանաց իշխանն, որ Քեսունոյ յաջողելովն տիրեալ էր բազում բերդից և գաւառաց. և հոգաց զտունն նորա պատրիարգն Բարսեղ, և ետ զիշխանութիւնն ՚ի տղայ Վասիլն, ձեռնասուն մեծ Վասլին՝ յազգէ կամսարական: Զի տուն Վասլին էր յայնժամ հաւաքարան թագաւորազանց և ազատաց Հայոց, և աթոռ հայրապետաց:

Ի նմին ամի մեռանէր մեծ կոմսն Անտիոքու Տանկրի քրիստոսասէրն և իրաւադատն. և առ զիշխանութիւնն Ռոճէր քորորդին իւր:

ԿԷ. Ի հինգհարիւր յիսուն և երեք թուին ՚ի մարերի երկոտասանն՝ դողաց երկիր[1] հանդերձ աղխողորմ ձայնիւ որ գայր ՚ի լերանց և ՚ի դարափուլ վիմաց, և օրն էր կիւրակէ և ձայնն վառ. վասն որոյ և կարծեցաւ թէ օրն է կատարած աշխարհիս. և փլան յոլով քաղաքք և մեռան քառասուն հազար անձինք, զոր թուել կարացին:

Ի նմին ամի մեռաւ Գէորգ վարդապետն մականուն Մեղրիկ կոչեցեալ սակս քաղցրուսոյց վարդապետութեանն, նորոգող սուրբ ուխտին Դրազարկուն[2], որ էր ՚ի Սասունական գաւառէ ՚ի յԱնալիւր կոչեցեալ գեղջէ, սուրբ և սքանչելի և մեծ ճգնաւոր: Իսկ ՚ի գալ միւս ամին, անկաւ հուր յերկնից ՚ի Ճէմիայն Ամթայ, որ է մնիրայն հաւաքման մոլիմանաց, և այրեաց զքարաշէն յարկն և ելանէր բոցն մինչև յերկինս:

Ի հինգհարիւր յիսուն և հինգ[3] թուին Թորոս եղբայր Լևոնի որդի Կոստանդեայ՝ կալեալ զտղայ Վասիլն ետ ՚ի Պաղտոյնն ՚ի կոմսն Ուռհայոյ, և նա չարչարեալ զնա էառ զամենայն երկիր նորա, և ելաւ աշխարհն ՚ի Հայոց: Իսկ Վասիլն գնաց ՚ի Կիլիկէ առ աներն իւր Լևոն, և անտի ՚ի Կոստանդինուպօլիս. և պատուեցաւ ՚ի կայսերէ ազատովքն իւրովք: Իսկ ՚ի միւս այլ ամին գնայ Պաղտոյն ՚ի Նզէպն[4] ՚ի վերայ Ա-

1. Սասանութիւնս մեծ եղև ՚ի կողմանս Եփրատացւոց և Մարաշոյ, որպէս պատմէ Մատ. Ուռհայեցի:

2. Դրազարկ անուանի մենաստան Կիւլիկիոյ և քնարան թագաւորաց Ռուբինեանց, յարևմտակողմն Սսայ խնդրելի է և հետաքննելի:

3. Հին. Օ. հինգ հարիւր յիսուն և եօթն:

4. Նզէպ, Նիսիպ, աւան ամուր

պըլղարիպլին՝ Հայոց իշխանին, որդւոյ Սասակայ[1], եղբօր Լիկոսին, որ էին տեարք հազար զօրականի. որ յառաջ ունէին զԹըլպաշարն և զՊիրն, առեալ 'ի Թուրքաց մեծաւ քաջութեամբ. զոր 'ի խսար արկեալ ամ մի, էառ 'ի նմանէ զբովանդակն. և նա գնաց առ Թորոսն: Նոյնպէս քակեաց զմիւս իշխանն որ բնակեալ էր յԱրևընդան[2] զՍնագարատ, և զԿոստընդին տէրն Սառկառայ[3], զոր մեռոյց 'ի կապանս 'ի բերդին Սամուսատ:

Ի հինգհարիւր վաթսուն և եօթն թուին մեռաւ թագաւորն Երուսաղէմի Պաղտոյնն, և առ զթագն միւս Պաղտոյնն կոմսն Ուռհայոյ: Ի նմին ամի մեռաւ Տափարն սուլտանն Պարսից, որ և մերձ 'ի մահ եղեալ՝ ետ սպանանել զաւագ կինն իւր զՊոտհար խաթունն, որ ունէր ասէն առաջի իւր ութսուն[4] կուսանս 'ի սպասու ինքեան թագ 'ի գլուխ, և էր տէր զօրաց բազմաց, յորոց պաղտ զենուլ ետ. զի մի, ասէ, արասցէ այր զեղբայրն իմ, որ ունէր զխորին աշխարհն Պարսից. զԳէնգկան[5] քաղաք, և զԻսզնէ, որ ինոսուն աւուրբ ճանապարհաւ անդր է քան զԽորասան. և զաթոռն տայր յաւագ որդին 'ի Մահմուտն, և զկրտսերն՝ զՄելիքն[6] դնէր տէր Գանձակայ Հայոց: Իսկ 'ի գալ տարւոյն՝ մեռաւ Աղեքսն, և առ զթագն որդին իւր Փեռփեռօժէն, որ եղև բարեմիտ առ Հայս. և մեղադրէր հօր իւրում, որ մոլեալ 'ի սուտ առաջնորդաց, կրկին մկրտելով խաչէր կրկին զՏէրն:

ԿԸ. Յայնմ ժամանակի զօրանայր Դաւիթ թագաւորն Վրաց որդի Գէորգեայ, որդւոյ Բագարատայ. և առ զՏփխիս 'ի Պարսից. և եհար զՄելիքն զսուլ-

յաջմէ Եփրատայ, ընդ մէջ Հռոմկլայ, Պիրայ, Թլպաշարայ և Այնթապայ:

1. Վասակ Պահլաւունի է հօրեղբայր Ս. Ներսիսի Շնորհալւոյ:

2. Արևընդան Թուի յաջմէ Եփրատայ, յարևմտից Այնթապայ և Քիլիսայ, մերձ 'ի Կուրիս (Խուրոս) քաղաք, ըստ Չամչեան հօր:

3. Հին օր. Ն, որ է [illegible]:

4. Կարգեա նովին անուամբ ճանաչի յարդ, բերդաւան ամուր յեզր Եփրատայ յաջմէն, 'ի հիւսիսոյ վերոյնշանակեալ տեղեաց, ուր և հուն է գետոյն:

5. Օզկան է Օզքէնտ քաղաք առ Սիհուն գետով, 'ի հիւսիսոյ Սմրղանտայ:

6. Մէլիք Տօղրուլ, որ հակառակութեամբ կալաւ զաթոռ սուլտանութեան Պարսից, առ կենդանեաւ եղբօրն:

տանն Գանձակայ 'ի հարուածս սաստիկս. և հինգ-հարիւր արս սրահանգս բարձրացոյց 'ի փայտ մինհու 'ի Տփխիս քաղաքի: Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, զի մեռեալ էր Մանուչէ՝ ամիրայն Անւոյ, և Ապլսուար որդի նորա տիրէր նմա, այր անարի և կնամարդի, որ կամեցաւ վաճառել զԱնի վաթսուն հազար դենարի 'ի վերայ Կարուց ամիրային. և ետ բերել նաւլ[1] ծանրագին և բարձրահասակ 'ի Խլաթայ, և դնել 'ի վերայ գըմբեթի կաթուղիկէին, փոխելով զեդեալն յառաջնոցն. վասն որոյ սրտառեալ քրիստոնէիցն՝ կոչեն զԴաւիթ, և տան 'ի ձեռս նորա զքաղաքն Անի. և ընկեցեալ ըզզէնն ատելի 'ի պատուական գլխոյ կաթուղիկէին, զոր ունէր վաթսուն ամ վասն մեղաց մերոց համբերելով՝ եդին զպսակն զարդու, և զթագն Յիսուսի՝ զպարծանքն Պօղոսի, զփրկութեան մերոյ արեգակն, զխաչն աստուածընկալ. և հարեալ զժամահարն առ խաչին՝ դաւանեցին Աստուած զխաչեալն 'ի փրկութիւն հաւատացելոց: Իսկ Թագաւորն զԱբուլէթ[2], և զորդին իւր զԻւանէ թողեալ 'ի յԱնի՝ դառնայ յերկիր իւր, ընդ իւր տանելով զԱպլսուար որդւովք իւրովք, որք անդէն մեռան և ոչ ևս դարձան: Այլ ընդարձակեալ Դաւիթ զսահմանս Սրոց, առեալ զՈւխթիս[3] և զսահմանս իւր, և զԳագ, և զՏէրունականն, և զՏայուշ և ըզԿայեան և զԿայծոն, և զԼօռէ և զՏաշիր, և զՄահկանաբերդ, և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիւրիկէի և Աբասայ, հնազանդէր և զլեառն Կովկասու, և ըզթագաւորութիւնն Սոնաց[4], զՄրաճուլք, և զՃքեթ, և զԴուալէթ, զՀերէթ, և մինչև ցծովն Կազբից և ցՀաղբանդ[5], և ցՇապուրան[6] քաղաք: Խնամածեալ

1. Նալ, نعل ըստ Թուրքաց, պայտ. զի լուսնաձև է՝ իբրև նշան մահմետականութեան համարէր:

2. Աբուլէթ յՈւապելեան տոհմէ:

3. Ուխթիք, այժմ Օլթի, 'ի Տայս: Այլք 'ի տեղեացդ են 'ի սահմանակցութեան Գուգարաց և Ուտիոյ, և 'ի հիւսիսոյ Սիւնեաց և Արցախոյ:

4. Սոնաց թագաւորութիւն է Սուանք, Սուանէթ, 'ի հիւսիսոյ արևելից Եգերացւոց: — Մըրճուլք մասն են Ռաճայ, յելից հարաւոյ Սուանաց: — Ճիքէթ կամ Ճիկք են Չերքեզք, յարևմտից հիւսիսոյ Ափխազաց, յեզեր Սևու ծովու: — Դուալէթ, Դուալք, յարևելից Ռաճայ: — Հերէթ կամ Հէր, յանուն եղբօր Հայկայ, մասն Կախեթու, Սղնախ կոչեցեալ այժմ, ընդ մէջ Վրաց, Աղուանից և Հայոց:

5. Նոյն ինքն Դարբանդ:

6. Ցայժմեանս Տաղստան:

և անխիմաստ ազգին Վրաց, ընտրեալ մանկունս քառա-
սուն առաքեաց 'ի Յոյնս ուսանել լեզու, և առնել
թարգմանութիւնս և բերել. զոր և արարին իսկ. ե-
րեք 'ի նոցանէ լաւագոյն գտան և մտաւոր, զարդարե-
ցին զազգն անզարդ: Այլ ոչ էր նա երկմիտ յեկեղեցւոյ
և յաղօթից մերոց. վասն որոյ բազում անգամ դնէր
զգլուխ իւր 'ի ներքոյ ձեռաց մերոցն' [1] խնդրելով օր-
հնութիւն: Նա թագաւորեաց երեսուն և երեք ամ,
և մեռաւ 'ի Տփխիս. և թաղեցաւ 'ի Գելաթ [2] 'ի գե-
րեզմանս հարց իւրոց: Այլ առ զթագն Դեմետրէ որդի
իւր, որ պահեաց նոյնպէս զիշխանութիւն հօրն. և յա-
ւել ևս զԴմանիս [3], և զԽունան [4] քաղաք առեալ 'ի
Պարսից:

կթ. Ի ժամանակին յայնմիկ որդի մի Ապլաւարայ, որ կայր 'ի Խորասան, իբրև լուաւ զանցս հօրն և զեղ-բարցն և զմահն Դաւթի, գայ 'ի խնդիր հայրենի քա-ղաքին Անւոյ, և աղերսանօք խնդրէ յԱպուլեթէ և յաւագաց քաղաքին. և զի կայր քաղաքն 'ի մեծի վը-տանգի 'ի Թուրքաց, ետ 'ի նա Ապուլէթ խնայելով 'ի քրիստոնեայսն, ևս առաւել յորդին իւր Իւանէ, զի մի կորիցէ 'ի յաճախ մարտիցն. և ինքն անցեալ գնայ 'ի տուն իւր: Իսկ Փատլուն որդին Ապլաւարայ բարիոք խնամարկեալ քաղաքին և ամենայն սահմանացն' արիա-բար ջանացեալ, արար խաղաղութիւն. առ և զԴուին և զԳանձակ և եղև անուանի: Այլ զի կամեցաւ ձեռն-արկել 'ի սուրբ կաթուղիկէն, զկնի երից ամաց եղև 'ի վերայ նորա արհաւիրք 'ի խոցոտմանէ հրակերպ արանց, որք ելանէին 'ի բանալեաց եկեղեցւոյն, զոր առեալ էր 'ի սուրբ սպասաւորէն Գրիգորոյ: Այլ 'ի վաղիւն կամէր կողոպտել զեկեղեցին 'ի զարդուցն' զոր նոր զգե-ցեալ էր առագաստն երկնաւոր զկնի վաթսնամեայ

1. Ակնարկէ 'ի խոնարհել թա-գաւորին ընդ ձեռամբ Յովհ. Սար-կաւագայ վարդապետի:

2. Գելաթի մեծահռչակ մե-նաստան Վրաց յԻմերէթ, կառու-ցեալ 'ի նոյն ինքն 'ի Դաւթայ Բ, ուր և կայ ցարդ տապան նորին և պատկեր նկարեալ յորմն եկեղե-ցւոյն:

3. Դմանիք քաղաք և վիճակ Սոմխեթու:

4. Խունան է հունարակերտ ըստ Հայոց, 'ի ստորոտ Գու-գարաց, առ մեծահռչակ Կարմիր կամրջաւն Վրաց' 'ի վերայ Կուր գետոյ, 'ի սահմանակցութեան Վրաց, Աղուանից և Հայոց:

սգոյն․ յորմէ տեսլենէ Հիւանդացեալ և աՀաբեկեալ, խնդրեաց աղօթս 'ի Գրիգորոյ՝ Հանելով զնա 'ի բանտէ կապանացն յորում կայր․ յաղագս զի 'ի կարձ աւուրսն գնացեալ էր 'ի Միրայն․ և 'ի դառնալն նորա 'ի Գրըւէին՝ տեսեալ զաՀագին ժողովն Թուրքաց յոգնախուռն բանակին, աղաղակեաց 'ի ձայն մեծ և ասաց՝ ՕրՀնեալ է Քրիստոս Աստուած, որդին Աստուծոյ, զոր սովորն էր առնել օր ըստ օրէ յԱնի․ քանզի աղօթակից ընկերն ասաց ընդ կատակ յականջս նորա, եթէ աՀա տեղիս օրՀնելոյ զՔրիստոս․ վասն որոյ կապեալ զնա և տարեալ 'ի Փառլուն՝ եդին 'ի զնդան, և կամեցեալ անդ սպանանել 'ի նմին գիշերի յորում կալան․ բայց Տէր պաՀեաց զնա այսպէս ։

Հ․ Էին և վարդապետք յայնմ ժամանակի․ ՅովՀաննէս, որ և Սարկաւագ, 'ի գաւառէն Փառիսոսոյ 'ի քաՀանայական ազգէ, որոյ յիշատակք ճառագայթիցն փայլէն մինչև ցարդ 'ի բանս իւր, և 'ի նմանէ աշակերտեալքն․ — Երեմիա որ և Անձրևիկ, որ զամս երեսուն չորակեր եղև, այնչափ Հլու եղեալ վարդապետին իւրոյ, որ և 'ի սաստէն երբեմն թէ լուռ լեր՝ զամս երիս ոչ խօսեցաւ ընդ մարդ, բայց եթէ ընդ վարժիչն իւր 'ի կարիս․ — և Սամուէլ երէց աշխարՀի՝ [1] որ զգաւառանսն յօրինեաց քրոնիկոնին՝ Անեցին ։ Եւ նախ քան զսոսա Անանիա, որ զառաքեալսն Համառօտեաց Հրամանաւ կաթուղիկոսին Պետրոսի, ՍանաՀնեցին [2] ։ Իսկ Սարկաւագ վարդապետն կեցեալ 'ի ժիր մշակութեան զաւուրս իւր, Հանգեաւ 'ի ՀինգՀարիւր ութսուն և ութ թուին [3] ։ Եւ զկնի ամի միոյ ծաղկիցն իւր Ալաւկայ որդին Դաւիթ [4], որ կանոնք գրեաց դիւրաՀաս ։ Եւ Թոքակերայ որդին [5] կոչեցեալ աշակերտ նորին, և

1․ Սամուէլ անուանի ժամանակագիրն, որ ըստ Եւսեբեայ շարակարգէ զդէպս պատմութեան, և այլք ըստ նմանէ ։

2․ Անանիայ ՍանաՀնեցւոյ ծանօթագոյն գրուած է մեկնութիւն Թղթոց Պօղոսի․ յիշի նորա և մեկնութիւնն Մատթէի, և Դիմադրութիւն առ Յոյնս ։

3․ Հին Օ․ ՇԿԸ, որ է ՀինգՀարիւր վաթսուն և ութ ։ Այլ ժամանակագիրք ՇՀԸ ասեն, ՀինգՀարիւր եօթանասուն և ութ, որ ուղղագոյն թուի ։

4․ Դաւթի Գանձակեցւոյ Ալաւկայ որդւոյ գտանին կանոնք խրատականք գրեալ առ Աղբայութիւն ոմն Համբակ քաՀանայ ։

5․ Թոքակերի որդւոյն, Խոնթկայ որդւոյն Պետրոսի և Աքանչելատեսին Յակոբայ մրդխէնք և գրուածք անծանօթք են մեզ ։

[illegible] 'ի [illegible], [illegible] և [illegible], [illegible] [illegible]: [illegible]. և [illegible] 'ի [illegible], և [illegible]: [illegible] և [illegible]. և [illegible] 'ի [illegible], և [illegible]: [illegible] և [illegible] 'ի [illegible] [2], [illegible] և [illegible], [illegible]:

ՀԸ. [illegible] և [illegible] [3], [illegible] 'ի [illegible] և [illegible], [illegible] 'ի [illegible], [illegible]: [illegible]. և [illegible]. և [illegible] 'ի [illegible]:

[illegible] և [illegible] [1] [illegible]: [illegible] 'ի [illegible] 'ի [illegible]. [illegible]: [illegible] 'ի [illegible], [illegible]: [illegible], և [illegible]:

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

Յորում ժամանակի լցաւ դաշտն Գագայ[1] անթիւ և անհամար հեծելօք յամենայն ազգաց անօրինաց հաւաքեալ, որ կամեցան այրել զտունս խաչն՝ որ յանուն զօրավարին Սարգսի: Այլ 'ի բարկութենէ Տեառն խելացնորեալք կոտորեցին զմիմեանս. զոր լուեալ Դեմետրէ երթեալ ժառանգեր անաշխատ զկարասի նոցա: Ի սոյն աւուրս պատանի մի յեղբարցն Փատլնոյ լուեալ եթէ հան նորա Կատայն 'ի տանէ Բագրատունի՝ քրիստոնեայ էր յազգէ Թագաւորաց, խաղայր հոգի իւր 'ի սէրն Քրիստոսի, և երթեալ 'ի լեառն սըրբոյն Գրիգորի՝ մկրտեալ կրօնաւորեցաւ անդ՝ զամս հնգետասան մեծ ճգնութեամբ[2], մինչ զի տեսանէին լոյս անճառելի բորբոքեալ ընդ երդս խցկանն. և զկնի գնաց 'ի Դրազարկն և անդ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս:

Ի հինգհարիւր ութսուն թուին, Իւանէ որդի Աբուլեթին ապստամբեաց 'ի Գառնի: և հարան զօրք նորա 'ի Խուրթէ, զորոց կտրեալ զգլուխսն եփեաց Թանով, և զգանկսն դնէր 'ի բարձրութեանց մինարային 'ի շարս քարորմոցն: Այլ 'ի գալ միւս ամին սպանաւ Իւանէ 'ի Դեմետրէ նենգիւ. և որդին նորա Քիրքաշն գընաց առ ամիրապետն Շահի Արմէնն, և առեալ 'ի նմանէ զԱշխարունիս՝ աւերէր զտունն Վրաց մեծաքաջութեամբ:

Ի հինգհարիւր ութսուն և ութ թուին կործանեցաւ Գանձակ 'ի շարժմանէ[3]:

ՀԲ. Այսոթն ամօք նախ քան զայս Շահի Արմէնն տիրեաց երկրին Խլաթայ և այլ բազում քաղաքաց, որ էր թոռն Սուքմանայ. և սպան զհանիկն իւր, որոյ ըսպանեալ էր զորդիսն և կալաւ զիշխանութիւնն: Այլ իբրև զարգացաւ սա, կամեցան և զսա հեղձուցանել,

1. Գագ դաշտ և բլուր 'ի Կողբափոր գաւառի Գուգարաց աշխարհի, 'ի սահմանակցութեան Ուտիոյ, յորոյ կատար շինեալ էր տաճար Ս. Սարգսի, և ատամն մի նորին սրբոյ եդեալ անդ 'ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ. յայս ակնարկէ շարականն. "Առաւել պայծառ 'ի ,,գլուխս Գագայ, 'ի գագաթան ,,տեղւոջն, օրհնեալ սրբոյն Մեսրոպայ ,,: Իսկ գումարտակք այդ էր Թուրքաց ժողով, զորս եհար Դեմետրէ:

2. Հինն յաւելու. և [illegible] գեղեցկոյ:

3. Մեծ ժաժն Գանձակայ եղև յամին 1139 յ30 սեպտեմբերի, զորոյ արկածս մանրագոյն յիշէն Կիրակոս պատմիչ և նորին վարդապետն Մխիթար Գոշ:

այլ արք ճգնաւորք 'ի յԱղուանս, որպէս Պետրոս Խանթկայ որդին, և Յակոբ սքանչելին, որ յաւուր միում տեսանէր զսատանայ հեծեալ յուս կրօնաւորի միում՝ որ գայր առ նա 'ի խոստովանութիւն, և 'ի մօտիլն մօրակեալ զնա և խօթեալ[1], անդրէն դարձոյց որպէս փախստական ։ Եւ նա հրամայեաց սպասաւորին ընթանալ զկնի և բերել առ նա բռնութեամբ. և հարցեալ զնա ասաց. Եկի առ քեզ զղջացեալ 'ի յապաշխարութիւն, և յիշեալ զսոսկալի գործն իմ դարձայ 'ի քէն ։ Եւ սուրբն պատմեաց նմա զտեսիլն. և նորա լուեալ անկաւ յոտս նորա և խոստովանեալ եառ զլուծն ապաշխարութեան ։ Այն և կանայք թագաւորազունք կրօնաւորեալք կուսութեամբ 'ի Քոքայրն[2], Խորասու և Մարիամ, առ որս գրէր սուրբ վարդապետն Մարկաւագն զգուշական խրատս ։

ՀԱ. Ի հինգհարիւր եօթանասուն և ինն թուին Խուրթի[3], որդի Աղին՝ գայ 'ի Պուլին և տիրէ, վերաւորեալ 'ի պատերազմին զՓատլուն, զոր նենգիչք ոմանք գաղտ խեղդեցին պատճառելով զվէրն, որ չէր մահու ։ Եւ առ զամիրայութիւնն կրտսեր եղբայրն Փատլունայ Խուշչերն. և զկնի սակաւու աւուրց Մահմուտ. և անկաւ դարձեալ 'ի թշուառութիւն երկիրն Անւոյ ։

Ի նոյն ժամանակաց ոչ հեռագոյնս ինչ՝ որդին Ապուլեթի Իւանէ կամեցաւ սպանանել զԴեմետրէ և զեղբայրն իւր զԴորգի. և հայր նորա Ապուլեթ ճողելով[4] զալիսն իւր առաջի որդւոյն՝ արգել զնա ։ Եւ էին երկոքեանն արգելեալք 'ի բերդն Դմանիս պատճառանօք ինչ խաբէութեան 'ի մէջ եղբարցն. զոր ապա իմացեալ Դեմետրէ, ասաց ցԻւանէ. Կալար զիս, մամ։ Եւ նա զղջացեալ ասաց. Ոչ, արքայ, այլ ետու զեղբայր քո 'ի ձեռս քո, որ խնդրէ առնուլ զթագաւորութիւնդ ։ Եւ նա ըմբռնեալ խաւարեցուցանէ, և թողու ։

1. Յոր. մօրաքէլ, խոթէլ։ Հին. Օ. խոթմոթէլ։

2. Քոքայր կուսաստան 'ի Ձորափոր գաւառի Գուգարաց. իսկ թագաւորազունքդ են 'ի զարմից Կորիկեան կամ Հայ-Աղուան թագաւորաց ։

3. Խուրթ էմիր 'ի Ղօզ կամ Ուզ տոհմէ Թրքաց, որք ընդ Սէլչիւկեանց խաղացին յարևմուտս ։

4. Հին Օ. ճէփէլով։

Յորում ժամանակի լցաւ դաշտն Գագայ [1] անթիւ և անհամար հեծելօք յամենայն ազգաց անօրինաց հաւաքեալ, որ կամեցան այրել զսուրբ խաչն՝ որ յանուն զօրավարին Սարգսի: Այլ 'ի բարկութենէ Տեառն խելացնորեալք կոտորեցին զմիմեանս. զոր լուեալ Դեմետրէ երթեալ ժառանգէր անաշխատ զկարասի նոցա: Ի սոյն աւուրս պատանի մի յեղբարցն Փատլնոյ լուեալ եթէ հան նորա Կատայն 'ի տանէ Բագրատունի՝ քրիստոնեայ էր յազգէ թագաւորաց, խաղայր հոգի իւր 'ի սէրն Քրիստոսի, և երթեալ 'ի լեառն սրբոյն Գրիգորի՝ մկրտեալ կրօնաւորեցաւ անդ՝ զամս հնգետասան մեծ ճգնութեամբ [2], մինչ զի տեսանէին լոյս անճառելի բորբոքեալ ընդ երդս խցկանն. և զկնի գնաց 'ի Գրաղարկն և անդ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս:

Ի հինգհարիւր ութսուն թուին, Իւանէ որդի Աբուլեթին ապստամբեաց 'ի Գառնի: և հարան զօրք նորա 'ի Սուրթէ, զորոց կտրեալ զգլուխսն եփեաց թանով, և զգանկսն դնէր 'ի բարձրութեանց մինարային 'ի շարս քարորմոցն: Այլ 'ի գալ միւս ամին սպանաւ Իւանէ 'ի Դեմետրէ նենգիւ. և որդին նորա Թիրքաշն գնաց առ ամիրապետն Շահի Արմէնն, և առեալ 'ի նմանէ զԱշարունիս՝ աւերէր զտունն Վրաց մեծաւ քաջութեամբ:

Ի հինգհարիւր ութսուն և ութ թուին կործանեցաւ Գանձակ 'ի շարժմանէ [3]:

ՀԲ. Եօթն ամօք նախ քան զայս Շահի Արմէնն տիրեաց երկրին Խլաթայ և այլ բազում քաղաքաց, որ էր թոռն Սուքմանայ. և սպան զհանիկն իւր, որոյ ըսպանեալ էր զորդիսն և կալաւ զիշխանութիւնն: Այլ իբրև զարգացաւ սա, կամեցան և զսա հեղձուցանել,

1. Գագ. դաշտ և բլուր 'ի Կողբոփոր գաւառի Գուգարաց աշխարհի, 'ի սահմանակցութեան Ուտիոյ, յորոյ կատար շինեալ էր տաճար Ս. Սարգսի, և ատամն մի նորին սրբոյ եդեալ անդ 'ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ. յայս ակնարկէ շարականն. "Առաւել պայծառ 'ի „գլուխս Գագայ, 'ի գագաթան „տեղւոջն, օրհնեալ սրբոյն Մեսրոպայ„: Իսկ գումարտակդ այդ էր Թուրքաց ժողով, զորս եհար Դեմետրէ:

2. Հինն յաւելու. և հսկմամբ գիշերոյ:

3. Մեծ ժաժն Գանձակայ եղև յամին 1139 յ30 սեպտեմբերի, զորոյ արկածս մանրագոյն յիշէն Կիրակոս պատմիչ և նորին վարդապետն Մխիթար Գոշ:

որ և զերծեալ Աստուծոյ յաջողելովն և տիրեալ երկոտասան քաղաքաց, կոչեցաւ Թագաւոր Հայոց. որ է Շահի Արմէն՝ ըստ իւրեանց լեզուին ։ Որ և փեսայացոյց ինքեան զՍալդուխն [1] և խորհեցաւ նովաւ բարի առնել աշխարհի ։ Յորում ժամանակի էր և Ելտկուզ Աթաբակն [2] նովին բարի կամօք, յԱստուծոյ եղեալ երեքեան սոքա քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն ։ Այս Շահի Արմէն գնացեալ 'ի Սասունս՝ յօրանայր 'ի գեօղի միում. և լուեալ Միգենայ տեառն երկրին՝ երթեալ 'ի գիշերի միում պատէր զտունն յորում կայր, և յասելն ումեմն 'ի կատակս. Ա՜յ Միգէն, ո՞ւր ես. ետ պատասխանի ընդ երդն և ասէ. Կամ աւասիկ շնորհօքն Աստուծոյ ։ Եւ կալեալ տանի զնա յամուրս իւր. և զկնի աւուրց արձակէ ուխտիւ և երդմամբ սիրոյ ։

Յորում աւուրս ել 'ի վերայ նորա զօրավարն Պարսից Ելտկուզն, և հարեալ գնաց ամօթով ։ Սա էառ զՄմուկ 'ի Խսետենկայ [3], և զՍասունս 'ի Միգենայ ամենայն վանորէիւքն. և պահէր 'ի խոր խաղաղութեան, զամս վաթսուն ։

Յաւուրս սորա եղև սով սաստիկ 'ի Միջագետս, և քահանայ մի Սւետ անուն հայ ազգաւ՝ բարձեալ ցորեան իշոց՝ տանէր աղալ 'ի ջրաղացն, և 'ի տեսլենէ տառապելոցն աղէխարշեալ բաշխէր զամենայն աղքատաց. և զէշսն վաճառեալ նոյնպէս արար, և այլ ոչ դարձաւ 'ի տուն իւր, այլ զգեցեալ այծեայս շրջէր քարոզութեամբ ընդ քաղաքս և ընդ գեօղս քրիստոսաբար. զի ունէր բանս հանճարեղս, և ետ նմա Տէր շնորհս նշանաց. և զղջացեալ 'ի բանս նորա՝ դառնային բազումք 'ի չարեաց. և խնամ ածէր որբոց և այրեաց, ընլով զկարիս նոցա իւրով միջնորդութեամբ 'ի կարողացն ։ Եւ ել համբաւ զնմանէ. և գային յարենային 'ի նա յոլովութիւնք ժողովոց, և եկն մինչև 'ի Սանծկերտ, և ել ընդ առաջ նորա Շահի Արմէնն մեծաւ

1. Սալտուխ ամիրայ Կարնոյ ։

2. Ելտէկկիզ տիրող կողմանց Նախճաւանայ, աթաբէկ կոչեցեալ վասն խնամակալ և հայրագիր կալոյ սուլտանին Պարսից ։

3. Խսեդենեկ 'ի զարմից Թագաւորաց Արծրունեաց, որք յետ վաճառման աշխարհին իւրեանց 'ի Յոյնս՝ տիրէին մասին միոյ, մինչև 'ի ԺԵ դար ։

հանդիսիւ և խնդրեաց 'ի նմանէ աղօթս և եմուտ պատուով 'ի քաղաքն ։ Այլ զի յանդիմանէր զպոռնիկ քահանայսն՝ քսեցին զնա առ շահն, թէ լրտես է Հոռոմ թագաւորին, և ետուն զնա քարկոծել. յորոյ վերայ տեսին լոյս երկնային զերիս տիւս և զերիս գիշերս ։ Զոր տեսեալ շահն՝ աւաղեաց զմահ սրբոյն, և ետ հրաման պատուել զոսկերս նորա ։

ՀԳ. Ի հինգհարիւր իննսուն թուին եկն Փերփերօժանն և առ զԿիլիկիա, և տարաւ տամբ և որդւովք զԼևոն եղբայր Թորոսի, և զպատկեր Տիրամօրն 'ի Կոստանդնուպօլիս. և անդ մեռաւ Լևոն, որդին Կոստանդեայ ։ Այլ զկնի երկուց ամաց մեռաւ Փերօժն, և առ զթագն Կիռ Մանիլ որդի նորա ։ Այլ 'ի նոյն ամի մեռաւ թագաւորն Երուսաղեմի. երկոքին սոքա [1] 'ի յորսի որոգայթեցան, վասն խոզի՝ թագաւորն Յունաց, և վասն նապաստակի՝ թագաւորն Երուսաղեմի ։

Ի հինգհարիւր իննսուն և չորս թուին Զանգի ամիրայն [2] էառ զՈւռհա. և զկնի երկուց ամաց էառ զնա Ջօսլինն, որ էր տէր նորա. և զկնի եօթանասուն աւուր սպանաւ 'ի Թուրքաց, որք եկին վերստին առին զքաղաքն, և մեռաւ քաջն և յոյժ հայասէրն. որում արար ողբս Ներսէս վարդապետն, որ հայրն էր խոստովանութեան նորա ։

Եւ 'ի հասանել թուիս մերոյ 'ի վեցհարիւր ամն, եկին որդիքն Լևոնի՝ Թորոս և Ստեփանէ, և մեծաւ իմաստութեամբ և քաջութեամբ տիրեցին հայրենեաց իւրեանց Կիլիկիոյ, հարեալ զԱնդրոնիկոս զօրավարն Յունաց, որ կայր անդ երկոտասան հազարաւ. զոր լուեալ Մանիլին 'ի վարձու կալաւ միանգամ և երկիցս զՄասուդ [3] սուլտանն, առնուլ զքէն վրիժուց նորա. որ և 'ի յերկրորդ մուտն սուլտանին անկաւ ահ Տեառն 'ի վերայ նոցա, և փախեան առհասարակ, զմիմեանս սատակելով, անդէն թողեալ զընաւ արարս իւրեանց. քանզի Ռղուպն զօրավարն նոցա կամեցաւ գնալ երեք

1. Փերփերօժանդ կամ Փերօժդ է Յովհ. Կոմնենոս կայսր. և թագաւորն Երուսաղէմի՝ Ֆուլք, որք մեռան յամի 1142 ։

2. Իմատէտտին Զանկի Ա, սուլտան Դամասկոսի, հռչակեալ առմամբն Եդեսիոյ, զոր ողբերգեաց Ներսէս Շնորհալի ։

3. Մասուտ սուլտան Իկոնիոնի, որ տիրէր յամին 1117-1155 ։

հազարաւ յԱնաւարզու 'ի կողմանս Անտաքու, յորոյ վերայ անկեալ Ստեփանէ եղբայր Թորոսի՝ սատակեաց զամենեսեան. և 'ի լսել զձայնն գուժին 'ի բուն բանակին՝ դողացին առհասարակ, և ոչ մնաց շունչ զօրութեան 'ի նոսա: Այս հազիւ զերծեալ սուլտանն՝ անկեալ 'ի յորջս իւր սատակի, տալով զպատիւն Խլիճ Ասլանայ որդւոյ իւրոյ, 'ի թուին վեցհարիւր և չորս:

Ի նմին ժամանակի առին Փռանգք զԱսկաղոն քաղաք: Ի սոյն ժամանակս եկն Մանիլն 'ի Կիլիկիա, և սիրով նուաճեաց զԹորոս. և առեալ զնա և զզօրսն Փռանգաց, գնաց 'ի վերայ Հալպայ. և լուեալ համբաւ յաղթողին՝ դարձաւ 'ի տուն. և ծայրաքաղ արար 'ի նոցանէ Թուրքն երկոտասան հազար 'ի ճանապարհին:

ՇԴ. Իսկ թագաւորին Վրաց Դեմետրէ կալեալ ըզթագաւորութիւնն ամս երեսուն և երկու, վախճանի. և առնու զթագն Դաւիթ որդին իւր, կորովամիտ և բարեսէր, և հանեալ 'ի բանտէ զԹիրքաշն, զհօրն կապեալն, դնէ զօրագլուխ, և զկնի ամսոյ միոյ մեռանի. (ոմանք ասեն 'ի դաւելոյ Օրբելեանց 'ի Սմբատայ և յԻւանէէ, վասն 'ի տեղի նոցա դնելոյ զԹիրքաշն, բանս եդեալ ընդ Գէորգայ եղբօր Դաւթի՝ զնոսա դնել զօրավար [1]). և առ զթագն Գէորգի, 'ի թուին վեցհարիւր և հինգ:

Յաւուրս յայսոսիկ յայտնեցան 'ի Շահապիվանս՝ մարմինք սպանողացն Գնելոյ՝ անփուտ հանդերձիւք, և արիւնաշաղախ մարմնով որպէս և սպանանն, ըստ անիծից սրբոյն Ներսիսի [2]:

Ի վեցհարիւր և տասն թուին էառ Գէորգի Վրաց թագաւորն զԱնի 'ի Փատլուն ամիրայէն. որ փոխեաց զՇատատն եղբայր իւր. և զկնի յիսուն աւուր եկն Շահի Արմէնն բազում հրոսակօք 'ի վերայ հարուածեալ և ախտացեալ քաղաքին 'ի Վրացն: Զոր լըւեալ Գէորգի անդրէն դարձաւ, և եհար զնոսա կոտորմամբ սրոյ, զորոց զթիւն ոչ ոք կարաց գիտել.

1. Փակագծեալ հատուածդ չիք 'ի Բ. Օ:

2. Գնել ինքն սպանաւ 'ի Շահապիվան, իսկ սպանիչքն նորա ոմն 'ի Բասեն և այլք այլուր. այլ եթէ ոմանք 'ի դաւաճանացն անդէն առ օրէն սպանեան, ոչ գիտեմք 'ի հընաւանդ պատմութեանց:

բայց ձերբակալքն էին քսան հազար. և թողուր 'ի յԱ՟-նի զՍադուն[1] իշխանն, յորոյ վերայ կարծիք ապըս-տամբութեան եղեն՝ վասն խնամոյ[2] ամրացուցա-նելն զպարիսպ քաղաքին, զոր իմացեալ Թագաւորն ըն-կենու զնա 'ի պատուոյ: Եւ նա սրտառեալ գնաց հա-տուած առ Ելտկուզն. զոր խաբէութեամբ կալեալ Երիսթաւին[3] Շաքէոյ[4], բերէ անդրէն առ արքայ և մեռանի. և զիշխանն Զաքարեան զՍարգիս՝ դնէն 'ի տեղի նորա 'ի յԱ՟նի: Իսկ Ելտկուզն զայրացեալ չէր ինչ ձեռնհաս առնել, զի չորեք հազար Պարսիկ կորեան ընդ Սադունին:

Իսկ Թագաւորն Վրաց կուտէ առ ինքն զկովկասային զօրսն, և գայ առնու զԴուին՝ խստագոյն խայտառա-կեալ զնոսա 'ի սուր և 'ի հուր, բաց 'ի քրիստոնէիցն որ անդ. և զգագաթունսն Թանեփեացս առեալ 'ի մինրայէն՝ զարդարէ ոսկեթել հանդերձիւք. և ե-դեալ 'ի դագաղս՝ բառնայ 'ի յուսս մուկրեաց, և բոկ-ոտիւք տայ տանել մինչև ցՏփխիս, նախագահ քաղաքն իւր, 'ի վեցհարիւր երկոտասան թուին: Զոր լուեալ Ելտկուզն գայ յայրեցեալն և 'ի քանդեալն Դուին, և խոցոտեալ սրտիւ և մռմռեալ իբր զգազան կատաղի՝ գայ 'ի Մրեն և այրէ անդ զամրոցն, ուր ողջակիզեցան վասն Քրիստոսի ոգիք իբրև չորեք հազար. և դառնայ 'ի դաշտն Գագայ, և ասաց այրել զխաչն հռչակաւոր. վասն որոյ 'ի բարկութենէն Տեառն պատժեալ լինէին 'ի տուէ և 'ի գիշերի 'ի թիւնաբեր օձից: Եւ զկնի 'ի Թա-գաւորէն Վրաց ահաբեկեալ փախչի, թողլով զկարա-սին և զգերիսն անդէն. սակայն գրգռէ զՕւմլիզ սուլ-տանն, զորդին Մահմուդի զԱ՟սլան[5] և ածէ յԱ՟նի, և զամս չորս պահէ 'ի տառապանս անվար և անհանգիստ. մինչև Թագաւորն Վրաց Գէորգի ողորմելով քաղա-քին՝ կոչէ առ ինքն զսուլտանն և տայ 'ի նա զԱ՟նի. զի չէր ձեռնհաս պահել 'ի բազմութենէ անօրինացն:

ՀԵ. Յայնմ ժամանակի աթոռն Հայոց շրջեալ 'ի

1. Սադուն յԱրծրունեաց ազ-գէ իշխան հուժկու:

2. Հինն. 'ի սրփայտասութեամբ:

3. Երիսթաւ՝ Նախարար կամ իշխան մեծ նշանակէ առ Վիրս:

4. Շաքի անուանի քաղաք և գաւառ Աղուանից. զարգիս մի 'ի կուսակալութեանց Տաղստանի:

5. Արսլան Սելջուկեան սուլտան Պարսից:

բաղում վայրս՝ 'ի Կարմիր վանքն , և 'ի Ճուղրն , և 'ի Օձակքն , գնացեալ դադարէ 'ի Հռոմկլայն[1] կոչեցեալ դղեակն , վասն Հռոմ արեղայի անդ բնակելոյ . յորմէ առին Տաճիկք , և 'ի նոցանէ Մասիլ իշխանն Հայոց , և 'ի նմանէ առին Փռանգք . և 'ի յորսի պատահեալ իշխանին որոգայթիւ մատնիլ 'ի ձեռս Տաճկաց , զոր տարեալ 'ի Հալպ , մեռաւ անդէն . և կին նորա՝ որ 'ի Հռոմկլայն , առաքէ 'ի Օձակքն , և բերեալ զպատրիարգն՝ տայ 'ի ձեռս նորա ասելով , եթէ Կայ իմ որդի յայնկայս ծուլուն առ ծնողսն իմ . և երթամ , եթէ լինի կենդանի՝ առաքեսցես առ քեզ , և տուր 'ի նա՝ որպէս ճըշմարիտ աւանդապահ . և թէ ոչ՝ լաւ քեզ քան օտարաց ։ Եւ գնացեալ առաքէ զորդին , որում տուեալ ինչս յոլով դարձուցին անդրէն . զի և ինքն ոչ վստահանայր միայն բնակիլ 'ի մէջ այլազգեաց . քանզի տիրեալ էր Թուրքն բոլոր շրջակայ գաւառացն . և սեփհականեցաւ աթոռ Հայոց . զոր բարեպաշտ կին Ջօշլին իշխանին շարժեալ 'ի հոգւոյ ետ յերկոսեան հարազատացն 'ի Տէր Գրիգոր և 'ի Ներսէս ։

Որ և 'ի վեցհարիւր հնգետասան թուին կատարեալ տէր Գրիգոր՝ յաջորդէ զաթոռն տէր Ներսէս ։ Նա սոսա առաքեաց Մանուէլ վասն հաւատոյ դաւանութեան . և ետուն գրով , յոյժ կարողք և հաճելի բընաւից դաւանութիւնս , զոր ունիմք . և կամեցան միաբանութիւն առնել ազգացս , և մնաց գործն անկատար , որպէս յայտնեն ընդարձակ մատենագիրք ։

Ի նմին ամի ահագին շարժ եղև և կործանեցաւ Աղնկայն[2] ։

Ի սոյն ժամանակի առաւ և մնացեալ դղեակք Սասունին[3] յայլազգեաց , Կորհամ և Կդեղի և Սլաքաւաբերդ , վասն սաստկացեալ մեղաց մերոց ։

Յայսմ ժամանակի և 'ի մխիթարութիւն քրիստոնէից՝ ջեղջեցին պտուղն հասուն և քաղցրաճաշակ պատանին Յովսէփ՝[4] վկայեաց չարչարանօք յանմեռանն

1. Հռոմկլայ , Ռում-գալէ , յեզր Եփրատայ , յահեակ , 'ի հիւսիսոյ Բիրեճիկոյ ։ Աստանօր բընակութեանն Կլայեցի կոչեցաւ Շնորհալին Ներսէս ։

2. Հիմն յանկեր , 'ի գաւառին Եմեշկոյ ։

3. Կարգաւ՝ Թագաւորութեն Բալուոյ է , որ է Սեհնեւոյ , և յերկասնակեալքն էն ամուր բերդք ակերութեանն այնորիկ ։

4. Յովսէփ նոր վկայ կոչի ,

յաՀեկի 'ի քսանն[1], և Թաղեցաւ 'ի Խաւութառ[2]. որ էր պարսիկ ազգաւ, 'ի սահմանացն Գունայ, 'ի գեղջէն որ Նորաշէնք կոչի :

Ի նոյն աւուրս և Գէորգ Մաչիկայ[3] 'ի գնալն իւր 'ի Խռոմ՝ յարոյց 'ի մեռելոց զառաջնորդն իւր զԳրիգոր, զոր սպանին յեւլուզակք 'ի գաւառին Անկռաց. որ և մեղադրէր նմա, եթէ ընդէ՞ր յանձառելի բարութեանցն յորում կայի՝ դարձուցեր վերստին 'ի Թշուառութիւն կենցաղոյս :

Նշեւ նշան և 'ի Խոռոմայրն 'ի հաչակաւոր սուրբ Ներշանէն, ածեալ մանուկ մի կոյր 'ի ծնէ և եդեալ 'ի վերայ աչացն տեղւոյ զգէնն աստուածամուխ՝ նոյնժամայն պատառեալ տեղւոյ աչացն և հոսեալ արիւն բազում՝ կազմեցան աչքն անարատ ամենևին 'ի փառս խաչելոյն Քրիստոսի: Նա էր 'ի յՍւձնայ, (և հօր մանիցն Պետրոս էր անունն 'ի լինել գործոյն[4]) :

Ի վեցհարիւր քսան և մի Թուին կատարեաց պատրիարգն Ներսէս զվարս իւր. եօԹն ամ պաշտեալ զպատիւն, և եօԹն եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ձրի, արք անուանիք և ընտիրք, որ վարդապետ և որ փիլիսոփայ : Նա առնու զքօղն Գրիգոր եղբօրորդի իւր ձեռնտուութեամբ Նորաշնին[5]: Նա միւս եղբօրորդին Գրիգորէս, որ և Մակիրատ կոչէր, չոգաւ 'ի Տամբրօնն, և խնամէր զՏարսոնի վիճակն :

ՀԶ. Ի վեցհարիւր քսան և երեք Թուին էառ Գէորգ զՄնի երկրորդ անգամ, 'ի սադրելոյ Խուանէի ամիր սպասալարի, զի ինքն նստի 'ի նմա, և արտացէ գերադարձ քրիստոնէից. և զՇահնշահ[6] ամիրայն տա-

զորոյ զվարս գրեաց Շնորհալին՝ երբեմն սապնջական նորին և խրախուսիչ :

1. Հինն երկաթագրանէ. Վկայէաց Քրիստոսի սպասաւորի ..., և Վրա- փակպետ լուրջարանոց և աշխարհակալ մահուամբ կատարեցաւ 'ի Քրիստոս :

2. Կամ Հայոց-Թառ. հաչակաւոր մենաստան մերձ 'ի Գառնի, յարևմտից Գեղամայ ծովուն :

3. Ի Ցայսմաւուրս, ահկի իէ, մանր պատմին դէպք աչխկային, այսինքն կուրին Գէորգայ Արճիչեցւոյ, որ յուխտ երԹալով 'ի Հռոմ՝ սրախողխող եղև յերկրին Ունկարաց, և բժշկեալ յետ կատարման ուխտին դարձ արարեալ բնակէր առ դրամբք եկեղեցեաց Անւոյ :

4. Փակագծեալքս չիք 'ի Բ. Օ :

5. Նուրէտտին Մահմուտ, որդի և յաջորդ Զէնկեայ :

6. Շահնշահս այս Թուի որդի Փադլուն ամիրայի Անւոյ, 'ի Շէտատեան տոհմէ :

րաւ ընդ իւր արքայն, և այլ ոչ ևս դարձաւ անդրէն ։ Այլ լուեալ զայս ամենայն Թուրքաստանաց՝ հաւաքեցան 'ի մի, զԱլփասլանն [1] կոչեցեալ սուլտան՝ ընդ ինքեանս առեալ գան 'ի յԱնի, և աւերեն զտունն Շիրակայ ։ Իսկ Իւանէ կամեցաւ տալ զքաղաքն 'ի Թուրքն, և ոչ աջողեցաւ գործն. զի իմացաւ քաղաքն և զգուշացան, և գնաց սուլտանն և աթաբակն իւր սրտախռովեալ, և մեռան երկոքեան 'ի միում ամի ։

Ի նմին ժամանակի ել 'ի բանտէն Կարուց մեծ իշխանն Ապիրատն և եկն 'ի յԱնի. սա էր եղբայր եպիսկոպոսի քաղաքին տեառն Բարսղի, որ աղաչեաց զԹագաւորն Աբխազ, և ետ փոխան նմա ամիրայ, և առ զնա և եօթնևտասն հազար դահեկան ։ Յայնմ ժամանակի յայտնեաց Իւանէ զչարութիւնն իւր, զեղբօրորդի Թագաւորին իւրեանց զԴեմնէն և զյոլովս յազատացն յինքն յանկուցեալ՝ խորհեցաւ սպանանել զԹագաւորն, մինչ կայր 'ի Սախատա [2] յանհոգս. զոր իմացեալ յառնէ միջէ՝ փախեաւ 'ի Տփխիս, զի սակաւամարդ էր. և անդ հաւաքեցան առ նա բազումք՝ Թողլով զչար խորհուրդն ։ Եւ յորժամ զօրացաւ կողմն Թագաւորին, և կամէր գնալ 'ի վերայ ապստամբացն՝ որք 'ի Սախատէ, փախեան յամուրս իւրեանց, և ապա մտին 'ի Լոռէ, բաց 'ի Լիպարտէն՝ որ չոգաւ 'ի Պարսից կողմն երկու որդւովք. և էառ Թագաւորն զամենայն գանձ Օրբէլեանց, և ամենեքեան անկան յոտս Թագաւորին, եղբօրորդին և ընդ նմա այլքն, մինչև ինքն իսկ Իւանէ. զորոյ զաչսն կուրացոյց, և զկրտսեր որդի նորա զԲաւլԹար և զԻնէէն, զորդի Լիպարտին սպան, և յոչինչ եղեն չար խորհուրդքն ամենայն, 'ի վեցհարիւր քսան և վեց Թուին ։

Այլ զԱրփասլան սուլտանն փոխեաց Տուղրիլն, և զԷլտկուզն՝ Փահլաւանն [3], որ տիրեաց խորին աշխարհին, և Կզլասլան՝ վերին աշխարհիս [4], որք էին որդիք

1. Ալփ Արսլանն է Ասլան շահ Սելջուկեան Պարսից ։

2. ԶՍախատա յիշէ և Ստեփաննոս Ուռպելեան, երկարագոյն պատմելով զանցս իրացս, և զտեղին կոչէ ևս Դարպաս-Ազատակ. և է այն գեօղ 'ի Ծոբոփոր գաւառի Գուգարաց, յայժմեանս Ղալովէր կամ Պօռչալու, մերձակ Սոմխէթու ։

3. Փահլաւան և Գզըլ Արսլան որդիք Ելտկուզի աԹաբէկի ։

4. Խորին աշխարհ իմանայ ըզկողմանս Պարսից, Վերին՝ զմերս ։

նորա ։ Ի նոյն աւուրս առաւ Ծառաքար [1] 'ի գողոց հրամանաւ Պարաչայ ամիրային Կեչրորդ, որ վաճառեաց զնա Խզլասլանայ ընդ բազում ոսկւոյ ․ և նա բնակեցոյց անդ արս մնասակարս որք ոչ դադարէին յարենհեղութենէ 'ի տուէ և 'ի գիշերի ․ մինչև զքրիստոնեայս 'ի խաւարային անդունդս ընկղմեալ սովով և դառն հոտով առաջնոց մեռելոցն՝ սպանանէին ․ որ և հինգ կրօնաւորս անուանիս դառնակսկիծ վիրօք ընդ կատակս խաչանիշ հարմամբ դանակացն փողոտէին ։

ՃԷ ․ Ի վեցհարիւր քսան և ութ թուին Թագաւորն Երուսաղեմի երեքհարիւր ձիաւորով եհար զՍալահադինն [2] 'ի դրանն Երուսաղեմի զօրութեամբ սուրբ խաչին, որ եկեալ էր հարիւր քառասուն հազարաւ յառնուլ զԵրուսաղէմ, բարձեալ ջուր վաթսուն հազար ուղտով, (որք միշտ կրէին 'ի գետոց և յաղբիւրաց [3]) ։ Յառաջ Յուսուփ էր անուն նորա, որդի Էուբին, առն տառապելոյ Դունացւոյ, որ և 'ի մեծանալն կոչեցաւ Սալահադին՝ որ է խաղաղութիւն հաւատոց [4] ։

Ի վեցհարիւր քսան և ինն թուին Գէորգի եբարձ զգող և զաւազակ յերկրէ ․ զի ամենայն զօրացն 'ի միասին եղելոյ՝ օրինադրեաց կախել զփայտէ վասն փոքու և մեծի իրաց՝ անողորմ զամենայն մարդ, և յոլովք 'ի պատուաւորաց կախեցան ․ և զգտեալ ինչսն տանէին կախէին զփայտիցն պատուհասից, և կախեցին մինչև ցանասուն և ցշուն և ցմուկն, և ահ անկաւ 'ի վերայ ամենեցուն, և եղև խաղաղութիւն մեծ ։

Յայնմ ժամանակի մեռանէր Մանիլն ․ և կին նորա՝ զի դուստր էր Ռոնձին Անտաքայ, կամեցաւ Փռանգ այր առնուլ և սպանանել զորդին իւր զԱլեքսն՝ որում տուեալ զթագն ։ Իսկ փախեաւ տղայն յեկեղեցին և աղդ առնէն Անդրոնիկայ ազգականին Մանիլին ․ և դայ սպանանէ զսևաստոսն՝ որ կամէր առնուլ զթագուհին ․ և զազգն Փռանգաց՝ որ էին 'ի քաղաքին՝ կոտո-

1 ․ Ծառաքար վանք և կեչրոր քաղաքաւան յԱրևելեան գաւառի Այրարատայ, 'ի կողմանս Բասենոյ մերձ յԵրասխաձոր ։

2 ․ Սելահէտտին կամ Սալատին յ' Էյիւպեան Քուրդ տոհմէ, անուանի աշխարհակալութեամբ, նուաճեաց զԵգիպտոս, զՀալէպ, և զԵրուսաղէմ յամի 1187 ։ Հօր նորա Դունեցի կոչելոյ ոչ գիտեմ զոք երաշխաւոր ։

3 ․ ( ) Հին Օ ։

4 ․ Բ ․ Օ ․ խաղաղութեան հաւատ ։

րէ, և որք 'ի նաւ մտեալ փախչէին, նֆատ ձգեալ 'ի նաւսն՝ այրեաց երեսուն հազար արանց. սպան և զտըղայն, և առ զԹագն։ Նա առաքեաց կոչել զայր մի Թագաւորազն Փիլիպ անուն, զի և զնա սպանցէ. և նորա զօրացեալ սպան զկոչողն. և մեծաձայն գոչմամբ երթայր 'ի սուրբն Սոֆի. և շարժեցաւ քաղաքն, և չարամահ սատակեցին զԱնդրոնիկոս, և զերկու որդիս նորա անմեղ մանկունս՝ ծովամոյն արարին։

Ի վեցհարիւր երեսուն և մի Թուին Խարաչայն որ էառ զՈւառաքար, և խորտակեաց կռանաւ զխաչն Գորոզդյ կոչեցեալ, անկեալ 'ի սիրտ նորա արհաւիրք երկիւղի՝ Թողու յանկարծակի զտուն իւր զՍեչրօր և զՍուխթիմն և զամենայն ձորն Նորասխայ, և երթայ կնաւ և որդւովք 'ի Դուին. և տեսանէ այր մի ահաւոր՝ որ ասէր ցնա, Ես եմ խաչն Գորոզդյ՝ զոր կոտորեցեր. և ահա սպանանեմ զքեզ ձեռօք սիրելւոյն քո Շահի-արմէնին։ Նա պատմեաց զտեսիլն, և 'ի վաղիւն գնաց բռնութեամբ զերծեալ, Թէպէտ արգելուին զնա վասն երկիւղի տեսլեանն, մինչև փակեցին ըզդրունսն. այլ նա ընդ պարիսպն իջեալ, և երկու ջնիբայով[1] չոգաւ 'ի Մանծկերտ, և եկաց առաջի Շահին, որ և նոյնժամայն յաքուցեալ եհար զդանակն ընդ սիրտն և սատակեաց զնա։

Ի նոյն ամի Սարգիս ոմն խաչենեցի[2] կայր 'ի Գանձակ և առնոյր խարաճ[3], և ոմն պարսիկ 'ի յաւագ ուրբաթուն խաչեաց զնա ընդ պարիսպն, ասելով. Խաչակից լեր Քրիստոսին քում. զոր լուեալ իշխանք նորա՝ տարան առ ինքեանս զպարսիկն և չարամահ սպանին։

Ի սոյն աւուրս և Յորդանան ոմն 'ի Տաճիկ տոհմէ վկայեաց մեծ հանդիսիւ 'ի Կարնոյ քաղաք[4]. և եդան նշխարք նորա ընդ Յովսեփայ և ընդ Սահակայ ազգականին իւրոյ[5]։

ՀԸ. Ի վեցհարիւր երեսուն և երեք Թուին մեռաւ Գէորգի Վրաց Թագաւորն և ոչ գոյր նորա որդի, և

1. Ջնիբա, ճէնիպէ, ճէնայիպ جنايب, جنيبة ըստ Արաբացւոց. որ է նժոյգ 'ի ձեռանէ։

2. Հարկահան ամիրային Գանձակայ։

3. Հարկ, մարդահարկ, ըստ արաբ լեզուի։

4. Բ. Օ. Ի Կարին քաղաք։

5. Այսինքն՝ ազգականացն, որպէս և ասի յերես 91։

Գնեմնայն յաչաց և յերանաց յապաւած էր, որդին Գնաւթի։ Ապա առնու զԹագն դուստր նորա Թամարն, բերեալ նմա այր զորդին Ռըզոց Թագաւորին ըզՍօսլան, որ առ զԳունին քաղաք։ Նա և 'ի գալ միւսոյ ամին մեռաւ Շահի-արմէնն անորդի, և աւեր և սուր և գերութիւն բազմացաւ 'ի վերայ աշխարհի նորա 'ի շըրջակայ ազգացն։ Նա զի Թոռն Սիգենայ՝ Շահնշահ քեռորդի տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի առընթեր կայր մահուան շահին, առեալ զիւրսն անկանի 'ի Սասունս. և անդ անկաւ 'ի ձեռս նորա Բեկդամուրն՝ որ էր իշխան ամենայն տան շահին. առնու 'ի նմանէ զբերդն որ Թառձեան[1] կոչի, և ուխտիւ արձակեաց զնա, որ և ստեաց ուխտին 'ի տիրելն իւրում աթոռոյ շահին. և զայն ևս և զամենայն Սասունս՝ եհան 'ի նմանէ, և արկ ընդ հարկաւ զեկեղեցիս և զուխտս։

Ի վեցհարիւր երեսուն և չորս Թուին ըմբռնեցաւ Ռուբէն 'ի բընձէն, և Թափեաց զնա Լևոն եղբայրն իւր, որդին Ստեփաննեայ, որդւոյ Լևոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռոբենայ, որ տիրեաց եօթանասուն և երկու բերդից և զօրացաւ 'ի վերայ Յունաց և Պարսից, և արար ընդ հարկաւ զԳլիճ ասլան սուլտանն մէջերկրեայ[2]։

Ի վեցհարիւր երեսուն և հինգ Թուին առին Անեցիք զՌառաքար զՀայրենիս տեառն Բարսղի, յանխնայ կոտորելով զօրս անդ, բաց 'ի կանանց և 'ի մանկանց։ Որ լուեալ Ալիշէրն ամիրայն Գունայ ձողէր զմօրուսն, և սեաւ զգենոյր 'ի վերայ կնոջն և որդեացն որ անդ, և 'ի վերայ զօրացն կոտորման. և 'ի քրիստոնէից փառաւորիւր սուրբ Երրորդութիւնն։

ՀԹ. Իսկ 'ի վերայ Յունաց Թագաւորեաց Փիսիկն որ և Սահակ, և յարոյց հալածանս և չարչարանս հայադաւան ազգաց, զի դարձցին յաղանդ նոցա. վասն որոյ գրէ առ նա աղերսանս պատրիարքն Գրիգոր խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ. և ոչ լուաւ նմա, այլ զյոլովս դարձոյց 'ի կրօնս իւր, և զայլս հալածականս արար. ուր կային երեք եպիսկոպոսի ա-

1. Թառձեան կամ Հովեանս յիշատակի 'ի Տարօն, որ 'ի ժամանակի պատմութեանս ընդ Սասնոյ համավիճակ էր ըստ վարչութեան։

2. Գլըճ-ասլան, սուլտան Իկոնիոնի։

թուք և հազար և վեցհարիւր քահանայք. զորս 'ի մի հաւաքեալ բռնադատէր, յորոց սակաւք զերծան ամբողջ հաւատով։ Իսկ զայսպիսի աղէտս գրեաց յարևելս տէր Գրիգոր. և խոշորեալ[1] սրտիւ ոչ ինչ կարացին առնել։ Առաքէր և նոյն պատրիարք եպիսկոպոս մի Գրիգոր անուն 'ի Պապն Հռոմայ վասն վտանգին, որ 'ի Յունաց կրէին Հայք, և զի խնդրեսցեն աղօթս և օրհնութիւնս, որպէս և առաջինքն, զոր կարի մեծարեաց Պապն, և ետ պատարագ առնել և հաղորդեցաւ (!), և զգեցոյց նմա զիւր քահանայապետական հանդերձն։ Իսկ հաւաքեաց առ ինքն զամենայն պատուաւորս, զկայսրն Ալամանաց, և զթագաւորն Անկլիզաց, և զթագաւորն Փռանգիսաց, իւրեանցայովքն. և զպատրիարգն Ալամանաց՝ որ ունի քսան և հինգ հազար ձիաւոր. և զարհի եպիսկոպոսն Սպանիոյ, որ ունի քսան հազար ձիաւոր, և զարքեպիսկոպոսն սուրբ Յակոբայ՝ որ տիրէ հինգ հազար ձիաւորաց. և զմեծ արքեպիսկոպոսն մեծի քաղաքին Միլանայ, որ տիրէ երեսուն և վեց հազար ձիաւորաց. և յայսմ կողմանէ զպատրիարգն Երուսաղեմի։ Իսկ 'ի խորհուրդ մտեալ նոքօք՝ գրեաց գիր հրամանաւ սուրբ առաքելոցն 'ի նոցա երեսաց, եթէ Հայոց պատրիարգն յայնկոյս ծովու իշխանութիւն կալցի 'ի վերայ Հայոց և Յունաց և ամենայն ազգաց, որպէս մեք յայսմ կողմանէ երկնաւոր և երկրաւոր բանալեօք։ Իսկ վասն զի երկայն ճանապարհ է 'ի մէջ իմ և եղբօրն իմոյ, Հայոց պատրիարգին, առաքեցի նմա զիմ վակասն և զպսակն և զկօշիկն, զի զայն զգեցեալ պատարագեսցէ մատանեաւ հանդերձ։ Իսկ ասէ ցեպիսկոպոսն Գրիգոր. Տար և զգեցո պատրիարգին. և յայնմ հետէ նմա լիցի իշխանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից[2]։

2. Այլ 'ի վեցհարիւր երեսուն և վեց թուին եղև զի վաճառականք Սալահադինին անցանէին ընդ Պաղեստինէ չորեքհարիւր ուղտուց բարձեալ ազնիւ կարասի, զոր կոմսն Տրապօլեայ իմացոյց թագաւորին Երուսաղեմի, և էառ հրաման յաւարի առնուլ։ Որ լուեալ

1. Այսպէս ամենայն օրինակք։

2. Մեծաքանութիւնք նմանաձայն Դաշանց Թղթոյ. բայց ստոյգ միայն է Թղթակցութիւնն և առաքումն ընծայից առ միւս հայրապետ։

Սալահադինն յղեաց և խնդրեաց միանգամ և երկիցս, գոնեայ զծառայսն միայն, յիշեցուցանելով զուխտ երդմանն՝ որ 'ի մէջ իւրեանց, և ոչ լուաւ. վասն որոյ զայրացեալ գայ 'ի վերայ նորա ։ Նա ել ընդդէմ նորա թագաւորն Երուսաղեմի երեսուն և վեց հազարաւ 'ի դաշտն Հերմոնի, և նենգութեամբ կոմսին Տրապօլեաց զտեղի առեալ յոստ մի անջրդի՝ փակեցաւ 'ի Թուրքաց, և ըմբռնեցաւ սաստիկ հարուածովք, և առան ամենայն քաղաքք ծովեզերեայք, և ապա Երուսաղէմ. զորոյ զբնակիչս ոչ հրամայեաց կոտորել, այլ վաճառել զկեանս նոցա, կտրելով գին արուի՝ տասն դահեկան, և իգին հինգ. և զայլ ամենայն ինչս իւրեանց առեալ գնասցեն յո և կամեսցին, և արարին այնպէս ։ Իսկ անօրէն կոմսն՝ որ միաբանեալ էր ընդ Սալահադինին 'ի ծածուկ, հարեալ 'ի Տեառնէ սատակէր. և երթեալ Սալահադինին 'ի վերայ բերդի նորա՝ խնդրէր զկինն և զբերդն. և նա խնդրեաց պատանդս յերևելի արանցն՝ զի գնասցէ առ նա, և լիցի նմա կին. և առեալ 'ի ներքս եհատ զգլուխս նոցա և ընկէց արտաքս, ընդ որ զարհուրեալ 'ի բաց գնացին ։ Վասնզի լուան զհամբաւ գալստեան մեծի թագաւորին Ալամանաց, որ գայր 'ի գոյժ սգոյ սուրբ գերեզմանին և ամենայն քրիստոնէից, հարիւր յիսուն հազար հեծեալ առաքելով ընդ ծով. որք եկեալ պաշարեցին զԱքքայ. և ինքն գայր ընդ ցամաք անհուն բանակօք ընդ աշխարհն Յունաց, առնլով 'ի նոցանէ զՎեռիաւ քաղաք և զՓիլիպպուպօլիս[1] և զԱնդրիանուպօլիս և այլ յոլով բերդս և աւանս. և առաքէր զորդի իւր յառաջագոյն 'ի վերայ Կոստանդնուպօլսի, և խառնէին հալածեալքն 'ի կիռ Սահակայ մերքն՝ 'ի նոսա, և բազում առնէին աւերս 'ի նոցանէ վառեալ նախանձու ։

Իսկ Կոստանդնուպօլսեցիքն խնդրեցին ողորմութիւն, և ետուն հարիւր կենդինար ոսկւոյ և երկու հարիւր արծաթոյ, և ձրի անցուցին զամենայն բազմութիւնն, զոր առեալ էին 'ի Բլախաց[2] և 'ի Բուլղա-

1. Վերիա և Փիլիպպուպօլիս քաղաքք Թրակիոյ (Ռումելի), այժմ կոչին Գարամերիա և Ֆիլիպէ ։

2. Բլախք՝ Վլահք կամ Ուլահք ։

րաց, յողովութեամբ գանձուց 'ի յանցանելն ընդ աշխարհս նոցա: Իսկ որդիքն Կլիճ-ասլանայ ոչ լսելով հօրն իւրեանց՝ Ուճին Թուրքոմն արարին ընդ նոսա պատերազմ, երեսուն և երեք օր ոչ մեկնելով 'ի նոցանէ՝ մինչև հարան և կորեան 'ի նոցանէ, և այնքան սովեցան՝ մինչ զի ութևտասան օր անսուաղ կացին 'ի բերոյ հողոյ. և մինչ 'ի Կոնն կերան վաթսուն հազար ձի. և առեալ զԿոնն կոտորեաց, և նստաւ անդ: Եւ երից անգամ դեսպան յղեաց առ Լևոն, և ոչ հասաւ առ նա. և իբրև ել 'ի Կոնն՝[1] եհաս գիր 'ի պատրիարգէն Գրիգորոյ, եթէ Եկայք մեք մինչև 'ի Սիս քաղաք, և մնամք քեզ աստ: Եւ թագաւորն ժողովեալ զամենայն մեծամեծս իւր՝ ետ կարդալ, և 'ի խնդութենէն լացին. և գրեաց պատասխանի՝ եթէ Ոստի 'ի հինգ ամ քո հրամանաւ կամիմ բառնալ անդաստան Հայոց, և ապա գնամ յերկիրն իմ. և ահա ունիմ թագ և զգեստ, զի օծցես թագաւոր Հայոց՝ զոր ընտրես: Եւ ասէր 'ի լսելիս ամենեցուն, եթէ Մինչ տեսանեմ զՊարոնն իմ, և զսուրբ Պետրոս՝ զպատրիարգն Գրիգոր, ոչ ասեմ զոր ինչ կայ 'ի սրտի իմում: Եւ եկեալ 'ի Սելևկիա[2], գտեալ հուն՝ անցին ընդ գետն ամենայն զօրն. և թագաւորն ոչ անց ընդ հունն, այլ ասաց ննջել յայն կոյս գետոյն սակաւ մի: Եւ յորժամ խաղաղեցան մեծամեծք նորա, յարեաւ ինքն և երկու արամբք եմուտ 'ի գետն, և զմինն 'ի նոցանէ խլեաց գետն և տանէր. և թագաւորն օգնելով նմա չպահեաց և ինքն, կորոյս զքրիստոնեայք, և հեղձաւ 'ի գետն, և զմարմինն առեալ տարան 'ի Սիս: Եւ 'ի զօրացն բազումք նաւեցին 'ի յերկիրն իւրեանց. քանզի էր և որդի մի կրտսեր թագաւորին, և այն ևս մեռաւ երթեալ 'ի յԱքայ: Բայց քանզի թագաւորն Ընկլիզաց և միւս ևս այլ ընդ նմա զայնու աւուրբք եկին առին զԿիպռոս, և լուեալ վասն անգլուխ մնացեալ զօրացն՝ որ զԱքայ էին պաշարեալ՝ հասին նոցա 'ի Թիկունս, և առեալ զքաղաքն՝ սատակեցին տասն հազար ընտիր այր 'ի զօրացն Սալահադինին, և զինքն իսկ գլխովին՝ որ եկն յայցելու-

1. Կոն է Իկոնիոն, Գոնեա:

2. Այս Սելևկիա 'ի հուսկ յարևմտեան սահմանս Կիլիկիոյ է, յայժմեանս Իչէլի. և գետն յեշեալ է Կալիւկադնոս, այժմ Կէօքսու:

թիւն իւրոյն, առաջի եղեալ տարան կոտորելով մինչև յԱխալան[1], և յոլովս յամիրացն ձեռնակալեալ տարան յայնկոյս ծովուն. և վերստին առին զամենայն առեալն 'ի Թուրքաց՝ բաց յԵրուսաղեմէ, որ առէին մինչև եկեսցէ օր այցելութեան նորա ։

ՁԱ. Ի սոյն ժամանակս ոմն 'ի գլխաւորաց Սալահադինին գայ 'ի վերայ Մանծկերտոյ, և պաշարեալ զնա՝ ոչինչ կարաց առնել, զի նորանշան ձիւն եկն 'ի վերայ նոցա 'ի մէջ ամարան. և դարձաւ և սատակեցաւ 'ի Ճանապարհին, և Ինգրեմուրն շնորհ կալեալ քրիստոնէից՝ սկսաւ պատուել և սիրել յայնմհետէ զքրիստոնեայսն ։

Զայնու ժամանակօք թարգմանեաց Մխիթար պատուեալ քահանայն կաթողիկեցի[2] զպատճառս խաւարման արեգական և լուսնի, 'ի պարսկէ միջէ Աճիէ անուն, զոր ասէր թարգմանեալ 'ի յունաց 'ի պարսս, և թէ Յոյնք 'ի յԵնովքայ մարգարէութենէն ունէին. որ ասէր թէ արեգակն բնութեամբ ոչ երբէք խաւարի՝ այլ 'ի լուսնէն լինի պատճառն. յորժամ 'ի միում կենդանակերպի դիպին արեգակն և լուսին, և ժամ իցէ ծննդեան լուսնի, և անդ դիպին թանձր ամպքն կոչեցեալ ռաստ, և կամ զանապն[3]. զոր թէ սորա մերձ ոչ լինին՝ ոչ է ժամ խաւարման. թէպէտ ժամ իցէ ծննդեան լուսնի, և իցեն 'ի միում կենդանակերպի. ապա թէ իցեն մերձ՝ խաւարի արեգակն. թէ բոլորն հանդէպ է միմեանց՝ բոլորն խաւարի, և թէ մասամբ ինչ՝ առ 'ի շեղ մասն նսեմանայ. և որ մեզ երևի՝ պատեան լուսնին է և ոչ արեգականն ամանն, որպէս որ եղև 'ի վեցհարիւր քսան և հինգ թուին մեծ խաւարումն ։ Իսկ լուսնին խաւարումն լինի՝ յորժամ վեց կենդանակերպօք հեռի լինի յարեգակնէն, և զանապն և ռաստն 'ի նոյն կենդանակերպի, մութ ամպք չտան առնուլ լոյս յարեգակնէն, և ստուեր թանձրութեան երկրի անկանի ընդ լուսնաւն, խաւարի լուսինն. եթէ զոյգ և կշիռ միմեանց կայցեն՝ բոլորն խաւարի, իսկ եթէ առ 'ի շեղ լինի՝

1. Ասկալա՝ Ասկաղոն քաղաք յեզերս Պաղեստինեայ ։
2. Մխիթարդ՝ պատմիչն է նախայիշեալ. տես յերես 92 ։
3. Զանապն ذنب և Րասն راس նշանակեն զհանգոյցս լուսնի 'ի վերայ Խաւարման ծրին, և զկէտն՝ յորում զխտի ատողն ։

տարեալ մասն լուսաւորի յարեգականէ ։ Զայս աշխատեալ ծրաբաղորին փոխեաց 'ի մերս ։

ՉԲ. Յաւուրս ժամանակաց այսոցիկ էին փառաւոր իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ որդիք Սարգսի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Զաքարի յորդւոց Սարգսի, 'ի Քուրդ ազգէ, հատուած եղեալ առ Թագաւորսն Ձորոգետոյ, որ 'ի Բագրատունեաց ազգէ, հաւատացին 'ի Քրիստոս, և պատուեցան. և տուաւ նոցա տուն բնակութեան Խոշորնի. և զի արիագոյնք էին, յառաջեցին օր ըստ օրէ 'ի բարձ և 'ի պատիւ ։ Իսկ յաւուրս Թամարին առաւել փառաւորեցան, և ետ նոցա զԼօռէ. և ինքեանք քաջութեամբ իւրեանց Թափեցին 'ի Թուրքաց յոլով բերդս և գաւառս 'ի սուղ ժամանակի. քանզի 'ի վեցհարիւր քառասուն Թուին առին զերկիրն Շիրակայ. և 'ի վեցհարիւր քառասուն և հինգ, առին զԱնբերդ[1]. և 'ի վեցհարիւր քառասուն և ութ Թուին առին զԱնի. և 'ի վեցհարիւր յիսուն Թուին առին զԲջնի. և 'ի վեցհարիւր յիսուն և երկու Թուին առին զԴուին. և 'ի վեցհարիւր յիսուն և հինգ Թուին առին զԿարս՝ Թագաւորին[2]. և ապա զԳետաբակս և զՉարեքն[3]. և ել անուն նոցա ընդ ամենայն երկիր ։ Բայց Իւանէ խաբեալ 'ի Թագուհւոյն Թամարայ՝ ուրացաւ 'ի հաւատոյն[4], և անյաջողեալ նմա ըմբռնեցաւ գերի 'ի Խլաթ. և եղբօրն արիական անուամբ՝ ազատեցաւ դարձեալ, զդուստր իւր տալով 'ի կնութիւն Մէլիք Աշրաֆին տեառն Խլաթայ ։ Իսկ Զաքարէ եղբայրն Իւանէի մնաց 'ի սեփհական հաւատն. սակայն կամեցաւ զտօն Տիրամօրն և զխաչին 'ի պատկեր աւուրն տօնել, և զճրագալուցն լուծանել, և կրօնաւորաց միս չուտել, և կենդանոյն[5] պատարագ մատուցանել. և վրանով պատարագել 'ի բացեայ՝ դպրօք և սարկաւագօք. վասն որոյ առաքեաց առ Լևոն որ այն ինչ օծեալ էր Թագաւոր 'ի Փռանգաց և

1. Անբերդ վիճակ՝ մասն Արագածոտան ։

2. Այսպէս յ00. Թուի Թագաւորանիստ լինել ։

3. Գետաբակք և Չարեք բերդք 'ի հիւսիսակողմանս և յարևելս Արցախայ ։

4. Իւանէ միաբանեաց ընդ Վիրս և ընդ Յոյնս 'ի դաւանութեան ։

5. Որպէս վասն յիշատակի ննջեցելոց, նոյնպէս և վասն հոգեւոր օգտի բարեպաշտից կենդանեաց ։

Յունաց, առաքելով նմա Թագս 'ի վեցհարիւր քառասուն և վեց Թուին. և էր ձոխ և յաղԹագգեաց և հարկադիր և ընտանիք ամենայն շրջակայ ազգացն: Իսկ նոքա յամեցուցին զպատասխանին, վասն զի յետ տեառն Գրիգորի առ Տէր փոխելոյն՝ էառ զաԹոռն Գրիգորիս, Տղայն[1] կոչեցեալ. զոր կալեալ Լևոնի եգ 'ի բանտի զկնի ամի միոյ, որ և կամեցաւ ելանել 'ի բանդէն բերդին, պարանաւ իջմամբ, և մեռաւ, կորելով պարանին: Այլ զաԹոռն էառ Ապիրատն, ամս, հինգ: Այլ ապա տէր Յովհաննէս, որ կայր ապստամբ 'ի Լեւոնէ, յորմէ վշտացեալ Թագաւորին Լևոնի՝ գնէ կաԹուղիկոս զտէր Դաւիթ յԱրքակաղնին[2]: Այլ յերկպառակութենէն անտի հազիւ եկեալ 'ի մի կամս՝ ամենեքեան հաւանութեամբ արարին պատասխանի, առնել Զաքարի՝ զոր խնդրէ. զի չէ, ասեն, արտաքոյ գրոց, և մեր է սահմանդ հայրենի, և յաւերմանէ եկեղեցւոյ է խանգարեալ: Բայց 'ի յարևելս միանգամ և երկիցս արար ժողով կատարեալ արանց՝ 'ի Լոռէ և յԱնի, և ոչ եղև ընկալեալ. գուցէ, ասեն, և ամենայն իրօք հարկեալ լինիմք գնալ զկնի աղանդոյն Յունաց և Վրաց:

Իսկ 'ի յաւուրս ժամանակաց Թամարայ Թագաւորին Վրաց, զօրացան քրիստոնեայք. Թէպէտ ընկեց զայրն Ռուս, և էառ զՕան Սօսլան, որ ելից զՎիրս գերութեամբ և աւարաւ 'ի Թուրքաց. յորմէ ծնաւ միամօր որդի, և կոչեաց զնա Լաշա, և ինքն կալեալ զԹագն ամս քսան և երեք՝ վճարի: Այլ նստի յաԹոռն Լաշայն, որ 'ի զօրացն կոչեցաւ Գէորգի, 'ի Թուին վեցհարիւր յիսուն և եօԹն[3]:

ԶԳ. Ի վեցհարիւր յիսուն և ինն Թուին մարեխն աւերեաց զբազում գաւառս, յորում ժամանակի մեծն Զաքարէ աւերէր զտունն Պարսից մինչև ցԱրտաւիլ քաղաք, առնլով 'ի նոցանէ զվրէժ արեան քրիստոնէից,

1. Ոչ Գրիգոր Տղայն մականուանեալ Դ, այլ Ե Գրիգոր, որդարև տղայ տիօք և մտօք, որ և Քարավէժն կոչեցաւ:

2. Արքակաղնի վանք՝ շինեալ 'ի Լևոնէ Ա Թագաւորէ, հետաքննելի 'ի սահմանս Սսոյ:

3. Այս մահուան Թամարայ Թագուհւոյ՝ զոր Թագաւոր գրէ մերս, ոչ նշանակի ստուգիւ 'ի պատմուԹեան Վրաց:

ըստ օրում և զաղօթատուն նոցա լցեալ արամբ՝ այրել հրամայէր, զոհ լինել իշխանացն՝ որք 'ի Նախջուանու եկեղեցին, և կուսայքն և մուղրիքն՝ սուրբ քահանայիցն, որ 'ի Բագուան զենեցան, և արեամբ նոցա ներկաւ պարիսպ եկեղեցւոյն։ Նա դարձեալ յայնր կոտորածէ՝ կատարի 'ի տէր ուղղափառ և ամբիծ հաւատով, և թաղի 'ի սուրբ ուխտն Սանահնին, 'ի վեցհարիւր վաթսուն և մի թուին, թողլով տղայ մի հնգամեայ Շահնշահ անուն, ('ի պատիւ տէրութեանն Անւոյ կոչեցեալ[1]), զոր դարձոյց յաղանդն (!) Քաղկեդոնի Խոշաքն զուգակից Իւանէի։

Նա զկնի միոյ ամի կատարեցաւ սուրբ և սքանչելի վարդապետն Մխիթար, մականուն Գոշ Գանձակեցին, և թաղեցաւ յիւրում ձեռակերտին 'ի Գետիկ, զոր շինեաց հրամանաւ Իւանէի քեռորդւոյն մեծի իշխանին Վրդին, որոյ հրամանաւ եկեալ իսկ էր յերկիրն Կայենոյ, 'ի Հինն կոչեցեալ[2] Գետիկ. զի յայնմ ժամանակի նա ունէր զԿայեան հայրենեօք 'ի Հասանայ Կայենեցւոյ շինողէ բերդին։

Ի վեցհարիւր վաթսուն և երեք[3] թուին զՀաթերք յԻւանէ տուին տեարք նորա, զի մեռաւ Վաղթանգ բուն տէր նորա և որդիք իւր տարաժամ. և միւս Վաղթանգ Սակռեանց, փեսայն Իւանէի, տէր Ներքին Խաչենոյ, թողլով երկու տղայս, զՀասան՝ որ 'ի գըգուանաց Ջալալդօլա, և զԶաքարէ՝ որ և Նասրադօլա՝ զորս խնամարկէր Իւանէ մարքն իւրեանց Խորիշահիւ։ Որ և ապա յԵրուսաղէմ երթեալ և յամեալ, մեծաւ ճգնութեամբ կատարի յոլով դրուատիւք 'ի տէր։ Նա մեծն Իւանէ անուանի եղեալ քաջարութեամբ՝ առնու զՇարէքն և զամենայն շրջակայս նորա. և ապա ձեռն տուեալ ազգայնոյն իւրոյ՝ Վահրամայ որդւոյ Զաքարիայ, առնուն զՇամքոր. և 'ի վեցհարիւր վաթսուն և ութ թուին առնու զՈրոտն[4], և զմերձա-

1. ( ) Ըստ հին Օ։

2. Հինն Գետիկ 'ի Մխիթոր գաւառի որ յելից կուսէ ծովուն Սևանայ, երկրաշարժութեան կործանմամբ աւերեցաւ. Մխիթար շինեաց ըզնորն ոչ հեռի 'ի հնոյն։

3. Հաթերք կամ Հայթերք բերդաւան յԱրցախ աշխարհի, 'ի Սիւնեաց կողման, որ է յարևմուտս կոյս։

4. Որոտն հռչակաւոր բերդ և աւան Ծղուկ գաւառի Սիւնեաց։

կայ ղղեակօն, Թէպէտ ոչ զբովանդակ. քանզի երբ ունէին զնա Հայկազունքն[1], քառասուն և երեք բերդք էին նշանաւորք, և հազար չորեքհարիւր գեղք, և քառասուն և ութ վանորեայք. որոց սկիզբն աւերման եղև 'ի հինգ հարիւր յիսուն և երկու Թուին, 'ի պատճառէ երիտասարդի միոյ մատռուակի Մէլիք-շահ սուլտանին, որ 'ի գնալն Հայկազնի Թագակալին[2] 'ի հնազանդուԹիւն սուլտանին, նեղէր զնա գինով խիստ[3], մինչ խոստանալ նմա զդուստր իւր կնուԹեան, և նորա հանդուցեալ[4] զգօտին՝ ցուցանէր սուլտանին ըստ իւրեանց սովորուԹեանն։ Եւ զկնի անցեալ աւուրց՝ խնդրէր զխոստացեալն, և 'ի հարկանելն զնա նախատանօք՝ լինի նախանձաբեկ. և առեալ յոլովուԹիւն զօրաց աւերէր զաշխարհ, մինչև ամենևին քանդեալ ապականեցաւ. որում յետոյ տիրեալ հզօրն Իւանէ։

ԶԴ. Ի սոյն Թուականի փոխի առ Քրիստոս պսակաւորն մեր Լևոն, և առնու զԹագն դուստր նորա միամօր, Եղիսաբեթ անուն, որ ըստ Փռանգաց լեզուին Զապիլ կոչի, ածեալ նմա այր զՖիլիպն զորդի տեառն Անտաքու, զամս երկու. և զի ատելի էր նմա ազգս Հայոց, և զիւրսն մանաւանդ պատուէր զՓռանգսն, երդմնազանց եղեալ 'ի յեղեալ ուխտէն հայադաւան և հայասէր լինել, վասն որոյ և զպատուական Թագն և զպաղատն[5] առաքէր 'ի տուն հօր իւրոյ։ Որում ոչ կարացեալ տանել իշխանացն, դնեն զնա յարգելանի՝ մինչև մեռաւ անդէն. և տան զաղջիկն՝ ՀեԹմոյ, որդւոյ Կոստանդեայ, մեծահօգի և հանճարեղ պատանեկի, որ էր անձնեայ և Թիկնեղ և գեղեցկադիտակ երիտասարդ, պսակելով զնոսա պատրիարգին Կոստանդեայ, որ ժառանգեաց զաԹոռն սուրբ՝ զկնի մահուան տեառն Յովհաննիսի 'ի վեցհարիւր վաԹսուն և ինն Թուին. ոչ յարենէ և կամ 'ի պատուոյ, կամ 'ի մամոնայէ, այլ

1. Հայկազունքդ են ազնուագոյն իշխանք Սիւնեաց սերեալք 'ի զարմից Հայկայ։

2. Ստեփանոս Օրբելեան (գլ. կծ.) ծանուցանէ զի Սենեքերիմ Թագաւորն էր երԹեալն առ Մէլիքշահ. մատռուակն էր ԶորԹման ոմն. և զսկիզբն աւերածին Սիւնեաց դնէ յամի 1103։

3. Հ. Խստագոյն։

4. Այսինքն հանդոյց գործեալ 'ի գօտւոջն։

5. Իմա զապա և զգանձս արքունի պալատանն։

'ի շնորհաց Հոգւոյն կոչեցեալ, և յամենայն լեզուաց վկայեալ։

Նախ քան զձեռնադրելն նորա միով ամաւ՝ եղև շարժ ահագին, և փլաւ պաճուճազարդ եկեղեցին, որ 'ի Աշակավանս[1] 'ի մետասանն յունուարի 'ի ժամ ճաշոյ, և չորս պատարագող ընդ մեծ զենմամնն նուիրեցան։ Իսկ 'ի յերկինս տեսեալ լինէր 'ի բոլորից աստղ նիզականձև զամենայն գիշեր. որք երկոքեան ցոյցքն նըշանակէին զշարժումն խաղաղութեան աշխարհի 'ի խռովութիւն նիզակաւոր թշնամեաց. որպէս և եղեն իսկ 'ի գալ Թուականին 'ի վեցհարիւր վաթսուն և ինն։ Զօր ինչ օտարադէմ և այլալեզու շարժեալ 'ի Չին և 'ի Մաչին[2] աշխարհէն, Մուղալ և Թաթար անուն կոչեցեալ՝ եկին մտին յերկիրն Գուգարացւոց առ դաշտավայրօքն, 'ի կողմանցն Մզուանից, իբրև թէ քան հազար. և կոտորէին զամենայն կենդանի՝ զորս գտանէին, և փութով դառնային։ Զորոց զհետ մտեալ ամենայն ուժով Իւանէ առ գետովն Կոտմանայ. և պարտեալ 'ի նմանէ՝ այրի փախստեամբ հանդերձ Իւանէիւ, զորոյ երիվարին ածէր զչիրն իշխան ոմն՝ զրկեալ 'ի նմանէ. բայց Վահրամ տէր երկրին՝ մեծաւ քաջութեամբ գնայ հանդէպ երեսացն սաստիկ կոտորմամբ՝ մինչև ցԳարդման, չգիտելով զայլոցն փախուստն։

Նաև 'ի վեցհարիւր եօթանասուն և մի Թուին կամեցան այսրէն դառնալ նոյնք. այլ զի գտին դեսպանք նոցա կազմ և հաւաք զՀայս և զՎիրս, և տարեալ զհամբաւն՝ ոչ համարձակեցան գալ, այլ անդրէն դարձեալ գնացին, յո և գնացին։ Նաև 'ի նոյն ամի զօր բազում հատուածեալ 'ի Հոնաց, զոր Խուչաղն[3] կոչեն, եկեալ 'ի Գանձակ միաբանեցան ընդ նոսա. և 'ի գընալ մերոցս վստահութեամբ և անզգուշաբար 'ի վերայ նոցա, հատուածեալք դարձան փախստեամբ, զբազումս

1. Աշակավանք 'ի Կողբոփոր գաւառի Գուգարաց։

2. Ոչ 'ի բնիկ Չինաց այլ և ոչ կարի հեռի 'ի նոցանէ են բնավայրք Մոնկոլ կամ Մուղալ տոհմի, որ խառնեալ ընդ Թաթարաց՝ երկոքեան անխտիր միով անուամբ կոչին։

3. Խուչաղ, Ղփչաղ, կամ Խըփչաղ կամ Քաֆչաք, տոհմ է Խազրաց-Թուրքաց 'ի Փիննեան ցեղէ։

սրոյ Ճարակ տուեալ, և զոմանս կենդանի կալեալ 'ի փառաւոր ազատացն՝ եդին 'ի բանտի. ընդ որս և զԳրիգոր[1] իշխանն զկոչեցեալն որդի Սաղբակայ, և զեղբօրորդին իւր զարիական և զքաջ նահատակն զՊապաքն անուանեալ. զորոց զվրէժն առին 'ի գալ ամին զօրքս մեր ընջելով զաւելի մասն Սուչաղին, 'ի գալն նոցա յերկիրն Մարդանաշատոյ[2]:

26. Իսկ 'ի վերանալ Թուխս մերոյ 'ի համարն վեցհարիւր եօթանասուն և չորս, երկոքին որդիքն Սորագմշահին[3] պարտեալ և նեղեալ 'ի Թաթարացն[4], գան երկերիւր հազարաւ, որպէս ասեն, ընդ Ագլպարական երկիր 'ի յԱստանն Հայոց, անհուն զնա, և լնուն զդաշտն լայնատարած վրանօք. յորոց վերայ երթեալ մերքս՝ յաղթահարեալ կորնչին ոչ սակաւք, առ գեղաքաղաքին Գառնոյ, աւելի մասն՝ վիժմամբ ընդ խրամս խորխորատին, յաստուածասաստ բարկութենէն՝ 'ի վերայ Իւանէի. յաղագս նոր և օտար չարեացն, զոր գործեաց կին նորա: Վրանզի Պարկեշտ անուն երեց մի մեռեալ, հանել ետ 'ի գերեզմանէն և այրել, և շուն զենուլ 'ի տեղւոյն, վասն յաճախ ուխտականացն երթևեկաց[5], զոր պատուեաց Աստուած իջմամբ լուսոյ 'ի վերայ նորա. անխերև բերդաքաղաքին Սջնոյ, ուր և հինն արկին եկեղեցւոյ[6], ելեալ 'ի բանս բանսարկու առն միոյ, զոր շանթակեզ արար Տէր 'ի նմին գիշերի, յորում 'ի առւրն ջեանն զայնպիսի անցս կրեցին:

Իսկ սուլտանն յաղթագգեաց պերճանօք յանհոգս եղեալ, կոխէ քաղաքամ տեղիս, և ընդ կրունկն դարձեալ 'ի Գառնէժ, զկնի ամի միոյ գայ ընդ կողմն դաշտավայրացն Գագայ 'ի Տփխիս. և քաղաքամ ոճիրս գոր-

1. Գրիգորդ՝ իշխան է Խաչենոյ, խակ եղբայր իւր՝ հայրն Գապաքայ՝ կոչի Վասակ:

2. Վարդանաշատոյ երկիրն է միջանկեան խառնրդոյ Կուր և Երասխ գետոց:

3. Խորազմ շահն է Մուհամմետ և որդի իւր Մուհամմետ Ճելալ-իւտտին, որ եկն ընդ Աորպատականն (Ադրպատական) յԱյրարատ. և էառ զԴուին (Ոստանն Հայոց). խաղաց 'ի վերայ նորա Իւանէ զօրօք Վրաց և Հայոց. այլ զխորախուսական ձայն գիտին իւրեանց՝ խուճապական կարծեցեալ 'ի փախուստ փութացան, և ընդ վախս Գառնոյ գահավիժեալք կորեան շատք 'ի զօրուէն 'ի խորխորատս ձորոյն:

4. Հ. յաւելու. արևելից պերոցն հիւսիսայնոց:

5. Հ. 'ի նշխարս ուխտից նորա:

6. Հ. յաւելու. զոր չկարաց փանել զպատրոյգ կոյ փախանձայքն:

ծեալ դառնայ 'ի վերայ Խլաթայ. և առեալ զնա և հարստացեալ՝ երթայ 'ի Հոռոմք 'ի վերայ Ալատին սուլտանին և Մելիք Աշրաֆին. և մեծապէս խորտակումն կրեալ 'ի զօրն, փախչի սակաւուք 'ի Մուղան՝ 'ի դաշտն ամենաւնակ զամենայն պէտս մարդոյ և անասունոյ. յորոյ վերայ հասանէ վաղվաղակի Տաթարն, որ հանեալ էր զնա յիւրմէ աշխարհէն յառաջագոյն, և անտի դարձուցանէ զնա 'ի փախուստ դէպ 'ի յԱմիթ. և յանգէտս մեռանի 'ի փախչելն, թէ սրով Թաթարին, և թէ որպէս ասեն՝ յիւրայոցն ումն մի՝ զորոյ մերձաւոր սպանեալ էր 'ի կարճոյ, և սրտառեալ կայր վասն այնորիկ, և յաղագս անհանգիստ շրջեցուցանելոյն զնոսա. և այնպէս խնդրեցաւ վրէժ արեան անձանց անմեղաց: Իսկ Թաթարն կոչեցեալ որ եկեալ էր յառաջագոյն սակաւուք 'ի վեցհարիւր վաթսուն և ինն թուին, և կամեցաւ դառնալ 'ի վեցհարիւր եօթանասուն և մին՝ և ոչ վստահացաւ, յաւելեալ յինքն անհուն բազմութիւն առաջնորդ ունելով զՉարմաղանն կոչեցեալ զօրապետ, գայ 'ի Գանձակ շահաստանի 'ի վեցհարիւր եօթանասուն և չորս թուին. պաշարէ զնա աւուրս ինչ և առնու. և կոտորէ անողորմաբար, բաց 'ի մատաղ տղայոց և 'ի կանանց՝ յորս հաճէին: Ապա յայսմանէ ոյժ առեալ մտանեն 'ի թագաւորութիւնն Վրաց, և բաժանեն զանուանի տեղիս գաւառաց, և զբերդս ամուրս մեծամեծ իշխանացն՝ զորս Նոյինս[1] կոչէին. որք երթեալք յիւրաքանչիւր վիճակեալ դղեակս գաւառացն՝ վաղվաղակի մտանեալ լինէին 'ի ձեռս նոցա, 'ի պատուհաս մեղացն մերոց: Չաղատա Նոյինն էառ զԼօռէ քաղաք, և որք յայնր կողմանէ գաւառք. Գոլադա Նոյինն՝ զԿայեն բերդ, ուստի հանին զԱւագն[2] տէր երկրին. և մեծն Չորմաղանն՝ զԱնի և զԿարս, և զմերձակայսն. Ղատաղա Նոյինն՝ զկողմանս Չարեքին, զԳետաբակուց և ըզՎարդանաշատու: Իսկ Մոլար Նոյինն 'ի բաժնի առեալ զբերդս գաւառաց մեծ իշխանի Վահրամայ[3], և

1. Նոյին լաւ ևս Նոյան, ըստ Մողոլաց նշանակէ բիւրապետ:

2. Աւագ որդի Իւանէի եղբօր մեծին Զաքարիայ:

3. Վահրամ որդի Զաքարիայ տեառն Գագայ և Տաւուշոյ, խնամի իշխանաց Խաչենոյ և ժառանգ Կիւրիկեան թագաւորաց Աղուա-

նախ առնու զՇամքոր հնարիւք. և Սահրամ որդւոյն Շղթուղայիւ փախչի անդուստ 'ի տեղի, մինչև գիտաց եթէ խնայեն 'ի հնազանդեալս՝ որք կամօք խոնարհին 'ի ձեռս նոցա։ Նա ապա եկեալ առնոյր զառեալն 'ի նոցանէ զգղեակս և զգաւառն՝ որ անփական լեալ էր նոցա 'ի հայրենեաց. որ և զամենայնն առեալ էին, զՏաւուշ[1], զԿածարէթ[2], զՏէրունականն[3], զՆորգևանքն[4], զՄածնաբերդ՝[5] որ էր Կիւրիկեանց Իշխարթանոյ. զՆոր բերդ՝[6] որ էր Սասակայ թագաւորազնին, և ըզՔաւազինն[7] անմարտնչելի ամրոց, և զՊռագ անուանի բերդ, և գաւառ 'ի Պռագկայ[8] թագաւորէ շինեալ, ուր կայ հուշակաւոր և սուրբ ուխտն խաչ և եկեղեցի յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ 'ի սըրբոյն Մեսրովբայ վարդապետէն և թարգմանչէն Հայոց, որ կայ 'ի գլուխ Պռագայ, և հայի 'ի դաշտն լայնանիստ և երկայնատարած. և զայլ ամրոցս[9] և զգեօղս և զագարակս. ամենեքեան առեալ լինէին 'ի ձեռս նոցա 'ի սուղ ժամանակս, անվաստակ և առանց աշխատութեան. զի գիտասցուք եթէ ձեռն Տեառն է որ ետ զաշխարհս մեր առաջի աչաց մերոց կերակուր օտարաց[10]։

ՁՋ. Նա սկիզբն 'ի սրբութեանց իւրոց և 'ի սրբոց արարեալ, առեալ լինէր նեղեալ 'ի կարօտութենէ պիտոյից, և աւելի 'ի ջրոյ, քարայրն վանականին համ-

նից, որոց կալուածք էին յիշեալքդ 'ի սոարկ։

1. Տուրուբ, Տայուշ, կամ Տաւուշ, 'ի հիւսիսակողմն Ուտիոյ աշխարհի, Տուչքատակ գաւառ հին։

2. Կածարէթ 'ի նմին Տաւուշ գաւառի, այլ խոկական դաւեղին անյայտ։

3. Տէրունական բերդ 'ի դաշտին Կոստանդնայ մերձ յԱղստև գաւառ Ուտիոյ, 'ի միջնակի՝ այժմս յանուն գետակին՝ Հասանլայ-ձոր կոչեցեալ։

4. Նորգևանք կամ Նորգեվանք բերդ 'ի Տայուշ գաւառի։

5. Մածնաբերդ, 'ի Տայոց, աթոռ Կիւրիկեան արքայազարմից յ'ԺԲ դարու։

6. Նոր բերդ, միւս աթոռ արքայազանց, 'ի կողմանս Հասանձորոյ։

7. Քաւազին կամ Գաւազին, Կեվերուլի փողը 'ի Թուրքաց կոչեցեալ. քարաբլուր միապաղաղ և բերդ 'ի գագաթանն։

8. Պռագիկս այս հնագոյն թուի քան[illegible]ամենայն ծանօթ թագաւորս Բագր[illegible]ատունիս և Կորիկեանս։

9. Հինն. Եւ զայլ ամրոցս, եւ զայրն Վիմափոր՝ որ կոչին 'ի ձորոյն եւ ծործորս եւ 'ի յորանս գառանց, գեղից եւ ագարակաց, որք են ամենեքեան, և այլն։

10. Հինն յաւելու. ընդ որս եւ զաշխատութեան [illegible] փխարագաւնից. Նախ քան զատուցեալըդ. [illegible]. և այլն։

թաւատենչ և արդիւնական վարդապետին Վանականն[1] կոչեցեալ. յորում ինքն իւրայովքն ամրացեալ էր աշակերտօք և այլովք գաղթականօք յոլովիւք՝ 'ի նա ապաւինելովք. որոց տուեալ զանձն փոխանակ քրիստոսաբար՝ գնայ գերի, ազատելով զնոսա, և ժամանակս ինչ շրջեալ ընդ բանակս խուժական ազգին վաճառի քրիստոնէիցն՝ որք 'ի բերդն Գագայ. որք գնեցին ոչ հրէաբար 'ի մահ նախատանաց, այլ տիրանման յազատութիւն փառաց (յիսուն դահեկանաւ, աւելի քան զՏէրն: Այնքան ժլատ էր վաճառողն Տեառն, և դիւրագին և թեթև ունէր, որում ինքն էր արժանաւոր[2]). Յետ որոյ կեցեալ ամս հնգետասան 'ի փառս Աստուծոյ և յօգուտ բազմաց, հանգչի 'ի Քրիստոս 'ի բազմավաստակ ճգնութեանցն 'ի խորանս լուսաւորչացն աշխարհի, յեօթն հարիւր թուականին, 'ի յութևտասն մարտի և 'ի տասն յարեգի հին զուգիւն, 'ի յաղահացսն յաւուր շաբաթի, 'ի յիշատակի Ովրենդի և եղբարցն իւր 'ի կարգի. և ըստ մեզ՝ Կիւրղի Երուսաղեմի հայրապետի, առնելով տօն վերին Երուսաղեմի, որ աւտէն տօնիչ և գգուիչ էր զաւակաց նորա, որդւոցն լուսոյ 'ի փառս փեսայի նորա, անմահ թագաւորին Յիսուսի և Հօր իւրում և Հոգւոյն սրբոյ. զհարիւրապատիկն աստէն թողեալ զանուն քաջութեան յաշակերտս իւր, և 'ի գիրս գանձուց եկեղեցւոյ, զոր ամբարեաց 'ի շնորհացն Աստուծոյ և 'ի յստակ մտաց ծննդականաց:

ՁԷ. Արդ 'ի վեցհարիւր ութսուն և հինգ թուականէն Հայոց մինչև յեօթն հարիւր չորեքտասան, յորում եմքս մեք, զոր ինչ արարին ազգն նետողաց, ընդ աշխարհս և ընդ իշխանութիւնս, որ յայսմ կողմանէ ծովուն մեծի, ընդ Պարսս և ընդ Աղուանս, ընդ Հայս և ընդ Վիրս, և ընդ աշխարհն Հոռոմոց կոչեցեալ. ուր էին բնակեալ Հայք և Ասորիք, Յոյնք, և Տաճիկք և Թուրքմանք, գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն, և հարա-

1. Վանական վարդապետ Յովհաննէս, հռչակաւոր 'ի հեղինակս ԺԳ դարու առաքինակրօն վարուք և գիտութեամբ. վարժապետ Հե[illegible] [illegible] և Կիւրակոսի պատմչի:

2. ( ) Ըստ հին Օ:

զատն մեր Կիրակոս վարդապետն հօրն համանման. զոր մեք ոչ համարձակեցաք երեքկնել կամ բազմաբանել, այլ համառօտ բերել միայն զԹիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակօք 'ի լրումն մերոյ գործառնութեանս՝ յոլով ժամանակօք սկսեալ և Թերի Թողեալ պատկառելով 'ի զբօղացն պատուոյ՝ զոր վերագոյն յիշեցաք. Թէպէտ և չկարէ բան և նիւԹ պեղել և 'ի յիշումն ածել զյորդուԹիւն բազմուԹեան մեղաց և յանցանաց և անզգամուԹեան մերոյ, ըստ որում և ոչ զհատուցումն վրիժուց արդար դատաստանին Աստուծոյ։ Մանաւանդ եԹէ գոյ հնար Թուել զհատուցմունս, և զհամար չարեացն մեր ոչ ընաւ. որում յաղԹեաց և միշտ յաղԹէ խորոցն խորք և անդնդոցն անդունդք, գԹուԹեանցն Աստուծոյ անքաւուԹիւնք։ Որում շնորհ և զօրուԹիւն, փառք և պատիւ, օրհնուԹիւն և գոհուԹիւն, անԹուական և անոլորտ յաւիտենիւն, 'ի բոլորից և 'ի մասանց արարածոց իւրոց, յիմանալեաց և 'ի զգալեաց, յորոց և ամէնն ասասցի անսպառ և անեզր էիւն անվախճանիւն [1]։

ՁԸ. Արդ 'ի վեցհարիւր իննսուն և մի Թուին Հայոց Բաչաւնուինն [2] փոխեաց զիշխանուԹիւնն Չարմաղանին և էառ զԿարնոյ քաղաք, հանեալ անտի զայրն երևելի մեծատուն և երկիւղած 'ի Տեառնէ զՈւմեկն [3], և զազգականս նորա զորդիսն պարոն Յոհաննու, զՍտեփաննոս և զեղբարսն իւր հինգ. — և 'ի վեցհարիւր իննսուն և երկու Թուին զամենայն աշխարհն Հոռոմոց՝ կոչեցեալ, և զանուանի քաղաքսն, զԿեսարիա նախ, ապա զՍեբաստ, յորս խնայեցին 'ի կոտորելոյ, զի վաղ եկին 'ի հնազանդուԹիւն, ապա զԵզնկա, զորս յանխնայ կոտորեցին և գերեցին. քանզի ընդդէմ դարձան։ Եւ զայլ աշխարհս և զգաւառս, ուր մանաւանդ ազգ Հայոց վշտատեսաց բնակեալ էին. զի համարագիր Թուականին ՈՂԲ (վեցհարիւր իննսուն և երկու) էր, և ըստ այն

1. Աստանօր դադարէ պատմուԹիւնն 'ի բնագրի մերում յընտիրն օրինակի. հետևեալդ՝ 'ի հնագիր օրինակէն է։

2. Պայճու Նոյան, ըստ Թաթարաց, ազգաւ Մոնկոլ։

3. Ումեկայ սերունդք յիշին յարձանս վանորէից Ձորոգետոյ. որդի նորա կոչի Ճար Մանաչիհր, ասեցի ճոխ վաճառական 'ի Կարնոյ։

գործեցան արդիւնքն արժանաւոր ողբոց և արտասուաց, ոչ միայն քահանայից, այլ և անբանից, լերանց և դաշտաց, որք ոռոգեցան արեամբ և արտասուօք։ Որ և սոյն ողբ կրկնեցաւ 'ի վեցհարիւր իննսուն և ութ թուին. քանզի կործիս առին Տաճկաւն և այլ աւազա-նին ամբարշտութեան և ապստամբութեան թա-գաւորին և իշխանացն Հայոց. և ընդ ձեռամբ ածեալ զԹագաւորն Աշոտ, և զայլ մեծամեծս կապեցին և հա-նին վճիռ մահու, այլ 'ի խնամոց վերնոյն արձակեցին 'ի մահուանէ։ Սակայն անթիւս կոտորեցին և գերեցին գեօղս և ագարակս և գործեցին խայտառակս 'ի կա-նայս 'ի հայս, և աւելի յաշխարհն Հայոց։

Ի վեցհարիւր իննսուն և ինն թուին մեռաւ Աշոտն որդին Իսահակի և թաղեցաւ 'ի Պղնձահանքն[1] ընդ հօր իւրում, այր անպարտ և պատերազմող և աղ-թական։

ՁԲ. Յեօթն հարիւր թուին շարժեցաւ երկիր 'ի մեծ Պարսկէն Հրահանգ, և զբերդս յաղթս ամենայն քրիստոնէից, եթէ սուրբ է զամենայն Հոգին Ս-տուած՝ խոստովանել 'ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխել. և ոչ եղև հաճոյ Սարուաց և Յունաց և Հայոց, բայց 'ի Հայոց. որք քննեցին զդաւանութիւն առաքինոյ սրբոց 'ի ձեռն աստուածաշունչ վարդապետացն Սա-հակայն, և զայլն հանդիպման եկեղեցի որոնց վարդա-պետաց Մեթոդիոսի, Գրիգորի Աստուածաբանին, Գրի-գորի Նիւսացւոյ, Գրիգորի Լուսաւորչին և այլոց սրբոց։

Դ. Յեօթն հարիւր և մի թուին մեռաւ եկն 'ի վերին աշխարհս Հայոց, և սաստ ձիւնս յերկրէն գաւառաց։

Յեօթն հարիւր և երեք թուին Սահակա զախն հրա-մանն եռ հանդիպել զՀնդկաստանեան աշխարհս ընդ իւրով իշխանութեամբ 'ի ձեռն առն երկուց Սարգսի կոչե-ցեալ, և զնել հարկս բաշ գլխոյ արանց, բայց 'ի կա-նանց և 'ի բուն ծերոց և 'ի մանուկ տղայոց։

Յեօթն հարիւր և երեք թուին քրիստոնեայք աղքատն

1. Պղնձահանքն են 'ի Լեռնակողմ և ժամա կանխջեան եկր յառաջա լեռին Սամսկեթու, ընդ մէջ Ցա-իշխանութեան Ջաւախաց և Դաշ-ջոյց և Տաշիրաց, որ եկեղեցի [illegible]։

Հայոց Հեթում չոգաւ 'ի Բաթաւ[1] մեծ Թագաւորն Հիւսիսոյ, համազգի Չանգզ ղանին, և անտի առ Ման-կու ղանն. և ըստ արժանւոյն մեծարեցաւ, և դարձաւ յետ տարւոյ խաղաղութեամբ յաթոռ իւր:

Յեօթն հարիւր և չորս թուին եկն Հուլաւուն եղ-բայր Մանկու ղանին անթիւ զօրօք, և մեծասաստ իշ-խանութեամբ 'ի վերայ Պարսից, Ասորեստանեաց, Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և հրաման ետ նախ ե-կեալ զօրուն՝ ամենայն ախուն իւրեանց գնալ յաշ-խարհն Հոռոմոց: Յորմէ ահէ թողին զվերին աշ-խարհս[2], և գնացին 'ի հարկէ, և կալան զամենայն միջերկրեայս մինչև 'ի ծով, տիրելով աշխարհացն՝ որ ընդ իշխանութեամբ սուլտանացն Հոռոմոց կոչեցեալ:

Իսկ մեծն Հուլաւու 'ի նոյն ամի գալստեանն իւրոյ 'ի թուին եօթն հարիւր և չորք, չոգաւ յերկիրն Մըլ-հեդաց յԱլամուդն կոչեցեալ, և առ զնա, հանեալ զգլխաւորն, զի յառաջ քան զգալն նորա՝ պաշարեալ և 'ի նեղ արկեալ էին զօրք նոցա, որոց գլխաւոր էր Խաւ-ւուր նուինն կոչեցեալ: Այլ 'ի դառնալն անտի կոչեաց առ ինքն զԴաւիթ Թագաւորն Վրաց և զմեծամեծս աշխարհին, և սիրով և պատուով տեսեալ զամենե-սեան, մանաւանդ զքրիստոնեայսն. զի աւագ կին նորա Տօղուզ խաթունն[3] կոչեցեալ քրիստոնեայ էր ըստ Ասորւոց ուսմանն՝ որ Նեստորքն կոչին. սակայն չէր տե-ղեակ նոցա աղանդոյն, այլ անխարդախ սիրով մեծա-րէր զամենայն ազգ քրիստոնեայ և խնդրէր աղօթս. որպէս և ինքն իսկ Ալղանն[4] կոչեցեալ Հուլաւուն. խորան կտաւեայ 'ի ձև եկեղեցւոյ շրջեցուցանէին ընդ նմա, 'ի ձայն ժամահարի և աղօթից կարգաւորու-թեան և պատարագաց պաշտէին հանապազորդ քա-հանայք և սարկաւագունք. և գոյր դպրոցս և ուսմունս մանկանց համարձակութեամբ: Այլ անդ հանգչէին ե-

1. Պադու խան որդի Ճուչեայ անդրանկանն Ճենկիզխանի, իշ-խող կողմանց Հոնաց:

2. Այսինքն զՄեծ Հայս:

3. Ըստ Րէշիտ-էլտինայ Տօղ-ղուզ խաթուն էր 'ի Քէրայիդ տոհմէ Թաթարաց, դուստր Ի-քուայ որդւոյ Օնկ խանայ:

4. Իլ-խան նշանակէ ըստ Թա-թարաց՝ Թագաւոր գաւառի կամ աշխարհի ուրեք, հպատակ մեծի խանին Թաթարաց՝ զոր Խաքանն կոչէին. և սեփական եղև տանն Հուլաղուի անուանս Իլ-խանեան:

կեղեցականք որ յամենայն կողմանց և 'ի լեզուաց քրիստոնէից գնային խնդրել զխաղաղութիւն և գտանէին եւս, և դառնային խնդութեամբ և պարգևօք:

Յեօթն հարիւր և հինգ թուին մեռաւ Բաթաւ մեծ կողմնակալն հիւսիսի: Եւ 'ի նոյն տարւոջն որդի նորա Սարդախն դեղակուր եղև յիւրոցն եղբարց վասն նախանձու. զի նմա յանձնեցաւ իշխանութիւնն 'ի հօրէն և 'ի Մանկու ղանէն յաւելուածով. և սուգ մեծ եղև մահն նորա քրիստոնէիցն. զի կատարեալ քրիստոնեայ էր և լինէր պատճառ փրկութեան բազմաց, ածելով 'ի հաւատս յիւրոցն և յօտարացն:

Դ.Ա. Յեօթն հարիւր և եօթն թուին քաջն Հուլաւու էառ զԲաղտատ, զկնի հինգհարիւր և եօթնևտասան[1] ամի շինութեան նորա 'ի Ջափրէ Իսմայելացւոյ՝ 'ի հարիւր հինգսուն և չորս թուին Հայոց, 'ի վերայ Տիգրիս գետոյ, որպէս ասեն, հեռի 'ի հին Բաբելոնէ եօթն աւուր ճանապարհ, սպան և զխալիփայն իւրով իսկ ձեռօքն Հուլաւու, որում անուն էր Մուսթասր, և ապրեցան քրիստոնեայք որ կային անդ կամօք և բարեխօսութեամբ Տօղուզ մեծի թագուհւոյն:

Եւ զի Խալիփայն՝ յետամնաց ասի ազգին Մահմետի՝ որ 'ի վաթսուն թուականին Հայոց երևեցաւ, և տևեաց յետնորդն մինչև 'ի յեօթն հարիւր և եօթն թիւս: Ի դառնալն Եղլան Հուլաւուին յաւերմանէն Բաղդատայ՝ 'ի նոյն թուին պաշարեցաւ Մուփարկինն քաղաքն Մարտիրոսաց զամս երկու, զի անուանեալ սուլտանն որ անդ՝ ընդդէմ դարձաւ որդւոյ Հուլաւուին Իսմուդին[2], և փակեաց զքաղաքն և մարտեաւ ընդ նմա եւս, որ էր յազգէն Եդլեաց, որ եղև նիւթ բարկութեանն Աստուծոյ. զի 'ի սղարն[3] կերան զսուրբ և զանսուրբ անասունս, և ապա զաղքատսն, ապա զծընունդս իւրեանց և զմիմեանս զոր կարէին: Մինչ զի

1. ԶՊաղտատ շինեաց Ճեա-Ֆար-Էլ-Մանսուր, յամի Տեառն 762, որոյ 496 ամք լինին յաւուրն նորին 'ի Հուլաւու խանէ, յամի 1258. վերջին խալիփայն է Մոսթասէմ, որ խեղդամահ եղև հրամանաւ և ոչ ձեռամբ խանին:

2. Զիասմութ ըստ Կիրակոսի պատմչի, Իշմութ ըստ Մաղաքիայ:

3. Հինգ ըստ Արաբաց, պաշարումն քաղաքին:

ուստ և գլուխ երիտանցն որ անդ՝ հարկեալ 'ի կատաղի բոցոյ ոսկորին և գազանացեալ՝ եկեր յիւրոցն, և գրեաց խոստովանութիւնս 'ի քարտիսի, և յուսացաւ տեսանել մեզ զգիրն, և ողորմութիւն գտանել յողորմածէ բնութեանս ստեղծողէն։ Այլ ինքն տուեալ զինքն կողկողիմն և լալեաց՝ վայիւք և հառաչմամբ անդադար ափսոսանօք, մինչև քաղեցաւ շունչն։ Որոյ զգիր խոստովանութեանն ըստ յուսոյն իւրոյ տեսաք մեք, և ակն ունիմք նմա ողորմութիւն գտանել 'ի գիտողէն և ստեղծողէն բնութեանս, որ մահուամբ ևս կարակցեաց մեզ. գթածն հայր և ողորմութեան խոլքն, և սիրոյն անդունդքն. նովիմբ կամօք և կարողութեամբ ողորմեսցի նմա, և քաւեսցէ խորհրդով սուրբ եկեղեցւոյ. և ամենեցուն իսկ՝ որ զզջմամբ ապաւինեցան և ապաւինեսցին յողորմութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. և պատահեալքդ սրտի մտօք հայցեցէք զամէնն ասելով։

ՂԲ. Յեօթն հարիւր և ութ թուին չոգաւ Հուլաւուն յաշխարհն Միջագետաց, և առ զքաղաքսն և զգաւառսն զայնոսիկ, որպէս և գրեցին մանրապատում գրողքն։ Այլ առ նա պատրիարգն Հայոց, կաթուղիկոսն, որհնեաց զնա և սիրեցաւ 'ի նմանէ. ընդ նմա էր 'ի յառնուլն զամենայն աշխարհն Շամայ՝ և մեր պսակաւորն Հեթում, ազատելով 'ի մահուանէ զքրիստոնեայսն զեկեղեցականս և զաշխարհականս, յամենայն տեղիս լինելով։ Որում հատուցէ Տէր հազարաւոր թողութեամբ մեղաց, և յերկարութեամբ կենաց ըստ իւրոց կամաց, յորդւոց յորդիս։

Դարձաւ Հուլաւուն յիջևանս 'ի ձմերոցս 'ի դաշտն Մուղանայ[1], և 'ի կայս ամարան 'ի Դաառին գաւառ կոչեցեալն, կամ ըստ այլոց 'ի Դարան-դաշտ[2]. զի այլք և դերբուկք քարանց կան անդ շուրջանակի առ լերամբքն, զոր սիրեաց, և շինեաց անդ շինուածս ըստ սրտի իւրում. և խորհեցաւ շինել քաղաք, յորմէ պատճառէ տառապեցաւ երկիր, մարդ և անասուն, փայտս ծանունս 'ի հեռաստանէ բերելով։

1. Մուղան կամ Մուկան դաշտ, յանուն Մովականայ եղբօր Հայկայ, խոպան կամ անապատ ընդարձակ յերկոսին ափունս վերջին գնացից Երասխայ։

2. Ի հարաւակողմն աշխարհին Այրարատայ և 'ի հիւսիսի Վասպուրականի։

Յեօթն հարիւր և ինն թուին առաւ Մարտիրոպաց քաղաքն, զկնի յոլով աղետից և ճնշմանց՝ ոչ միայն պաշարեալ քաղաքին, այլ և պաշարողացն զօրացն Տա-թարուն, և քրիստոնէիցն որ ընդ նոսա. կռուելով ընդ միմեանս 'ի ներքուստ և արտաքուստ. ուր սպանաւ գե-ղեցիկ երիտասարդն Սևադա Խաչենեցի, որդի մեծ իշ-խանին Գրիգորի, քաջապէս մարտուցեալ և յայնաւրէն պսակեալ, հաւատ և երկիւղ պահելով զԱստուծոյն և զԻշխանին. որում մասն հասցէ արեանն նահատակացն Քրիստոսի՝ պահողացն զհաւատ և զերկիւղ նորա. ամէն:

Ի նոյն թուին կոտորեցան զօրքն զոր թողեալ էր Ղազան Խուլաւուն կողմնապահ երկրին Ռումայ իբրև քսան հազար, ընդ մեծ զօրագլխին Պիլթարուղա կո-չեցեալ, քրիստոնեայ հաւատով, ընդ որս մարտեաւ սուլտանն Մսրայ առ ստորոտով Թաւրոսական լերինն անթիւ բազմութեամբ, և զի սակաւք էին բուղայ-եանքն՝ կոտորեցան և գերեցան, և էին որք ցրուեցան թաքեան և ապրեալ եկին առ Թագաւորն Հայոց. և 'ի նմանէ յոլով գտեալ մարդասիրութիւն հանդերձ, և երիվարս և ռոճիկս, եկին գոհութեամբ առ տէրն իւ-րեանց, Տաթարք և քրիստոնեայք: Եւ յայնմանէ յոլով փառաւորեցաւ անունն Քրիստոսի յազգայն Հեթում, յօտարաց և յընտանեաց:

ՂԳ. Ի Յեօթն հարիւր թուին իշխանաց իշխանն ողբալյաշուքն Զալալն[1] դաւան չարչարանօք կցորդեցաւ մահուն Քրիստոսի և վկայից նորա 'ի գաւառս Տաճ-կաց, զոր պարտաւորեալ և մատնեալ Մղըղունին. ա-ծեալ 'ի Տաճկաստան 'ի Խոյաղուլին, և անդ գլխէին յօ-դակտուր արարեալ սպանին, միայն զքրիստոսադաւանու-թիւնն ունելով պատճառս, պահօք և աղօթիւք և ո-ղորմածութեամբ և զմիաշաբաթն յանկանգութեամբ անցուցեալ զժամանակս իւր մինչև 'ի ծերութիւն. վասն որոյ և լուսով 'ի բարձանց պատուեաց զնա Աս-տուած՝ իջանելով 'ի վերայ յօշեալ անդամոցն նորա, պս-ակելով և վկայելով զանպարտաւոր մահ նորա զմար-տիրոսական: Զոր տեսեալ ապաշխարողացն սոսկացեալ

1. Տէրն Խաչենոյ:

ընկեցին 'ի ջրհոր մի ցամաք, մինչև եկին իւրքն և տա-րեալ թաղեցին յիւր սեփհական վանքն Գանձասար [1] կոչեցեալ, հայրենեօք տուն գերեզմանի իւրեանց. ըդ-նոյն Ճառագայթս լուսոյ տեսանելով բերողացն ։ Ի նոյնքանիս թուականին Հայոց յեօթն հարիւր սպանին 'ի դուռն Եղլանին Հուլաւին զսպարապետն Վրաց զԶաքարէ՝ զորդի Շահնշահի, 'ի տիս երիտասար-դութեան 'ի գեղ ծաղկի՝ և յառաջադէմ յաջողման ժամանակի, յերևանի և ծանօթ ամենեցուն, բա-րուրս ինչ եղեալ 'ի վերայ. և զայն ևս՝ թէ խափա-նեալ եղև կարգեալ հարկն յիւրում ժամու երթալոյ յարքունիս ։ Զորոյ մահն ողորմագին աշխարանօք սգացին ամենայն տունն Վրաց, Հայաստանօք մերձա-ւորօք նոցա. քանի առաւել որք ծնանն զնա ծնողքն դառ-նակսկիծ և մարմնատանջ ողբովք ։ Վասն որոյ 'ի նոյն աւուրս և 'ի նոյն սևու սգին սրտակտուր լեալ մեռաւ հայրն Շահնշահ կոչեցեալ, իբր տէր մայրաքաղա-քին Անւոյ, որ երբեմն նստոց էր արքայի, որ աւագն էր թագաւորացն Բագրատունեաց, այլ և այլ աշխար-հացն, զանուն տեառն Անւոյ Շահնշահ կոչելով, իբր թագաւորաց թագաւոր ։

ՂԴ. Թիւքս խորհրդաւորք, Չ, (եօթն հարիւր) որ է կատարեալ հանգիստ, և Ճ՝ (տասն) սուրբ, իբրև զսուրբս Աստուծոյ հանգուսցէն 'ի շաբաթն Աստուծոյ՝ որ առաջի կայ, զասացեալ նշանաւոր որեարսդ յայսմ թուաբերութեան, կատարեալ յաղօթս ամենայն սրբոց ։

ՂԵ. Յեօթն հարիւր և մետասան թուականին վախ-ճանեցաւ տէր Ներսէս կաթուղիկոսն Աղուանից դառն ցաւով ջրգողութեամբ, չգտեալ 'ի բժշկաց դեղ, բայց միայն զմինն Յիսուս Աստուած, և դեղ կենաց անմա-հութեան. առ որ փոխեցաւ մեծ յուսով խոստովա-նութեամբ և անդարձիւ ըստ արժանւոյն, կեցեալ ըդ-ժամանակս իւր հեզութեամբ և ողորմածութեամբ ։

Յեօթն հարիւր և երկոտասան թուին հանգեաւ 'ի

1. Գանձասար անուանի մենա-ստան և աթոռ առաջին և վերջին կաթողիկոսաց Աղուանից, 'ի Մե-ծիրանից գաւառի Արցախոյ ։

Արիստոս անուանի ճգնաւորն և արժանաւորն պատուելի առաքինանաց և կուսանաց, որ կոչեաց շնորհն Աստուծոյ 'ի քահանայութիւն, 'ի վարդապետութիւն և յարհեպիսկոպոսութիւն տանն Պարդմանայ և այլոց բերդից և գաւառաց, այրն անուանի և յերևանի աշխարհի՝ տէրն Յովհաննէս Տուեցին անուանեալ, որ զերիս յիսնակսն անհաց և անջուր կատարէր, և զուրբաթ և զչորեքշաբաթ, և յԵրուսաղէմ գնացեալ բոկոտնք, և զաւուրս աղուհացից յատն կալեալ և անհաց 'ի սուրբ Յարութեանն. և զարմանային զաղգն Փռանգաց՝ որք անդ էին. զի ոչ միայն յատն և անկերակուր, այլ և լռութեամբ կեայր, և խնդրէր յԱստուծոյ յայտնի հաւատ համբաւոյն՝ որ գայր յաղգս. թէ յիջանել լուսոյն՝ հայոց կանթեղն է 'ի վառել, որպէս և ինքն պատմեաց, եթէ որ զկուբայ[1] սուրբ գերեզմանին պահէր՝ սրբէր զմեզ և փարէր զմեօք, և մեք խնդրեցաք 'ի նմանէ ըղհաւաստիս լուսոյն. և նա ասաց դու գնէ կանթեղս, և բե՛ր կախել քոյին ձեռօքդ. և արարի այնպէս, գնեցի երեք կանթեղ, և կախեցի 'ի վերայ սուրբ գերեզմանին. յաջմէ յանուն Փռանգաց և 'ի ձախմէ Յունաց և 'ի միջին զհայոցն, որպէս ինքեանք ասէր էին. Թերևս փակեցաք զդուռն և մատանեցաք: Եւ ետ ցիս պահապանն զմատանին և զբանալին յաւուրն մեծի ուրբաթուն. և յաւուրն մեծի շաբաթուն՝ յինն ժամուն մինչ կայաք յաղօթս՝ առհասարակ ամենայն քաղաքն և աղօթականքն եկեալ 'ի հեռաստանէ, ասէ ցիս պահապանն դռնայինն, Տէր հրամմէ, և բաց, զի իջաւ լոյսն, և չոգայ բացի, 'ի վեր առեալ զմատանին. և ճշմարտապէս տեսանց կարծեաց միջին կանթեղն վառեալ բորբոքէր անպատմելի գեղով: Եւ այսու սքանչելեօք[2] փառաւորեցաւ համբաւեցաւ այրն այն տէր Յովհաննէս: Ասաց ինքնին և զայս բան եթէ, չոգայ 'ի սուրբ Բեթղեհէմ, և տեսի անդ զսուրբ առաքելոցն պատկերսն նկարեալ 'ի պարիսպ եկեղեցւոյն, և Տաճիկք 'ի պատճառս անարգութեան փորեալ էին զաչսն. որոմ-

1. Կուբայ, գմբէթ قبة, կամար, կամ մասնաւոր կամարակապ:

2. Ըստ հաւատոյ հեղինակին, այս է և որ զկնի սքանչելեօքն Յովհաննու յԵրուսաղէմ:

ցայ ընդ իրան, և աղօթեցի առ սուրբ առաքեալսն աղաչելով յայտնել ինձ՝ եթէ հաճոյ է նոցա ամենայն ուրեք նկարել զնոսա։ Եւ յորժամ դարձայ յԵրուսաղէմ՝ յայնմ գիշերի տեսի 'ի տեսլեան երկու արս փառաւորս, զի գային առ իս, և ելի ես ընդ առաջ նոցա և ասացի, թէ Ո՞վ էք սուրբքդ Աստուծոյ. և նոքա ասեն, Պետրոս և Յովհաննէս, որ աղաչեցեր ցուցանել քեզ վասն ձևակերպելոյն զմեզ քրիստոնէից՝ որ բնաւ չէ մեզ հաճոյ և ձանձրացեալ եմք. և յայտնեմք ուրեք ուրեք և չլսեն մեզ[1]։ Ասէր և աբեղայն իւր ուղեկից յԵրուսաղէմ. եթէ բուկ երեկ մինչ 'ի տեղն. և ապա յաւուր միում կոչեաց զիս, և ասաց. Տես զոտս իմ զի ցաւէ և նեղէ զիս. և 'ի տեսանելն իմ և 'ի յորոնել զուռիցն աղամբ՝ սրագոյն և ստուար կտորս փշոյ գտի՝ որ ելանէր թարախով ոչ սակաւ. և զարմանք կալաւ զմեզ, զի չյայտնեաց մինչև 'ի տեղին, առ սէրն Աստուծոյ և սուրբ տեղեացն առ ոչինչ համարեալ զկըսկիծն։ Նոյսպիսի զառ 'ի վեր և նեղ ճանապարհաւ կացեալ մինչ 'ի խորին ծերութիւնն՝ հանգեաւ 'ի Քրիստոս, 'ի հռչակաւոր վանսն Նոր-բերդին անապատ կոչեցեալ. թաղեցաւ 'ի դուռն եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ. և այլ բազում շինուած և արդիւնս վաստակեալ հրամանաւ, կամօք և ձեռնտուութեամբ Ամսախայ թագաւորազին Բագրատունւոյ. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ 'ի կաթուղիկէ եկեղեցւոջ կացցէ առաջի Աստուծոյ անջնջանելի 'ի հոտ անուշից յաւիտեանս։

ՂԶ. Ի յեօթն հարիւր երեքտասան թուին կոչեաց զմեզ մեծն Հուլաւու Ղղանն 'ի ձեռն Շնորհաւոր[2] կոչեցեալ փառաւորելոյ առն յայնմ ժամանակի՝ յամենեցունց, և աւելի յաշխարհակալացն, 'ի Բաթու կուսակալէն հիւսիսոյ, ուր չոգաւն և պատուեցաւ նախ, ապա 'ի Հուլաւու Ղղանէն՝ որ տարաւ իւրով ծախիւք

1. Պատկերք առաքելոցդ գտանէին և յեկեղեցիս Հայոց՝ ուր աղօթէին հեղինակդ և աւանդողդ, այլ թերևս ոչ շատք մինչև 'ի ձանձրութիւն նոցին։

2. Շնորհաւորդ է անշուշտ վաճառականն որ ընդ Ռեմեկայ գտաւ 'ի Կարնոյ քաղաքի, յաւուրս Նորին 'ի Թաթարաց։ Այլ ումն ժամանակագիր ասէ. "Սարգսանին որդին Շահպատերնն՝ զԱլարգան վարդապետն տարաւ 'ի մօտ Հուլաւուն, և մեծաւ սիրով պատուեաց զնա խանն. և բազում բանս իմաստութեան հարցաւ ընդ սուրբ վարդապետին"։ Ց. յէջ 159։

և գրաստիւք զմեզ և որք ընդ մեզ էին վարդապետք եղբարք մեր Սարգիս և Գրիգոր, և աւագ երէցն Տփխեաց տէրտէրն : Այլ տեսաք զմեծն զայն 'ի մեծի աւուրսն ամառամտի և տարեմտի իւրեանց, 'ի յամսեանն յուլիս ըստ հռոմայեցւոց, և ըստ մեզ յարաց[1] : Այլ էր նոցա աւուրք ուրախութեան իբր լուսին մի . և կոչէին զաւուրսն զայնոսիկ Խուռուլթայ[2], իբր խորհրդատօնս, յորս խորհէին այլազանքն ազգայինքն Չանկըզղանին՝ առ մեծն եկեալ, զոր ինչ պատշաճն տեսանէին, հանդերձ ամենայն աւագունօքն իւրեանց, ամենեքեան նոր զգեցեալ՝ յամէն աւուր որիշ գունով փոփոխս : Ընդ լինէին և ամենայն հնազանդեալքն իւրեանց շատ և երևելի նուիրօք՝ թագաւորք և սուլտանք . որպէս և 'ի մեր տեսն թագաւորն Հայոց Հեթում, և թագաւորն Սրաց Դաւիթ և Բրինձն[3] Անտաքու, և սուլտանք 'ի Պարսից կողմանց յոլովք : Այլ 'ի տեսանելն զմեզ ծունր ոչ ետուն կրկնել և ոչ չոքել[4] ըստ իւրեանց սովորութեանն . իբր թէ արքաւունքն՝[5] Աստուծոյ միայն երկրպագեն . գինի ետուն օրհնել, և 'ի մեր ձեռաց առնուլ : Այլ խօսք զոր ինչ հրամայեաց՝ առաջին այս . Կոչել եմ զքեզ որ տեսանես զիս և Ճանաչես, և 'ի սրտաց աղօթես վասն իմ : Այլ աւելորդ է թերևս զամենայնն գրել, շատ խօսեցաւ : Այլ մեք տուաք պատասխանի և նստուցին զմեզ, և գինի ետուն . և շարական պաշտեցին եղբարքն որ ընդ մեզ . և Սրացիք զիւրեանց պաշտօնն, և Ասորիք և Հոռոմք զիւրեանցն : Զի յայնմ աւուր տեսին զեկեալսն յամենայն կողմանց, մինչ ասել Այլղանին, թէ ես զքեզ միայն եմ կոչեալ, ըն՞չ է այս նշանս, որ ոչ յառաջ և ոչ յետև՝ մի աւուր յամենայն կողմանց եկին ընդ քեզ, տեսանել և օրհնել զիս : Այլ յառաջեաց հրամայեաց ինքն, թուի եթէ նշան է, որ Աստուծոյ սիրտն լաւ է ինձ :

1 . Ըստ շարժական տոմարի Հայոց, որոյ նաւասարդ յայնմ ամի, ՉԺԳ 1264, սկսանէր 'ի 14 յունուարի, ապա և տարեմուտն թաթարաց 'ի սկիզբն էր յուլիսի :

2 . Գուրիլթայ կոչէին թաթարք զհամաշխարհական ժողովս և տօնս իւրեանց յընտրութիւն նորոց խաքանաց և յայլ կարևոր դէպս :

3 . Prince, այսինքն Փռանկ իշխանն Անտիոքայ :

4 . Չէօքմէք ըստ թուրքաց, 'ի գուճս անկանել :

5 . Այսպէս կոչէին թաթարք զքրիստոնեայս :

Ասացաք. Զմեզ այլ կալաւ զարմանք, և պատճառ՝ զոր դուք հրամայեցիք: Ապա հրամայեաց, թէ Ծածուկ բան ունիմ առ քեզ: Եւ յաւուր միում արար անապատ յոյժ, և հեռի կացուցեալ զամենայն բանակն, և երկու արամբ միայն խօսեցաւ ընդ մեզ յերկար. յիւր ծննդենէ հետէ և 'ի մօրէ՝ որ քրիստոնեայ էր, ասէ. և թէպէտ դայեակ սնուցանէ զտղայն, երբ 'ի հասակ գայ՝ զիւր մայրն սիրէ. չենք օտարք 'ի սիրոյ քրիստոնէից, զոր ինչ ունիս ասելոյ ասա: Եւ բըռնեալ էր զիմ ձեռքս, և մեք ասացաք զինչ Աստուած երեա ասել բան. թէ Որչափ 'ի վեր ես դու քան զայլ մարդիկ, մօտ ես յԱստուած. Աստուծոյ աթոռն արդար դատաստանաւ է հաստատ: Ամէն ազգի տուեալ է Աստուած տէրութիւն աշխարհի. մինչ 'ի ձեզ՝ աշխարհաւեր են լեալ, և աղքատաց անողորմն ծանր շալակ են դրել. նաքան[1] յոգոց են հանել, և լացեալ առաջի Աստուծոյ. Աստուած առեալ է զիշխանութիւնն և յայլ ազգ տուեալ. թէ դուք աշխարհաշէն լինիք և աղքատաց ողորմած, 'ի ձեզանէ չառնու Աստուած, զոր տուեալ է՝ թողու առ ձեզ, և զոր տալ կամի՝ զայն այլ տայ: Ի քո դրանս հէնց[2] մարդ կացո՝ որ յԱստուծոյ երկնչի և զձեզ սիրէ. որ զլալով եկած տառապեալն՝ որ աղերս չունի և կաշառք՝ ուրախ 'ի տուն աղարկէ[3], քեզ յիշեցնէ. և զաշխարհս տեսանել տուր հէնց մարդոյ՝ որ յստակ տեսանէ, կուրանայ ո՛չ կաշառօք, և քեզ ասէ զիրաւն:

Եւ յայս կարգիս շատ խօսեցաք: Հրամայեաց թէ 'ի սրտում դրի զքո խօսքդ: Ո՞նց է[4] որ զամէն զայն ասացեր որ յիմ սիրտս կայր՝ որ ինձ դիւր թուեաց. Աստուած խօսեցեալ է քեզ, երևեալ է քեզ: Ասացաք, թէ Չէ. մեք մեղաւոր մարդ ենք, ապա[5] զաստուածախօս մարդկանց գիրքն կարդացել ենք, և սիրտ թագաւորաց 'ի ձեռին Աստուծոյ են, Աստուած յայտնեալ է քեզ առանց գրոց: Ապա ասացաք, թէ Առաջի աստուծոյ խօսք մի եմ յասել, որ Աստուած լսէ և ապա դու՝ որ սուտ

1. Նոքա:
2. Այնպիսի:
3. Ցուղարկէ:
4. Ուստի՞ է այս, զի....:
5. Սակայն:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

թու և 'ի Շահաբատինն եմ յանձնել զերկիրդ և ըզ-քեզ, որ զինչ ասես առնեն ։ Եւ մեք շնորհ կալաք և ե-լաք ։ Մերևս աւելորդ թուիմք գրելով զայս, այլ վասն բարեսէր և քաղցրաբարոյ մեծի Հուլաւունին յիշա-տակի գրեցաք յօգուտ, կամ յօրինակ այլոց՝ որ գալոց են յետ մեր, ո՞ գիտէ ։

ՂԷ. Վասնզի 'ի մտանել թուականութեանն Հայոց յեօթն հարիւր չորեքտասան, եհաս մեծին այնորիկ մե-ծազոյն հրաւիրակ, և եհար գաւազանն զօրեղ զքաջն զայն յաղթազգեաց Հուլաւուն, և ժամանեաց նմա վը-ճիռ նախահօրն. քանզի որդի էր և նա Ադամայ, որ եարբ 'ի բաժակէն յորմէ ամենեքեան ճաշակեցին և ճա-շակեն. թէ և դառն էր նմա, եարբ զլեղին մահու՝ ոչ ու-րախութեամբ որպէս Տէրն և յուսացեալքն 'ի նա. զի խաբէին զնա աստեղագէտք և քուրմք պատկերաց ո-մանց Շակմնիիայ[1] կոչեցեալ, որ է ասեն՝ Աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց. կալոց է դեռ այլ ևս երեսուն և հինգ թումանս, որ է թումանն տասն հա-զար[2]։ Եւ ապա հանէ զնա ասեն միւս ևս Մադրին[3] անուն. Տոյինք[4] կոչէին զքուրմն զայնոսիկ, որոց հա-ւատայր և հրամանաւ նոցա ելանէր 'ի պատերազմ, կամ չելանէր. որք ասէին եթէ յերկար մնալոց ես 'ի մարմինդ յայդ. և յորժամ յերկար ծերանաս՝ այլ նոր մարմին զգենուս. շինել ետուն նմա մեհեան պատկե-րացն այնոցիկ. և երթայր անդ յաղօթս, և դիւթէին նմա զոր ինչ կամէին ։

Եւ մինչդեռ սպասէաք մեք այլ ժամանակի, և եր-կրորդ տեսութեան և ծանօթութեան աւելագունի, ասել ինչ նմա զարժանն, այլ և մնայաք 'ի բարեսէր բարուցն և 'ի քրիստոնէասէր ցուցանել նմա յԱստու-ծոյ նշան ինչ ձեռնտու քրիստոնէից, ասել ինչ նմա վստահութեամբ. քանզի վարժեալ էր 'ի նոցա բանսն

1. Շաքիա-մունի ըստ Հնդկաց, անուն մի Գուտհայ դից մարմնա-ցելոյ 'ի Թագաւորէ Շաքեան տոհմի. Մունի նշանակէ առ նոսա ապաշխարող սրբազան ։

2. Ըստ պարսիկ լեզուի ։

3. Ըստ Կիրակոսի և Ստեփա-նոսի Ուռպելեան՝ Մագրին, իսկ ըստ Հնդկաց Մահիդրեյա. այսպէս կոչեն զԳուտհա մինչև մարմնա-ցեալ և եկեալ յաշխարհ 'ի փըր-կութիւն մարդկան ։

4. Թոյնի ըստ Թաթարաց ։

և հիւանդացեալ։ Քանզի թաղեալ պատկերաց խօսել տայրն և ձիոց, և յոլով էր 'ի նոսա արուեստ խաբէութեան և հմայութեան. և էին պարկեշտ 'ի կերակուր և 'ի հանդերձ և 'ի կուսութիւն, և 'ի չափաւոր ամուսնութիւն և 'ի խառնակութիւն. քսան ամաց կին առեալ, ասեն, մինչ յերեսուն ամն՝ 'ի շաբաթն երեք հետ խառնին. և անդի մինչ 'ի քառասուն ամն՝ ամսեանն երեք, և անդի մինչ 'ի յիսունն՝ տարեանն երեք. և ընդանցեալ՝ բնաւ ասեն ոչ մերձենալ, ուստի մանաւանդ կարէին խաբել։ Այլ յայտնի գայր հասանէր օրհասն, և կոխեր զբարձրն զայն բլուր լայն ոտամբն մահն. և փլուցանէր հաւասարէր իւրոցն նախնեաց. քանզի լեառն որ փլանելոցն է՝ փլցի, ասէ գիր։ Այլ լինէր հաւատարիմ քան մարգարէին. Մանայն փառք մարդոյ իբրև զծաղիկ խոտոյ. այլ հաւատարիմ է Տէր և արդար հատուցանել նմա զմասն բարւոյն, զոր օրինօք բնութեանն ստացեալ ունէր, և զխուրեանցն հայրենիս[1] պահելով. զի ասախն[2], որպէս ասէին ինքեանք կոչելով զեդեալ սահմանն 'ի Չանկըզ-ղանէն, սուտ չասել, չգողանալ, յայլս կին չխառնակել, սիրել զիրեարս հաւասար անձին, յիշոցք չունել և չգիտել բնաւ, զկամաւ հնազանդեալսն ապրեցուցանել՝ զերկիր և զքաղաք. և զանուանեալ տունս Աստուծոյ, և զկոչեցեալ նորա ծառայսն՝ զիարդ և իցեն՝ ազատ թողուլ 'ի հարկաց, և ընել պատիւ։ Զոր և նա հրամայեր պահել և պահէր։ Այլ և յիշենք զոր ասացն, թէ մեք որ պատուիրեմք աղօթել վասն մեր, ոչ թէ 'ի մահուանէ զերծանել, զայն չգիտենք, այլ խնդրեք յԱստուծոյ որ 'ի մեր թշնամեացն ձեռացն չմեռանիմք։ Թուէ կատարեցաւ՝ այն Աստուած գիտէ. զի համբաւեցին նախ, թէ դեղով և հնարիւք սպանին, և յետոյ ծածկեցին զզրոյցն։ Սակայն մեծ թագուհին Տողուզ խաթունն կոչեցեալ՝ նախ քան զհամբաւել մահուն առաքեաց առ մեզ գաղտ, թէ Աստուած սիրեաց զԱպաղանն և տարաւ աստի, և զինչ որ աստ սիրեր և զայս աշխարհս նմա էր տուեալ, նոյնպէս և արդ

1. Զխուրեանց հայրենի օրէնսն պահելով։

2. Եսաք يصاق, արքահրամանի։

զայն աշխարհն երեւ նմա. պատարագ լինի՞ թէ ոչ: Եւ ասացաք, թէ չէ պարտ պատարագ առնել, այլ ողորմութիւն եւ հարկաց թեթեւութիւն առնէք. զի Ասորիքն ասացեալ էին՝ թէ պատեհ է: Հարցեալ էր եւ վասն Ապաղային, որ աւագ որդին էր Հուլաւին, թէ պա՞րտ է զնա դնել, զի անդարձ նմա արար: Եւ մեք պատուիրեցաք՝ որ 'ի գլուխ է զաւագն դնել, եւ անդարձն անկրկնելի կոչի ստուգաբանութեամբ: Որպէս եւ եղեւ իսկ. եւ իւրեանց ազգայինն՝ որ եւ նա կոչէր Այլան՝ Տակուդար՝ երթեալ նստուցանէր զԱպաղէն կոչեցեալ 'ի տախտն եւ 'ի գահոյս հօրն, եւ հաւանեցան զօրքն ամենայն եւ հնազանդեցան: Այլ սակայն զի մեղքն մեր անչափ էին, չեղեւ սուգն չափով. զի յետ երից ամսոց 'ի նոյն թուին՝ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս քրիստոսասէր թագուհին Տողուզ խաթունն, եւ սրտակտուր միջաբեկ եղեն ազգք քրիստոնէից բազմապատիկ սգով եւ տրտմութեամբ. զի նմա կենօքն վաղվաղակի ողջանալ սկսաւ խոյն Այլանին, ակն ունելով առաւել պայծառանալ քրիստոնէութեանն. զի որքան եւ էր պատճառն՝ նա իսկ էր ըստ մեր կարծելոյն: Այլ քանզի Աստուած իսկ է ամենայն բարեաց պատճառ, զայսմն չէ պարտ հատանել մեզ. քանզի կացոյց նա 'ի տեղի իւր միւս եւս հաւատացեալ ազգական իւր, կին բարեպաշտօն՝ կոչեցեալ Քութլուխաթանի: Եւ բերեալ եղեւ 'ի Յունաց կին Ապաղային Դեսպինայ[1] անուն, դուստր թագաւորին զոր Սատածն ասէին, եւ պատուէր՝ թէ կնքուի Ապաղայն, եւ ապա առնու: Եւ եւ համբաւն նոյնպէս եթէ մկրտեցաւ եւ առ զնա, 'ի փառս Քրիստոսի:

Յաւուրս յայս 'ի մեղաց իմոց անկաւ գրքոյնկս 'ի ձեռս Հարամեաց[2], տղայոք մեր, եւ յողորմութենէն Յիսուսի ապրեցան տղայքն առ ժամն. եւ յետ ամի եւ կիսոյ գիրքս 'ի Տփխիս 'ի վաճառ բերեալ եւ գնեալ 'ի տանէ եղբօր մերոյ միոյ Մելեր կոչեցելոյ: Վասն որոյ ողորմութեան Տեառն փառք 'ի սուրբս ամենայն եւ յարարածս, եւ գնողին զսա՝ գթութիւն 'ի Քրիստոսէ:

1. Դեսպինա՝ տիկին կամ տիրուհի ըստ Յունաց լեզուի՝ Δέσποινα, էր Մարիամ դուստր ոչ օրինաւոր կայսեր Միքայէլի Պալէոլոգի, 'ի Տէբբլաղադոյն առհմէ:

2. Հարամի حرامی, ըստ Արաբացւոց. աւազակք կամ մեկնակալէնք Թաթարաց:

ՂԸ. Իսկ 'ի մեռանել Թուականին յեօթն հարիւր և հնգետասան՝ կողմնակալն հիւսիսի կոչեցեալն Մարքա [1], որ ունէր զտեղի Նաթունին և զՄարդախին և հաւանեալ էր օրինացն Տաճկաց, լուեալ զմահուանէ մեծի Ջուլաւունին՝ գայ բազմութեամբ առ Կուր գետով, և ցուցանէ զինքն յայսմ կողմանէ կացեալ զօրացն Ապաղային, և եղբօր իւրոյ՝ Իսմաւղին, իբր թէ կենդանի է յետ մահու հօր նոցա: Այլ գայ կոխէ զնոսա, և անհոգութեամբ մինչև 'ի Ջէնճն [2], աղօթել անդ յաւրախութիւն ամենայն Տաճկաց. յորմէ զարհուրեալ յայսմ կողմանէ կացելոցն՝ ցանկէին զերկայնութիւն գետոյն աստի՝ զոր Շիբարն [3] կոչէին, և զգուշացան ամենայն պատրաստութեամբ զաւուրս ձմերայնոյն: Իսկ Մարքայն վրիպեալ 'ի յուսոյն՝ դառնայր 'ի տեղի իւր. և յաւուրս ամարայնոյն վճարէր զկեանս. զոր ասեն լինել բարուք ոչ խռովարար, և ատեցող արեանհեղութեան:

ՂԹ. Ի նոյն Թուին մերձ յաշնան յեղանակն՝ բացաւ մեզ աման դառն քացախուն, և միուր բարկութեանն Աստուծոյ հայկազարմ ազգիս: Վասնզի սուլտանն Մսրայ Փնտուխտար [4] անուն խնդրէր զբերդսն՝ զոր Տաթարին ուժովն առեալ էր Հայոց թագաւորն Հեթում: Այլ 'ի չտալն, աւելի վասն երկեղի Տաթարին, բարկանայր յոյժ, և զօրս գումարէ բազում յոյժ, և առաքէ 'ի ձեռն զօրագլխի որում Ամմօթ [5] անուն յերկիրն Կիլիկեցւոց. որ և յանպատրաստից մտեալ յաշխարհն՝ առնու զՍիս մայր քաղաքաց՝ զարքայանիստն, այրէ զնա եկեղեցեօքն որ 'ի նմա, և գտանէ զտունն գետնափոր գանձուցն, և առնու յոյժ բազում, զոր 'ի միում աման լինել ասէին վեց հարիւր հազար կարմիր [6]: Այլ գնայ աւերմամբ մինչև յԱտանա, և ա-

1. Պէրքէ կամ Պէրքայի խան, եղբայր Բաթու խանի:

2. Հէճն Թուի Լէհիճ գաւառ Շրուան նահանգի, զի աստ մղեցաւ պատերազմն:

3. Շիբար Թուի Աղստու գետ օժանդակ Կրի 'ի Շրուան նահանգի. ոչ պատմիչք ոչ յիշեն զգետակդ, բայց յափունս Կուր գետոյ ասեն բանակեալ զԹշնամին աստ և անտի:

4. Պինդուխտար Ալի Ֆունդուգտար:

5. Սիմ-էլ-մուգ:

6. Կարմիր նշանակէ զոսկի դրամն կամ զդահեկանն. Թիւն նշանակեալ է յՕՕ. ԿԺԹ, որ ընթերցեալ լինի վաթսուն հարիւր

պա լսէ համբաւ երկիւղի և զասնայ աւարաւ և գե-րութեամբ քառասուն հազարաւ, բայց 'ի կատարելոցն. որ գլուխ և խոց անողջանալի կոտորելոցն՝ Թորոս ար-քայորդին, գեղեցիկ ծաղիկ 'ի մատաղ հասակի մերձ 'ի փթիթս մուրուաց, վկայեալ յամենայն բերանոյ, ան-պակաս 'ի բովանդակ բարեաց, և կուսութեամբ շտե-մարանեալ 'ի ծրարս շնորհացն Աստուծոյ։ Որ յօ-ժարութեամբ եւ դիմեալ 'ի պսակն արեան. քանզի հարցեալ զոմն ոչ ետ զանուն հօրն. զի կենօքն գե-րեալ՝ մի լիցի աւելի բեռն հօրն և աշխարհին՝ ընդ ան-դրանիկ եղբօրն Լևոնի, պատկերոյ և հրաւիրելոյ յա-թոռ թագաւորութեանն առ կենօք հօրն։ Քանզի նա եղև գլուխ գերելոցն մեր, և հուր աղեկէզ լերդա-չարչար և սրտակտուր աշխարհիս մեր և ազգիս, որ կամք շնչարգել և յերերման։ Հասանէ ձեռն վերին, որ եհարն ցասմամբ՝ նոյն բժշկէ ողորմութեամբ, ածե-լով զմեծաբաց խոցն, առնելով գերեդարձ զոր տարան ընդ այլսն. հնգետասան օր յամելով յաշխարհն և ընլով աղետիւք, զնոսա՝ իրօք, և զմեզ՝ խոցոտիչ համ-բաւուքն։

Ճ. Իսկ 'ի վերանալ թուոյն մերոյ յեօթն հարիւր և վեշտասան 'ի կատարման քառասներորդաց աղուհացիցն, 'ի նուլ վեցերորդ շաբաթուն 'ի յարութեան աւուր Ղազարու, սահմի ամսեան 'ի քսան և վեց, փոխի յաշխարհէս զգալւոյ յիմանալին՝ տէրն Կոստընդին պատրիարգն Հայոց, ծերացեալ և լի աւուրբք ըստ մարմնոյ, և առաւել ևս ըստ հոգւոյ և ըստ կամացն Աստուծոյ, յորովայնէ ընտրեալ, և ընդ ամենայն աս-տիճանս յառաջանալով անցեալ, ամենեքումբ հաճոյա-ցեալ, յամենայն ազգաց և 'ի լեզուաց վկայեալ. կու-սութեամբ անփուտ մնացեալ յիմանալի և 'ի զգալի մարդն և 'ի զգայութիւնս և 'ի զգայարանս, և 'ի բո-լոր անդամս մարմնոյ. կրօնակից և վշտակից և սգակից ազգիս եղեալ 'ի մեղաբեր և 'ի ցասմնահար դարուս. և 'ի ժամանակս ցաւալից և 'ի կսկծահար՝ զբոլորն յինքն տարեալ և ըստ կարի թեթևացուցեալ, սիրտ և բան և գանձ ծախելով առատաբար և անխնայ։ Սան

հազար, 6,000,000, և համարինք սխալեալ փոխանակ գրելոյ ՋՃՌ։

որոյ և յարմարի նմա ասել տեառն իւրոյ. Անցաք մեք ընդ հուր և ընդ ջուր զանազան փորձանաց, այրիչ և խեղդիչ որոգայթից. որ և ճաշակեաց իսկ և 'ի թանձրացեալ և զմռսեալ վերջնոյ լեղւոյս, մերձ 'ի կատար կենացն տեառնաբար, զդղրդումն թագաւորութեան մերոյ, զսուր և զգերութիւն իւրական ծննդեան սննդեան աշխարհին. մտեալ 'ի փորձ հնոցի գեհենահոտ հրոյն բորբոքման, ձեռասուն արքայորդեացն կորստեան. որք մանաւանդ մերձ բերին զօրհաս նորա և արարին տագնապել սախպեան[1] շնչոյն, բորբոքելով զծարաւ լուծման յոգնաթախիծ կենցաղոյս: Զոր տեսեալ Յիսուսին իւրոյ և Աստուծոյ՝ ընդ Ղազարու հանէ արտաքոյ այսքան դժնդակ կրիցս՝ յանպատումն:

1. Այսպէս յՕՕ. Թուի լինել տագնապել ափխոյման շնչոյն:

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ *

* Համառօտքդ նշանակեն, բ· բերդ· գ· գիւղ· լ· լեառն· Թգ· Թագաւոր· կթ· կաթուղիկոս· ծ· ծանօթութիւն· ս· սուրբ· ք· քաղաք· գւ· գաւառ:

